

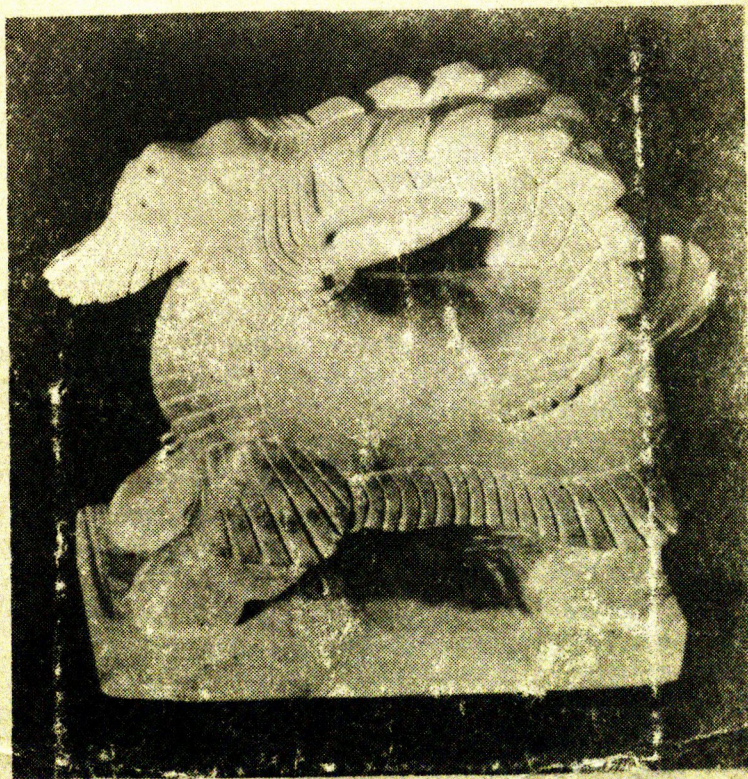
ISSN 0235.0688.

3

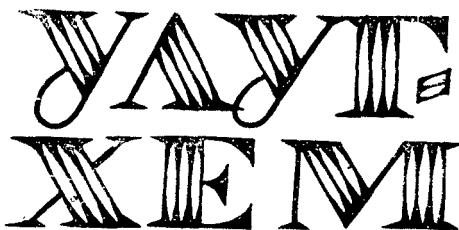
# УЛУГ ХЕМ

1992

Тыва  
чогаалчыларның  
сеткүүлү



ТЫВА  
РЕСПУБЛИКАНЫҢ  
ЧОГААЛЧЫЛАР  
ЭВИЛЕЛИ



*Чечен  
чогаал  
болгаш  
ниитилел-  
политиктиг  
сеткүүл*

*ИИИ АЙДА  
ЫР УДАА  
ҮНЕР*

3/81  
1992

ТЫВАНЫҢ  
НОМ  
ҮНДҮРЕР  
ЧЕРИ

КЫЗЫ

## СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

### ТӨӨГҮЛҮГ ХҮН

Тыва Республиканың Президентизиниң даңгы-  
раа  
Президент Ш. Д. Ооржактың чугаазы  
Чогаалчы А. А. Даржайның чедирген байгыры

### ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ТООЖУЛАР

*М. Дуонгар.* Авамның тону. Чагаа  
*М. Эргеп.* Чөрүлдээ  
*М. Өлчей-оол.* Ядараанда хамнаар. Күрүне  
чээлизи. Өрттен артык саазын  
*М. Кенин-Допсан.* Дайзын уруу  
*Е. Танова.* Дүвүрээзинниг чалыы назын

### ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

*А. Даржай, М. Доржу, Ю. Кюнзегеш, Н. Куу-  
лар, А. Үержаа, С. Майнак, С. Комбу, Т. Ка-  
рыма, Б. Куулар, С. Иргит, Б. Доюндуп.*

### САЙЗАНАК

*С. Таспай, Ч. Ондар, М. Тирчин, В. Ондар*

### УЛУГ-ХЕМНИҢ ААЛЧЫЛАРЫ — «ӨЗҮМНЕР»

### ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 50 ЧЫЛ ОУ

*Ю. Кюнзегеш.* Тургузукчу хурал  
*С. Сарыг-ол.* Эрги бажың. Сактыышкын. Лу-  
матка. ~~...~~ евилбааның мөчээниңге. К. Е-ге.

БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Көз редактор Ч. Ч. Куулар

Редакция коллегиясы:

К. Б. Кудажы  
Ю. Ш. Кюнзегеш  
К. Т. Чамьян

Редакция чөвүслигине  
даргазы А. А. Баржай

Редакция чөвүслөрү:

Е. В. Антуфьев  
М. М. Дуюнгар  
Н. Ш. Куулар  
Ч. Ч. Куулар  
А. У. Күжүсөт  
З. Б. Самдан  
А. Х.-О. Ховалыг

Сеткүүдүн тургузукчулары:  
Тыва Республиканың Мини-  
стрлер чөвүлели,  
Парлалга болгаш  
информация  
министерствозу,  
Тываның  
Чогаалчылар эвилели

Сеткүүлге машинага ийи:  
интервал парлаан  
чогаалдарның  
бирги хоолгазын алып,  
келген чогаалдарны  
рецензиялавас,  
авторларга харыылавас,  
дедир эгитпес.

У  $\frac{4702580600-45}{133(01)-92}$  21—92

47.2.58.6  
ББК 84—4—5 Тув.

© «Улуг-Хем», сеткүүд, 1992.

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ  
ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ДАҢГЫРАА**

**Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ**

**А. А. ДАРЖАЙНЫҢ ЧЕДИРГЕН БАЙЫРЫ**

1992 чылдың март 27-де Тываның хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязы ажыттыңан. Сессияның ажылынга улус депутаттарындан аңгыда, хөй санныг чаладып келген аалчылар — Кызыл хоорайның болгаш кожууннарның ажылчы чоннарының төлээлери, Моол Республиканың Завхан, Убса-Нур аймактарының, Россия Федерациязының Дээди Совединиң төлээлекчилери киришкен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей ээлчег чок сессияны ажыткан соонда, аңаа чугаалажыр айтырыгларны бадылаан. Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ч. С. Монгуш Тывага президент соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны кылган. Бо чылдың март 15-те болган соңгулдаарга шилилгелиг ийи кандидаттан соңгукчуларның 83,2 хуу бадылаашкынын алгаш, Шериг-оол Дизижилович Ооржак бүзүренич тиилелгени чедип алган. Соңгулдаларның түңнелдерин болгаш «Тыва Республиканың Президентизиниң албан-хүлээлгезинге кирериниң дугайында» хоойду төлевилелин чугаалажып көргөш, депутаттар чаңгыс үн-биле чүүлдүг деп хүлээп алган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей допчу эге сөс чугаалааш, чоннуң мурнунга даңгырак хүлээп алыры-биле соңгуткан Президент Ш. Д. Ооржакты сүрүне индиринче чалаан.

Уран чараш ыяңгылыг тыва аялганы хөгжүм ойнап турда, Шериг-оол Дизижилович Ооржак ийи аныяк оолга үдөдип

алгаш, театрның сценазында тургускан индир артынче үнүп келген. Депутаттар, бүгү чыылган чон шупту туруп келгеш, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле чаа соңгуткан Президентиге байыр чедирип, республиканың улустарының изиг деткимчезин дамчыткан. Индирден Ш. Д. Ооржак Тываның чонунга Президентиниң даңгыраан берген:

— Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелерин боттандырып тура, Тыва Республиканың Конституциясын болгаш хоойлуларын сагыбырымны, оон бот-догуннаашкынын камгалап хумагалаарымны, Тыва Республиканың хөй националдыг чонунуң меңээ бүзүрэни президент албан-хүлээлгени ак сеткилдин күүседиримни даңгыраглап тур мен.

Президент даңгыраан хүлээп алгаш, индирден дүжүп кээрге, культура ажылдакчылары ак кадакта хлеб-дусту, сарыг кадакта чин сарыг шайны аңаа сөңнөөн.

Даңгырак хүлээп алган Тываның баштайгы Президентинге чингир көк торгу тыва тонну кедиргеш, сарыг торгу кур-биле куржандыргаш, кызыл чинзелиг, кара киш кежи хаажылыг бөрттү оваадайландырган. Ол аразында залга Президентиниң алдар-кады дээш йөрээлдер чаңгылаанын турган.

— Эки чүве бээр чалгызын, багай чүве ыңай чалгызын! Таңды кежи даалың болзун! Олчаның улуу Силерге келзин, чоннуң сүзүү Силерде болзун! Аалчылар аалдан үзүлбес болзун, ажыл-ижиңер тоолга кири алгатсын!

Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак катап индирге үнүп келгеш, аңаа улуг идегелин, бүзүрелин көргүскен Тываның соңгукчуларынга чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип, чыылган чонга мөгейгеш, ол бүзүрелди ышкынмазын даңгыраглап, республиканың улустарынга бодунуң Президент дүжүлгезинге саадап чаларааны-биле холбаштыр чугаазын эгелөөн.

Оң дараазында байыр чедиришкиннери эгелөөн. Тываның сарыг шажын нийтилелиниң төлээзи К. Д. Орус, республиканың Куруне шаңгалының лауреады, чогаалчы А. А. Даржай, Совет Эвилелиниң Маадыры, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Н. Н. Макаренко, ие-херэеженнерниң өмүнээзинден Г. М. Маады, Моол Республиканың Захван аймааның күүскомунуң даргазы Б. Очирбат, Убса-Нур аймаа-

ның даргазы Д. Намсарай, Россия Федерациясының Дээди Совединиң Националдар Совединиң даргазының оралакчызы В. Г. Сыроватко олар Тываның Президентизинге байыр чедирип, чүректің ханызындан чылыг сөстөрни чугаалап, ооң харысалгалыг улуг ажылынга чедишкениниң болурун күзээн.

### *Президент Ш. Д. Ооржактың чугаазы*

Эргим хүндүлүг чонум!

Хүндүлүг улус депутаттары, аалчылар!

Республика Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдерин Тыва Республиканың Дээди Соведи албан езузу-биле бөгүн бадыткаан. Меңээ болгаш республикага хей-аът киришкениниң бо минуталарда чүнү чугаалап болурул? Мээң кандидатурамны депшиткен болгаш деткээн бүгү хамаатыларга, соңгулда участоктарынга келгеш, бадылаашкыннарын берген бүгү соңгукчуларга сагыш-сеткилимниң ханызындан улуу-биле өөрүп четтиргенимни хамыктың мурнунда илергейлеп тур мен! Кайгамчык улуг болгаш бедик харысалганың чүгү меңээ онашканын база билип тур мен. Россия болгаш Тываның амгы байдалының нарын, берге үе-чадазында соңгулдалар болуп эрткен болгай. Экономикада дүшкүүрлүг берге байдал үргүлчүлөп турар. Чоннуң амыдырал деңгели улам кудулап бадып турар. Ынчалзажок улус-чон биске идегелди, бүзүрелди көргүскен. Чоннуң идегелинге даянып, үнүн дыңнап, санал-оналын кезээде чүден-даа артык бедик-биле үнөлөп, хүндүлөп чоруур мен. Ынчангаш дидим шиитпирлиг ажылдаар, хөделир арганы ол идегел, бүзүрел меңээ берип турар.

Бүзүрелдиг болурунга бистерни соңгулдалар база сорук кирип турар. «Соңгулдалар — херек», «Президент — херек!» дээш, чон тодаргай шилип алышкыны кылган. Политиктиг чамдык шимчээшкениннерниң янзы-бүрү овузуннуг хөделишкениннери, кажарлаашкыннары чонну мегелеп, соңгулдаларны үзүп шыдаваан.

Политиктиг реформаны эчизинге чедир чорударынче, Президентиниң нүүрүнде чоннуң күштүг болгаш чөптүг күүсекчи эрге-чагыргазын тургузарынче угланган ээлчеглиг улуг базымны кылырының боттут эргежок чугулазын соңгукчулар ханызы-биле медресеп билген.

Соңгулда участоктарыңга чон келгеш, мынча деп чу-  
гаалаан:

«Реформалар — херек!»,

«Тоталитаризм — херек чок!».

«Россияның составында бот-догуннаан Тыва — херек!».

«Үези эрткен номналдар, мооң мурнунда турган идеолог-  
тук төөредиишкин — херек чок!».

Демократия, ажык-чарлыг чорук, чоннуң үнү болгаш эрге-чагыргазы — ол дээрге чаартылга реформаларының дээди чедишкени-дир. Ол чүүлдерни камнаарывыс болгаш көүдедиривис эргежок чугула. Ол дээрге дыка нарын сорул-га-дыр. Чаңгыс аай тудуш ийи сорулганы шийтпирлээри-вис — демократияны хөгжүтпүшаан, күштүг күүсекчи эрге-чагырганы тургузары бистен негеттинип турар. Чергелешкек үш эрге-чагыргаларның: хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларының хүлээлгелерин база бүрүн эргелерин оларның аразыңга кызыгаарлыг кылдыр дүрген аңгылаары эргежок чугула. Президентиден эгелээш, көдээ Совет дарга-зыңга чедир — күүсекчи эрге-чагырганың чаа системазын херек кырында чаартып тургузары, ооң эрге-хоойлулук үнде-зинин хандылары негеттинип турар. Кадр политиказын сарыылдыг чорудары база чугула. Реформалар туружунда турар дуржулгалыг кадрларны аныяк кадрлар-биле сырый холбаалыг болдуарын чедип алып херек. Күштүг күүсекчи эрге-чагырганы тургуспүшаан, демократияны камгалаар херек, президент эрге-чагырганы диктатура кылдыр хуулду-руп болбас, ынчалзаяк корум-чурумну база сагылга-чурум-ну быжыглаар херек. Демократияны сандаргай чорук-биле болгаш кара туразында хөделиишкиннер-биле холуштуруп, будап болбас, ындыг будулдуруушкуннар бисте амгы үеде удаа-дараа болгулап турарын билир болгай бис. Дээди Совет-тиң хүлээп алган хоойлуларын чер-черге анаа-ла чугаалажып көөр эвес, а күөсеткен турар ужурлуг.

Күрүнениң боттук, чөптүг политиказын Президент чору-дар ужурлуг. Эрткен үени, амгы делегейни, Россияны силер-ниң канчаар көөрүңерден хөй чүүлдер хамааржыр апаар. Тыва — ол дээрге эрте-буруңгу төөгүлүг, культуралыг, чаң-чылдарлыг, онзагай байдалдарлыг, амыдыралчы бүрүн философиялыг чурт-тур. Бодувустуң төөгүвүсче дүкпүрүп болбас болгаш ону чүгле частырыглар-ла улажып турган кыл-дыр санап болбас ужурлуг бис. Бистиң ада-өгбелеривис маа-дырлыг-даа, кударанчыг-даа хөй чүүлдерни кылган. Бистиң төөгүвүстен бүгү эки, маадырлыг чаагай болгаш чырыткылыг





чүүлдерни алып, оларга даяныр, а бүгү частырыглыг чүүлдерни, ылаңгыя хоойлу сагывас, кара туразында аажылаашкын-биле, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын базары-биле холбашкан чүүлдерни — моон соңгааргы амыдыралывыстан бүрүн ап октаар ужурулуг бис.

Даштыкы политика талазы-биле: Россияның бүгү акы-дуңма улустарынга, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң болгаш бүгү делегейниң улустарынга Тываның эжин ажык. Интернационалдыг күштүг экономика дээш туржуп турар бис, хагдынчак болгаш башкаланчак чорукка удур бис.

Тываның чаа төөгүзүндө ооң Россияга хамаарылгазы кажан-даа политиканың эң чугула өзээ бооп келген. Ол эрткен болгаш амгы-даа үеге база келир-даа үеге хамааржып турар. Тыва 1914 чылда Россияның протекторады апарган. 1921 чылдан эгелээш, чаа Россия-биле чаа харылзаалар тургустунган. Тыва — ынчан чаа демократтыг күрүне болу берген. 1921 чылдан 1944 чылга чедир үе дээрге бистиң тыва күрүневистиң төөгүзү-дур. Ынчангаш бистиң төөгүвүстүң ол онзагай кезээниң ролун болгаш ужур-дузазын дыка кудуладыр азы каастап мактаар-даа дээш, канчаар-даа ордажыр чүве болза, оон чүү-даа үнмес. Төөгү ындыг болган-дыр. Ынчангаш ол кандыг болганыл, шак-ла ынчаар төөгү артар апар.

Тыва Республиканың Дээди Соведи 1944 чылдың, бөгүнгү политиканың болгаш Россия-биле кады келир үени тургузарының талазы-биле эрткен сессиязынга үнелелин болгаш кылып ажылдың уг-шин тодараткан болгай. Ынчангаш мен ол түңнелдер болгаш шийтпирлер-биле чөпшээрештир мен.

Чаа демократтыг Россияның күрүне тургузуушкунунга чаа-чаа базымнарны кылып турарынга бөгүн бистер өөрүп турар бис. Россияның составынга республикаларның суверенитедин хүлээп көрүп турар Федералдыг эрге-чагыргалар биле республикаларның аразынга шийтпирлээр айтырыглар болгаш бүрүн эргелерни аңгылап тодарадыр, федеративтиг керээни чарарын күзеп турар. Бистер ол дээш туржуп келген болгаш туржуп-даа турар бис. Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация дээрге боттуг экономикаг хоойлуларның негеп келгени төөгүлүг эргежок чугула чүүл, совхозтуң, фабриканың, заводтуң өнчүзү дээрге күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзү болурун барымдаалаш, делегей сайзыралының үлегер-чижээнден алган чаартылганың түңнели-дир. Өнчү, эрге-чагырга ышкаш, база-ла хамыктың мурнунда күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзү боор ужур-

луг. Бистер өчүнү федералдыг, республиканы болгаш муниципалитетти кылдыр чарып, кызыгаарлаарыбиле кады ону федеративтиг керээбиле быжыглааш, эрге-чагырганы, ооң ажыл-чорудулгаларын-даа, бүрүн эргелерин-даа база аңгылап кызыгаарлап турар болгай бис. Эрге-чагырганың деңнел бүрүзү өчүнү углап-башкаарының талазы-биле бодунга кайы хирени алган-дыр, бодунга ол-ла хире шиитпирлезе чогуур айтырыгларны болгаш эргелерни ап турар. Ынчангаш төп чер болза эргелеп башкарылганың кудуку кезектерин бүрүн эргелер болгаш харысалга-биле чүдүрбүшаан, бодунуң чүүгүн чиигедип турар-дыр. Деңнел бүрүзү-ле бодунуң өчүзүн ээлээр болгаш канчаарын боду билир болгаш ону бодунга таарымчалыг кылдыр ажыглавышаан, амыдырап чурттаар. Ол болза экономиканың негелдези-дир. Мында экономика биле политиканың, амыдырал биле надстройканың тудушкан белдери туруп турар. Президент чогумна ооң ужурундан ону хайгаараар, Төп черниң, Тываның болгаш чер-чер органнарының экономиктиг эрге-ажыктарының холбаазын сагыыр ужурулуг. Тываның күрүне суверенитетиниң дугайында Декларацияда республиканың бүгү-ле байлаа ооң хөй национал улусунга хамааржыр дээн кол чүүлдү барымдаалап көөр.

Чаартылганың кол оруу — рынокче шилчишкин. Рынок болза экономиканы башкарып чорударының болбаазыраңгай аргазы-дыр. Маңаа капиталистиг-даа, социалистиг-даа кыйгырыгларның херээ чок. Бистер өчүгө дең эргелерни болгаш хөй янзы хевирлерни тургузуп бербишаан, ону бойдустан чаяап кааны, эң баштайгы үндезин хевиринче катап кирип турар бис. Ынчангаш амыдырал боду ындыг хөй хевирлерден эңне таарымчалыг, быжыг хевирни шилип алзын.

Черни, чурттаар оран-саваны, күрүне бүдүрүлгелерин реформалаарын дамчыштыр бистер улустуң өчүзүн дедир эгидер, улуг гуманистерниң: «Черни — тараачыннарга!», «Фабрикаларны, заводтарны — ажылчыннарга!», «Эрге-чагырганы — улуска!» дээн кыйгырыгларын амыдыралга боттандырып чорудар ужурулуг бис. Өчүнү реформалаарының үезинде ажыт-чажыды-биле үүлгедишкин кылып турар кемниг сор бөлүктерниң улустуң байлаан боттарынга шингээдир сруктарын шуптузун хаар керек.

Тываның экономиказын хөгжүдериниң депшилгелиг аргаларын айтып, тодарадыр керек. Хоорайларны хөгжүдүп тура, көдээни база утпас керек. Тыва — малчыннар чургу. Көдээ ажыл-агыйның чылдагаан чокка ооң мурнунда ийиги черже иттирген ат-алдарын катап эгидер үе келген. Көдээни

катап диргизериниң, черни реформалаарының эгелээн программазын шийтпирлиин-биле уламчылаар керек. Мал болгаш чер ажылының продуктуларын, ылаңгыя тарааны бүдүрерин көвүдедири, чиик, аыш-чем болгаш болбаазырадып кылып үлетпүрнү хөгжүдери — бо дээрге бистиң чоокку сорулгаларывыс-тыр. Ол дээрге бистиң республиканың экономиктиг суверенитедин хандыраарының үндезини-дир. Ооң-биле деңге валюта фондузун тургузар, үнелиг металлдарның тывыжын улгаттырар, хөмүр-дашты казып тывар, болбаазырадыр, тудуг материалдарын бүдүрер, амгы үениң технологияларын тургузар талазы-биле улуг базымнарны кылып апаар.

Рынокче шилчилге — ол дээрге экономиканың бир системазындан өскезинче шилчипри-дир. Чаа чүвениң тыттып келири кажан-даа аарышкы, чидириглер болгаш каражалар-биле холбашкан. Рыноктуң диргелдирер берге чүүндеринге удур камгалал хемчеглериниң системазын, ылаңгыя чоннуң социал камгалалының талазы-биле системазын удур тургузар ужурлуг бис. Чазакта ындыг программа бар. Ол ажылдап турар, ону тодаргайжыдып, эдип турар.

Рынокче шилчилге белең эвес болгаш дол-дораан болу бербес. Ынчалзак кол чүүл — дүвүрөвези, аймааралга алыспазы-дыр. Кижини бүрүзү тургустунган байдалдың аар-бергезин ханы медресе билер, бо баш мунгаш байдалдан уштунуң үнериниң методологиязын өөрөнгөн, билген турар ужурлуг. Бис боттарывысты боттарывыс камгалаар ужурлуг бис. Рынок экономиказынга рынок байдалының бүдүрүкчүлүг, акша-шалыңы дүгжүр ужурлуг. Ол дээрге бистиң камгалалывыстың кол фактору-дур. Күш-ажыл кылырындан оспагыраан, ам-даа азырадыкчы хөөндөн уштунмаан, өскениң күш-ажылының ачызы-биле амыдырап чаңчыккан кижилерге рынок сергедир салгын, соок суг болур ужурлуг. Бис рыноктан кайнаар-даа деспес бис, харын-даа ону болгаш реформаларны долгандыр каттыжар ужурлуг бис. Бистиң амыдыралывыстың хөй талалыг бо байдалдарында Президент дээрге азырадыкчы хөөннерниң «чаагай даайы» эвес, а Тываның ажыл-ишчи бүгү чонунуң, ооң эвээш хандырылгалыг кезектериниң хоойлу езугаар камгалакчызыгдыр. Улам чоокшулап кел чыдар улуг демисел езулуг ажыл-агыйжы кижилерни, келир үеде чечектелир Тываның ээлерин естүрер боор деп чүвеге бүзүрөп турар мен. Бо уг-шигге профэвилелдери-биле, политиктиг партиялар, шимчээшкиннер-биле, республиканың чурттакчы чонунуң бүгү бөлүктери-биле кады ажылдаарынга Президент белең.

Чазак рыноктуң аар уржуун чингедир дээш, бистиң

хоочуннарывыстың, пенсионерлерниң, инвалидтерниң, хөй уруг-дарыглыг иелерниң, студентилерниң, сургуулдарның, Төрөөн чуртунуң камгалакчылары дайынчыларның камгалалы дээш болдунар бүгү чүүлдерни кылыр.

Тываны хөгжүлделиг девискээрлерниң деңнелинче көдүренинге ооң эртемденнери, специалистери, чогаадыкчы интеллигенциясы улуг үлүүн киирер боор деп чүвеге бүзүрөп турар мен. Ынчангаш кижини, ооң мезүшүнар болгаш угаан-бодал талазы-биле сайзыраары дээш демиселдин комплекстиг программасы херек. Маңаа ие-чаштың социал камгалалының айтыры бирги черге үнер. Школаларга, өөредилге черлеринге чаңгыс аай деңнештирген чорукту ажып эртери, салым-чаянны, бистиң уругларывыстың төрүмелинден сундузун көдүрер дээш, аныяк оолдар, кыстарның ролун болгаш аталдарын бадыткаар дээш хөйүнү кылыры негеттинип турар. Маңаа туугай лозундардан тодаргай базымнарже шилчиир херек. Республиканың бүгү улустарының эки чаңчылдарын, культуразын, сагылгаларын, дылын болгаш төөгүзүн чүгле хүндүлээр эвес, а харын деткири чугула. Шажын чүдүлгеде чончу чүүлдерни билер, деткиир херек. Спорттуң, кадык камгалалының хөгжүлдезинге таарымчалыг байдалдарны тургузар. Экологияны камгалаары чугула. Тываның кайгамчык бойдузу талантылыг хөй националдыг чонну чаяган. Экономикада аар кризис бистерни, ооң мурнундаазы дег, чаңгыс аай кылдыр каттыштырган. Президент соңгулдалары ону ылаптыг көргүскен. Биске моон соңгаар-даа улам сырый каттыжыышкын, хамааты тайбың, кижиниң националындан хамаарылга чокка эргелерин болгаш хосталгаларын хажык чок сагыры эргежок чугула. «Улустарның найыралы» деп билишкинге ооң бойдустан чайгаар берген утказын эгидер херек. Бо талазы-биле бир нацияның өскезин дужаап, алба-даар чоруу канчап-даа таарышпас. Чон саны-биле эвес, а угаан-сарылы-биле, тура-соруу-биле күштүг деп чүвени шуптувус чедир медереп билер ужурлуг бис. Бис эрге-хоойлудуг күрүнени тургузар дээш туржуп турар бис. Кижиниң хостуг чоруундан коллективтин, девискээрниң, Тываның, Россияның хостуг чоруу ужукталыр. Чаа амыдыралдың, чаа нитилелдин ужур-утказы ындыг.

Кым бистиң хоойлуларывыска чөрүштүр, кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга халдаар, эт-хөрөңгизин, хууда мал-маганын оорлаар, дерзии үүлгедикчи кем-херек оруун шилип алыр болдур, ол шийткелден чайлавас. Чон кеземче Кодексизиниң чүүлдерин шыңгырадырын негеп турар. Ону деткип турар мен. Президент ону ынчаар кылыр.

Эргим өңүктөр! Берге, ынчалзажок солун үеде чуртап турар-дыр бис. Чаартылгаларның үре-түңнелдиг салдары-биле бистиң Тывавыс, Сибиривис, Россиявыс оттуп, дирлип кел чыдар. Бистиң кожавыс Моол база реформаларның оруунда кирген. Бистиң шуптувусту — тываларны, хакасстарны, краснояржыларны, иркутяннарны, буряттарны, россияннарны — чаңгыс нити сорулга — депшилгелиг чаа нийтилелди тургузарының сорулгазы каттыштырып турар. Келир үеже бүзү рел-биле көрүп турар бис. Мен, президент эрге-хүлээлгени эдилеп, бүгү күжүмнү, эртем-билимни болгаш дуржулгамны бистиң мурнувуста турар нарын сорулгаларны күүседиринче углаар мен. Келир үеде Тываның чечектелип хөгжүүрү дээш, ооң чону, улустарының найыралы дээш бүгү харыс салганы бодумга алырынга, келир үеде өөрүшкүнү силерниң-биле үлежиринге белен мен! Чону чоорган, хөйү хөйлең!

### *Чогаалчы А. А. Даржайның чедирген байыры*

Бүгү Тываның улустуң баштайгы Президентизи, хүндүлүг Шериг-оол Дизиживич!

Хүндүлүг вице-президент Алексей Александрович!

Эргим ха-дуңма, чонум!

Бистиң аал-оранывысты хүндүткөп чедип келген өңүктө-тала аалчыларывыс!

Хүндүлүг улус депутаттары!

Шак бо байырладдыг, хөлээзинниг часкы эртен сеткил сагыжымда дүймөп доюлган бодалдарымны четче бүрүн илередипки дег сөстөр тывылбас-тыр.

Бурун Тывага бир дугаар болган хостуг, шилилгелиг, демократтыг соңгулдаларның түңнелинде чон бодувустуң баштайгы Президентивисти соңгуп алдывыс. Бөгүн бистер Ооржак Дизиживич оглу Шериг-оолга оваадайны кедирип, Тыва күрүнениң дүжүлгезинге олуртуп тур бис. Бөгүн бистиң төөгүвүстүң чаа онзагай арны ажыттыңды. Тыва чоннуң төрө херээн башкараар дээди дужаалдыгларны үстүүртен томуйлап турган. 1912 чылга чедир-ле Тываның бүгүдээниң амбын-ноянын Манчы-Кыдаттың чанчын сайыды дүжүлгеге саададып турган. Арат чазааның-даа, Советтиг-даа үеде чоннуң сөзүн айтырбайн-даа дээди эрге-чагырга удуртукчусун каш-ла саныг кижилер боттарының иштинден томуйлап ап турду.

Ынчангаш Шериг-оол Дизиживичиге баштай чолугарымның бетинде ону улустуң Президентизи дээним ол. А депутаттарны база-ла улустуң деп адаар болгай бис. Улус

депутады деп бедик атты хоойлу езугаар дүрүмчүткен. А Президентини хоойлуда улустуң деп айытпаан.

Чогум-на Улустуң Президентизи деп хүндүлүг атка төлөптинерни бо дээди эрге-дужаалга билинерни, күжүңерни, чон дээш деринерни моон артык хөй катап төл тургаш, көргүзөр апаар силер, Шериг-оол Дизиживич.

Ону шынзыдып, бадыткап-даа шыдаар силер, бүзүрээр мен, идегээр мен.

Бады-даңгырааңарны бөгүн дыңнадывыс, хүлээп алды-выс.

Президентиниң, республиканың Дээди Сөвединиң Хүндүлөл Бижинден аңгыда, шаңнал-макталы, орден-хавыязы чок кижик чораан. Бөгүн бис аңаа Чоннуң дээди шаңналын байырлыг байдалда тыпсып тур бис. Ол шаңналды чон алдын-мөңгүн, алмас эртине-биле сиилбип шуткуң кылбаан. Ол шаңнал эң-не үнелиг эртине — Буян-биле долдунган. Ол шаңналдың ады — Деткимче, Идегел, Бүзүрөл. Хүндүлүг Президент, чонунуң эр силерге эң-не үнелиг эртинезин хүдээдиң, буянын чедирит, сеткилиниң арын сунуп тур. Оваадайны башка каап алдырга, чиик-даа бол, алдарның адаа аары-ла кончуг эвеспе. Ону Силер кончуг эки билер силер. Чаңгыс үениң кижизи болгаш ону Силерге чагып турарым ол. Арга-сүмө бээр, ажыл агый талазы-биле арга-дуржулгам, арга-шинээм хензиг-даа бол, чогаал ажылы-биле халбактанчып чоруур болганымда, Силерни кичээндириксөөн бир чүүлүм бар. Ону шүлүк одуруглары-биле чугаалап көрейн:

*Алыс өрү депшип аар дээн чашпаа кижик  
Авыластыг, олтуг сөстөр сөглегилээр.  
Кулбуңайнып, чылбыңайнып каттыргылаар —  
Кудурук чок дээрден башка ытка дөмей.*

Чашпаа, бодунуң тускай бодалы чок, чүгле чөпшээрээр, албан-дужаалдың ширээзинден так туттунуптар, бодунуң олурар сандайы дээш карак кызар кижилер ам-даа күрүне бюрократиязында бар. Олардан кичээниңер, олардан дарый адырлып алырын кызыдыңар. Эң улуг айыыл ол-дур, Дизиживич!

Бис бөгүн эрге-чагырга тургузуунуң чаа хевиринче кирип тур бис. Чаа өгнү тип тур бис.

Бистер бөдүүн кижилер — өгнүң ханазы-дыр бис, а силер, улус депутаттары, чер-черде эрге-чагырганың кижилери — өгнүң ынаалары-дыр силер, а Президент — өгнүң хараачазы-дыр. Чер-черде эрге-чагыргаларның ынаазы кошжаар болза, Президентиниң, чазактың чоннуң чаагай чоруун-

че угландырган программазын деткивес болзунарза, хараача-  
даа, ынаалар-даа кеңгиредир кээп ужар, сынып, үрелип-даа  
болур. А чон — өгнүң ханазы быжыг, калбаш кээп ушпас,  
сынган ынааларны солуп алыр. Хараача белен-селен үрелбес-  
даа чүвейн ынчаш. Ол база-ла шүлүүмнүң ийи дугаар кезээ-  
дир. Ынчангаш бистер дөгөривис Президент-биле бир баг  
болур ужурлуг бис. Аңаа дөмөк, чөлөңгииш болур бис.

Президентиниң «чонум — чоорган, хөйүм — хөйлең»  
дээниниң ужуру-даа ында. «Чоннуң эдээнден туттунуп алгаш,  
аңаа деткидип алгаш, үндезин чаартылганы кылыр мен» деп  
Президент даңгыраглап турарын чүүлдүгзүнүп, чөпсүнүп тур-  
мен. Ынчангаш:

*Төре херээн шынныг чөптүг тудар болза,  
Улуг чаагай, эгээртинмес күштүг болур.  
Төрээн чонун ыяк таптыг эдерерге,  
Улуг чаагай кежик-чолга чедип болур.*

Хүндүлүг Шериг-оол Дизиживич, бүгү-ле экини күзе-  
дим. Кадык-ла болуп көрүңер!  
Байыр-биле, өңнүктер!

Михаил ДУЮНГАР

### АВАМНЫҢ ТОНУ

Авам, ачамның кайызы-даа «кызыл-дустай» бергеннер. Баштай узун уйгузун авам удаан чүве.

Ичиннип кээримден-не ада-иемниң кылып чайзыраан-напын — мал ажылы чораан. Чай, кыш-даа дивес. Чылдың кайы-даа эргилдезинде ол хөөкүйлерниң хоорайжылар дег шөлөзө ап, оон кедерезе кайы-бир черге дыштанып чытканын черге сагынмас мен. Ол хамаанчок эмнелтеге кирип, бюллетень тудуп алгаш кылаштажып турганын база көрбээн, дыннаваан мен. «Малчын кижиге аарыыр чай турбас чоор, оглун». Авамның меңээ чагыыр сөстери ол. Ынчалза-даа авам күжүр бо-ла аарый бээр чораан. Ооң аарыының адын ам-даа сактыр мен. Боду оозун «аскак аарыг» дээр кижги. Хол-будунун салаа-сайгыды ыжып хавацнап, мырыңай туруп албастай бээр. Эмчи-даа барбайн, хая чугу ижип тургаш сегип алган деп бодундан онгу классчы шору эр апаргаш дыңнаан мен. Орунда пат чыткан авазын көргөш, менден биче оол дуңмам хем суунуң ылбыргай ногаан балары шыпкан соок дажын иезинге эккелгөш: «Хая чугу тып алдым, авай. Мону хайындыржи иш, сегий бээр сен» деп турган дээр чүве. Суг сүзүп ойнап турган бичии, кижги авазының аарыыга сагыш човап, хөөкүй авам чүнү-ле ижипсе эки ирги кылдыр бодаан сеткили-биле ынчанганы ол болбайн аан. Сөөлүндө, эмчи сургуулунга өөрени бергөш билип алганым болза, «аскак аарыг» дээрге, мал аарыы бруцеллез болчук.

Ачавыс ававыстың соонда элээн чылдарда чурттап, пенсияже үндүр малчыннаан. Оон өөн бускаш, хоорайда уруглары бистерниң аравысче чедип келген. Суурда бажың-балгады бар эвес, назылай берген кижги көдээге чааскаан жайын шыдажыр.



Хөй чүве чугаалаарыңга ачавыс шоолуг тура чок кижн. Боданган, кылган-на чүвези — иштин-даштын ажыл-ла ажыл. Кайы-бир хонар черивиске кажаа-хораа тударда, мени албан-биле эдертип алып. Кажаа чагыларының оңгарларын менээ кастырар. Ооң бир мындыг өөредийн черле улпас мен. Дөрт класс бичии оглу менээ холумга арай боорда элтежир чоон, чолдак ломну тутсуп, казар черимниң орнун айтып бергеш, ачам боду аргаже ыяш кезип чоруй баар. Ачамга мактатты-райн адырам деп бодаан кенен сеткилим-биле, оңгарымны хөлчок шалыпкын каза шаап алгаш, хаваамда дерим чодуп, эгиштеп олур мен. Келзе-ле кижим: «Чул, оглум, бергези кончуг-дур бе? Ажырбас, ол болза эртем-дир» дээр болган. Оон бээр кандыг-даа ажыл кылганымда, ачамның ол сөстериң дегийт бо-ла сактып кээр мен.

Ийет, ачавыс хөй чүве чугаалаарыңга шоолуг тура чок кижн. Ынчалза-даа аарый берген сөөлгү чылында киживис бир ескерлип, авам-биле кады эрткен чуртталгазында көргө-ни, душканы ол-бо болуушкуннарны сактып чугаалаарыңга ынаа хөлчок апарган. Чаныңга олураарга бир-ле чүвени: «Шаанда мынчанган болгай бис» азы «Аваң-биле мынчанган черивис база бар» дээш-ле эгелей бээр.

Меңээ ачам оларың аразыңдан бир мындыг таварылга-ны чугаалап берген ийин. Аарааныңдан пат шагжок апарган үнүн күш кири кезек ыт чок дыштанып ап чыткан, дөлаш чок төөгүүр чораан. Ол дугайыңда менден еске угбаларыңга, дудмаларыңга-даа ыттаваан болчук. Ынчангаш ук чугааны ачамның дылы-биле бижип, ооң аянын өскөртпезин орап-дөргөтүм.

— Дайын үези, дөргөтөн ийи чыл чүве ол, оглум. Мен ыңчан Тываның аъттыг шериг полказыңга албан хаап турган мен. Аңаа алды ай челип чорумда, Иштики херектер ямы-зынче шилчидипкен. Шагдаалай бергеним ол. Ынчан амгы шаг ышкаш корум-чурум үрээр чорук кайда боор. Кижилер уунда ажылдап, чурттап чоруур чүве. А мээң хүлээлгем ТАР чазааның бажыңының аксында телефон кадарар, бо-ла. Сон-моон долгап, кандыг-бир дарганы айтыраарга азы сүрдүрөрге, ону күүседир мындыг мен. Чээрби хар үезинде хыи дээн аныяк эр чүү боор, ак-мак-даа четпейн ыңай-бээр чүгүргү-лээш кээр мен. Бүттарым черге дээр-дегбес чораан кижн мен ыйнаан, оглум.

Аваң база ыңчан кончуг аныяк кыс-ла болгай. Хеп даа-раар черге ажылдап турган кижн. Ол шагда Тываның барыын кожууннарыңдан шевер кыстарны чый шаап өккөлгөн чүве.

Фронт чорудар хеп даарадыры-биле аан. Аваң-биле таныжып алгаш, мээң ажылдап турар яамым таварыштыр чурттаар бичии өрөөлчигеш-даа алган бис.

Дайын үези дайын үези-ле болгай. Садыг-наймаа херээ база Тывага чаа-ла сайзырап орган. Пес-таавы аймаа-даа, сон кылган хептер-даа шоолуг-ла элбек эвес. Кызылдың чурт-такчылары безин колдуунда тыва тоннарлыг, идиктерлиг хевээр. Каш санныг интеллеген аныяктар-ла харын тоннарлыг, майыктааш идиктерлиг көстүр. Чамдык кижилер советтиң хевин кедиксээш, мырай хөктөп турганнар болгай. Мээң таныырым Доржу деп эр бар чүве. Чүү кончуг сапык идиктер кедиксээр амытан ийик, ийи саарзык сапыктарны кири тепкен, дүште-даа чок басып тургулаар ийин ол. Черле хөктүг кижии: бир хүн мээң шериг хевимниң идиктерин-даа ачылап кеткеш кээр чери бар болгай.

Аваң Кызылга шала эргижирей берген хураган кижин тоннуг келген. Идиктери — тыва кадыг идиктер болбайн эан. Шал-ава-даа ол хептерниң аваңның чалыы, чараш сынынга, орун алган чоон кара чажынга, хүлүмзүрүп чоруур аккыр шырайынга таарышканын канчаар ону. Ам ынчаар кеттинген тыва кыстарны кижии көрбөстөөн-дир.

Мен аваңарны (бодумну кончуг шериг оол деп санааным ол ыйнаан) бир янзы хепкерип алып бодаан кенен сеткилим-биле бир хүн:

— Сеңээ пес тондан садып алып бис бе? — дидим.

Кижим ыыт чок хүлүмзүрөөш, өрөөливис иштин ашгай берди. Мен иштимде маңаа тондан черле садып берейн адырам деп иштитирледим. Ам бодап чоруурумга, ынчан чаа таанышкан аныяк кижимге чазак черинде ажылдап, акшашалың ап турарымны көргөттүнер дээн хөөнүмнүң күштүмү ол хире болган хевирлиг.

Ол чылдарда хоорайның ийи-чаңгыс садыгларынга кирген кылын хептерин кайы-хамаанчок сатпас турган. Садыг яамызының сайыдындан чөпшээрел бижик алып чүве. Мен ол сайытче үш-дөрт катап кирип тургаш, чүү-даа болза холга ындыг бижикти апкан мен. Чөпшээрел барда саадаар эвес, сарыг-ногаан өндүг, кылаңнааш кара моюндуруктуг тонну сада шаап алгаш, чаңгыс-ла демир орнустуң бажынга арта каап кагдым. Аваңар ажылындан чедип келгеш, мээң белээмни кедип көргүледи. Кандыг дээр боор, чараш-ла тон! Ынчалза-даа ол ону ужулгаш, орун бажынче дедир салып, менче чиктин кончуг хүлүмзүр.

— Амдызында тургай аан шүве, кедери чий баарыл ооң — дей-дир.

— Бодуң бил даан харын. Менде чүү боор, садып каан боордан башка — деп харыыладым.

Оон бээр беш-алды хире хона бергенде, даргамдан чангаш келир шөлээ дилеп алдым деп аваң мындыг. Аалындан үнгенден бээр үр апарган кижиге дунмаларын, ада-иезиндаа сакты берди-ле ыйнаан харын кылдыр бодап, чөпсүндүм. Шай, таакпы, даш ак чигирлер, каш шаажаң аяктар садып бергеш, аваңарны барыны кожуун баар чүкк машиназынга олуртупкан мен.

Чааскаан ажылдап чоруп-ла тур мен. Чанган кижим сурап барган. Харын мырай коргуп эгелээн мен. Үе болза дайын үези-дир. Кылган ажылы — дайын херээнге баар идик-кеп-тир. Чурум ынчан кедергей шыңгыы турган. Ынчалза-даа аваңарның чедип кээрин манап, бүгү чүвениң ажырбайн эрте бээринге идегеп басып тур мен. Идегелим шын-даа болган ынчаш. Бир-ле дүшпөтө ажылымдан хосталгаш, бажыңга чүгүрүп кээримге, аваң мени манап даштын тур ийин моң. Чараш-чуражын, арыг-силиин кижиге-ле магадап ханмас! А кеткен тонун кандыг дээр сен! Мээң саткан шепкенимге каткан-куураан кайын деңизер ийик. Сексирге хураганның төмөндөн даараан, аяк хээлиг торгу додарлыг тонун кеткеш, манап кур-биле селе куржанышкан бо хүлүмзүрүп тур ийин мени. Ол өйдө мөңгө аваңдан артык чараш, чалы кижиге чок кыжак сагындырган. Хүлүмзүргөн шырайы, таналар дег аараңнаан диштери, сула салган чоон чажы, кулактарында кылаң-туржуп халаңнашкан мөңгүн сыргалары ам-даа ол кезер кестүп келир.

Херээжен улустуң аразында эр угаанныг деп санадыр кышкылар чоруур. Кандыг улусту ынча дээрил? Билбес чада-даа боор сен, чугаалап берейн. Ол болза чүвениң хүнүн бода-даа, алыс кедизин бодаар, эш-өөрзүрөк, чоңзурак, белен-селен түшпөтө алыспас, ажылгыр эрес-шоваазы-биле эрлерден чыда малбас херээженнер-дир. Оларың артында адаанзырак, хедер, чоргаар болдур эвеспе. А силерниң аваңар база шак-ла ыңдыр чаңныг, мөзү-бүдүштүг чораан кижиге. Ам аваңның албан-биле чангаш, хураган кежи тыва тоннуг чедип келгени сенээ чүнү-даа чугаалавайн турар-дыр бе? Боданып көрөм, олдум. Ол-ол, шын эскердин. Мээң шепкен тон садып бергеним сен чоргаар, хедер сеткилинге дээппес бе? Шын-дыр харын, ада-иезиниң хураган кежиге кедип өскөн уруун, багай шериг эрниң хепкерер мен дээн херээ чүү боор. Аваңар ынчан мени шак ынчаар кедергей-ле уткан, угаан киир сургаан кижиге. шевери аайлыг эвес ооң, каш хонук иштинде боду даарай шаап алгаш келген болган.

Хүннөр эрттип, ачамның кады дам баксырап, аьш-чем ден безин чоорту үнүп эгелээн. Ынчалза-даа ол бистерге аксынче чем куттуруп көрбөөн. Боду ковайып келгеш, соктаан далганын изиг шайынга бызап ижип аар. Москваже экзаменнер дужаап чоруурумнуң бетинде ачамга бир күн келген мен. Ажылымдан чартык хүннү чөпшээредип алгаш, чанынга олурап бодааным ол.

— Ол чериңге үр болур сен бе, оглум?— деп, ачам менден айтыра-дыр.

— Бир ай хире өөренир мен, ачай.

— Ажырбас, өөренип алгаш кел, оглум. Мен шыдажынтар мен.

«Шала шыырныгып тур мен» дээш, ачам меңээ дүңтүг тон-биле шугладып алды. Хураган кежи ол тон улуг угбамның өңчүзү чүве. Үнер-кирерде ачавыс эктиңге каап турзун дээш оозун угбам, ачавыстың чыдары дуңмам оолдуң бажынынга эккеп каан кижги.

Тоннуң моюндуруунда машина-биле хана-каракай кагыскан чуруунче үр-ле кайгап чыткаш, ачам аяр чугаалайдыр.

— Авацның чүгүртүп турганының дорт, дең-дески деп чүвезин көрөм, шыйып-ла каан ышкаш. Кайгамчык шевэр холдуг кижги боор.

Ачамның оозунга чүнү-даа ыгытавайн, чүгле бажым согаш кылып кагдым. Кырган холдарының салаалары-биле моюндурук додарының кагыскан истерин өйдүктүрүп туткулааш, ачам база бир сактыышкын чугаалап эгеледи.

— Бо тонну аваң кедергей чай чок тургаш даарап алган кижги боор. Хеймер дуңмаңар ынчан мырай чаш-ла болгай, чаа үңгөп чоруур. Оон улугларын база эш тыртар хире кандыг хорам кижилер дээр боор. Кыжын хоювос хөлчөк мидин-түлүк оолдай берген. Чаңгыс өг бис. Совхоз сакманчы тып берип чадашкан. Хүндүс боорга аваң үн-бажы чидип калган кажжаа иштинде хураганнарынга хүнээр. Мен хой кадаргаш чоруптар мен. Канчаар-даа чылыглап, чымчактап турувуста, хураганнарывыс кырылгаш туруп берген. Кадарчылап келген чылдарывыстың иштинде мал төлүңге ол хире когаралдыг болганывысты черле билбес мен. Аргажок кырган хой хураганы болгаш-ла ындыг турган боор. Күзүн-не даргаларга «күрүне эъдинче киир садыптар-дыр, а мен аныяк хойдан хүлээн алың» деп чадашкан мен. Сөөлгү хураганын ап каг, келир чылын көөр бис дээш, ынашпааннар. Кадарчы кижги малдың кандызын кымдан артык билги дег. Ынчалза-даа даргалар шиитпир, айтыышкын бар дээн соонда хаайынга кагар эвес, элдеп улус боор.

Ол чылын хорам хураган доруктуруп чадап каан бис. Часкаар кыжын хойларның боттарының дүгү дүжүп, чудап эгелээн. Чүү боор дээр сен, кырган хойну кончуг кыштың соогунда төрүдөргө. Хөй кезиниң диштери безин дүшкүлөп калган малдар болбазыкпе, аастарын ажып көрүп турган мен.

Аваң хөөкүй бо тонну мүн-не доозуп алган. Дүнелерде ден чырыынга-ла дааранып орап кижн. Угунда ону аваңар улуг угбаңар кыс болгужеге чедир бодунга бодай быжып, оон үези кээрге, уруунга эде додарлап бээр күзелдиг даараан кижн. Черле ындыг чугаазы бар. «Уругларымның улуундан эгелеп шуптузунга тыва тоннар даарап бээр мен» деп аан. Мен эгезинде аваңны чай-дыш чок кижн чүзүн ынчап турар сен деп хоруп чоруй, сөөлүнде ооң ол ижинден салдынар хире эвезинге чөгөнгөш, ыгытаастап калган мен. Оон кедерезе: «Ашак кижн анаа олур» деп шугулдай бээр апарган.

Часкаар бригад төвүнге хойжулар хуралы болур джи бергеннер. Хүнү кээрге, малчыннар ынаар сөктүп эгелээн. Бис база чыда калбадымыс. Дуңмаларының чанынга улуг угбаңар артып калган. Он класска өөренип тургаш, чакы тыштанылгазында чедип келгени ол. Аваң аптара иштинден чылда ийи-чангыс кетсе-кедер үүшкө, хөйлеңин уштуп алган. Чаа даараан тонун база кедө каапкан.

Хуралга совхоз директору Алдай-оол баштаан даргалар келген. Чугаа бо кыжын хой солдаашкынының кандыг байдалдыг эрткениниң дугайында болган болбайн аан. Малдың төлүн чүстен ажыр өстүрүп ап, хою хур-шыырак ашкан каларчыларның аттарын адап, мактап-даа турду. Бригада-выстан эң-не куду көргүзүлгүлүг болган улус бис апарган бис. Бистен мүн-не чүгээр, чеден деңгүп-даңгып ажар хураганын Байыр деп эр алган болду. Ынчалза-даа ооң хою ийи дугаар солдап турар аныяк хой-ла болгай.

Директор Байыры хөлчөк болган. Ынчаары-даа чөп кижн ынчаш. Кулугурда тоор чүве бар эвес, доң кыжын хоюн камакалап алган арагалап олурап хөй болбазыкпе. Өдөк-ка-заазын аштап-арыглаарын шуут билбес. Кадайы уруг-ла харын ында ынчап чыдар. Хураганнар чөмгерер, оларга изиг-сөөк суг бээр деп чүве сагыжынга-даа кирбес. Харын-даа чыл солдап турар мал ол.

Даргавыс бисти база кайын ояр ийик. Кырган хой деп сылдап алгаш, хөй хураган чедир албаан силер дээш сыындырып эгелээн. Ындыг шүгүмчүлелди, чаш мал шаразынга кышты өттүр салаа-сайгыдын хорладыр ажылдаан аваң кайын анаа дыңнап эрттирер боор. Директорнуң чугаазын үзе кириксеп, алыс дорт кижн:

— Хой түлүктөп төрүп турда бистиң байдалывысты көргөн болзуңарза, декти мурнай ынча дивес ийик силер, дарга. Мал кырганынга сылдаан дээриңерге кайын боор. Мынча үе дургузунда күрүне малын багай кадарып-даа көрбөөн бис. Бо чылын харын кончуг багай болду. Уруглар адазы силерге бо хойдан хураган алдымас деп сагындырган-на болгай. Демчар чок улус кызып турувуста-ла алдыртпайн барды — дей тыртпас чүве бе!

Алдай-оол директор малчын кижиниң чугаазын черле херекке алыксавас чаңның кижги. Үстүндөн айтышкын, ишитпир келген дээн соонда, ону күүсетпейн, сагывайн барып болбас. Ынчангаш хойжулардан оон-биле сөс каржыптар улус белең тывылбас. Шак ынчаар амдажып калган дарганы барып-барып кадай кижги балдырлай кааптарга, кайын таарзынар ийик. Директор дораан-на аваңны хөме таварып-ла эгеледи:

— Кызып турувуста-ла? Ол чүү дээн тайылбыр чүвөл? Кызып турган болзуңарза, хураган бажы чоп хораарыл! Күрүне малының төлүн кандыг чылдагаанның багай ажаап турарыңар сээң бодуңдан-на илдең көстүп тур ышкажыл. Көткөн тонуну эскербес сен бе? Өлгөн хураганнар кежи харын ол эвеспе моң?

Аваң чүнү-даа ыттываан. Мен иштимде кадай кижги аңаа турбас, дарга-биле сөс каржып чүзүл, чованчыг деп, аваңга-даа хорадаксаан мен. А Алдай-оол шуут эвинде кире берген уламчылады:

— Черле ынчаш мында хураган кежи тоннарлыг кижилер чаңгыс эвес-тир, эштер. Чай чок бис, чай чок бис джжир эилер. Тон даараар чай тыпты бээр, а хураган ажаар, карактаар чай тывылбас бе? Бо дугайында партия райкомунуң хуралынга бирги секретарь база шын демдеглээн болдур ийин, эштер. Малчынарыңар хураган кештери тоннар кедип алган шапкылажып турда, хураган бажы тудап турбайн канчаар деп. Мен дарганың оозун кончуг шын эскериг деп санаар мен. Күрүне малы кадарган улуска, хойлуг кижги каас деп үлегер чугааның херээ чок. Моон соңгаар ону кадарчылар билип алза эки боор.

Хурал тарай берген. Улус даштын келген аптолавка чанында бөкперлежи бердилер. Чамдыкта аңаа шору барааннар келгилээр чүве. Аваңарның уругларын каай-каай мени эдерген чаңгыс-ла сорулгазы улуг угбаңардан биче уруунга тон додарлаар пөс садын алыр бодаан кижги. Шай, таакпы,

хой-ле эмчи эмискиктери (хураганнар чөмгөрөрдө ажыглаар), уругларынга кампет, праниктер садып алгаш, а демги алып дээн пөзүнгө аваң дөгбейн барды. Мен чоп садып албадын деп-даа айтырбаан мен.

Аалывыска орайтадыр келген бис. Аваң орукка мээң-биле ындыг-мындыг чугаа-даа кылбаан. Уругларыңче-ле хөлчөк далажыр мындыг болган.

Өггө кирип кээривиске, имиртиң дең чырыңга авазыңның тонун угбаң та канчаар көрүпкени ол ийик:

— Ий, авай, тонунуң чаражын! Додары кылаңайнын турар!— деп, адыштарын часкаштырып, кыссыг чаңы-биле каттышкан каткы-иткизи төктү-ле берди.

Аваң тонун ыт чок ужулгаш, уруунче сунду:

— Аптара иштинче суп каг, уруум. Өзүп келгеш, сен кедер сен ыйнаан. Даргалар малчыннар хураган кежи тоннарлыг кезүлбезин дээр чүве-дир. Кажан, каая таптыг хеп кедип чоржук мен мен. Ону хей-ле кеде бердим, хураган ыдар багай кара хөрөктээжим чок эвес.

Ол хевээр аваңның холу салдыган. Алгы-даа уушта-вастап, пөс-даа сатпастап калган. Силерни бажыңардан куду тыва тон-биле хепкерер дээн күзели ынчаар бүтпейн барган. А бо тонну аптарадан ол хевээр уштуп көрбээн. Мен-даа аваңга ыңай-бээр баар апарганда кедип ал деп албадаван мен. Суур кирер таварылга туруп келгенде, өске тон кедип алып апарган. Черле ынчаш, ол кезек үелерде малчыннар хураган кежи тон кедип турар силер деп чугаа дарга бүрүзүнүң аксындан дүшпестеп калган. Алыс эгези та кайбын үнгөн, та кандыг ындыг кончуг кижиниң «угаанныг» эске-рин өтүнчү берген чүве.

А аваңның ол тону аптарадан кажан уштунган деп бо-даар сен? Хөөкүй чок апарганының соонда бодум ужулгаш, аваңарның күзелин сагып, улуг угбаңга кедиргеш, хоорайже чорудупкан мен. Силерге тоннар даараар дээш аваңарның чыгып ап чораан кештери ынчап чоруй, ырак-чоок төрөлдери-вистиң холдарыңче киргилей берген. Иеңерниң холунуң, карааның чылыы, чымчаа артып калган үнелиг чаңгыс-ла бо тон ол-дур. Ам канчаар, болдунмаан чүвени. Аваңарның кедип чораан тонунуң чылыы силерниң шуптуңарга ооң буян-ныг сеткили дег четчир.

Ачам ынчаар чугааланып чыткаш, удуй хона берген. Мен ооң кырында ачаңери шалаже халаңайнып сывырлып бар чыткан тонну аяар өрү тыртып, ачамны эде шуглап кагдым.

Ынчалза-даа ону мен эвес, а ачамның чылыг, чымчак холдары кылган ышкаш меңээ сагындырган.

## ЧАГАА

Бешки классчы Медээчи кичээл тайылбырлаан башкызындан карак салбайн орган. Ынчалза-даа ооң угаан-бодалы тайылбырда-даа эвес, а баарында турган хожуг, чавыс үннүг Мария Никифоровнаның чараш, чалыы хевир-сынын кайгаарынга өй болган. Ол башкызын мооң мурнунда ынчаар топ-тавайн чораан. А башкызын ооң эскерип, сонuurгап эгелээн-ниден бээр он шаа хонук эрткен. Медээчи ону мырыңай дүжүнгө суг көргүлей кааптар апарган. Башкызы оолду эргеледи, ошкап турар кылдыр дүжөпкөн чери база бар. Оттуп келгеш, дыка хомудаан, Мария Никифоровнаны ам-даа улай кесер-дүр дээш, карактарын кызып шийип албадаттынгаш-даа чадашкан. Уйгузу келбес, амдыы чаа-ла көргөн дүжү бодалынга киргеш турар болган.

Мария башкыны оолду «балыглап» каан ол тааланчыг дүжү ооң соонда катап эеп келбейн барган. Черле ынчаш дүш-дүш-ле болгай. Кижги уйгузунга ол канчаар-даа киргей-ле. Болчап каан эвес, ынчангы дүжүм ыяап көрейн деп канчап чок эрээр боор. Ынчалза-даа Медээчини чартык чыл ажыр башкылап каапкан башкы бо он хонуктар мурнунда чоп ылыгы эвес турганыл? Ынчан ооң чаражы, чалызы-даа, хожуг үнү, көгүлдүр өңнүг шоваазымаар карактары-даа, өске бешкыларныкы ышкаш, оолга эскертинмес турган. Олардан ыргалыр онза чүвези-даа чок, анаа география эртеминин башкызы-ла-дыр.

Хамык ужур шеригде акызындан келген чагаада дээр-дин, Медээчи кайын билер. Ол чагаа эвес болза, география эртеминге үштөн дээрэ демдек салып көрбээн Мария Никифоровна аңаа кандыг хамаан боор. Кичээлдерде ону кайгаар байтык, харын ооң Медээчини самбыра баарынче кыйгырар дүш, класс парталарын эргий көргөнзиг карактарындан бодун бүдүү дестирип, мурнунда эжиниң ооргазыныкы артынче чыгына каап орбас бе? Ам ынчаар харык чок апарган. Медээчи чамдык-чамдыкта сактырга, клазыныкы өске оолдары база Мария башкыны «үттеп-ле» органзыг апаар. Ылаңгыя үшкү одуругда олурар Сайын-оол суг. Ол Медээчиден дөрт-даа хире хар улуг. Бодунуң мага-боду база арткан эштеринден ушчок шыырак көстүр. Черле ынчаш, төрүмелинден сөөккүр хевир бар. Кожа туруптар болза, дурт-сыны Мария Никифоровнадан бичии-даа дудавас. Ырактан көргөн кижги чажыт улус-тур деп болур. Оозунга менээргенген ышкаш, Сайын-оол башкы-биле бо-ла аңгыланып чугаалажы берген турар.



Үш хонук бурунгаар Мария Никифоровнаның ону кичээл соонда класска арттырып алган чери база бар. Та чүү дээш ынчанган. Географияга арттырар хире кижги ол эвес-ле болгай. Эжиң аксында соңга чанынга бүдүү хайгаарап турган Медээчи оларның үр-даа болбайн класстан каттыржып үнүп келгеннерин көргөш, Сайын-оолга кедергей хорадаан. Хорадаашкын-даа эвес, адааргал-дыр ийин. Ол адааргал чүгле адааргал бооп артып калган болза, аңгы херек. Харалааның ындыг чүве кайда боор, адааргал ол-ла дораан кенен чаштың хүннээшкини каразыышкынче шилчий хонуп, школадан элээн ырай берген чанып бар чыткан эжиниң соонче маңнаарынче оолду албадапкан.

— Мария башкы-биле чүнү чугаалажып турдуң?— деп, ок демгизиниң оруун доза туруп айтырган.

Херектиң ужур-бажын билир эвес, анаа уунда чанып бар чыткан Сайын-оол элдепсинген карактарын Медээчиже дээрбектелдир көре каапкаш, херектенген:

— Сеңээ кандыг хамаан чүвел? Сээң-даа дугайында чугаалажып турган болгай-ла бис.

Медээчи ындыг бардам, чоргаар сөстөрни дыңнааш, дөмна шыжыгып, оозунче барык алгырган:

— Шеригде акымче чагаа бижипкен мен, билдиң бе? Ол дыңназа, бодуң шорун. Мария башкы... акым... чагаа...

Сайын-оол эжин чедир чугаалаттырбайн барган. Дүржөк, хедер аажызы чок-даа болза, кестүп-ле турган улуг-шыгырак Сайын-оол бодунга кайын чүве дээртир ийик. Медээчиниң хөрээнден беле-хаара сегирип алгаш, кезек силгип чоруй, орүк кыдыында терең харже күстүктүр идипкен. Ооң туруп кээрин-даа манавайн, оруун уламчылап чорупкан. Медээчи арны-бажы хар апарган тура халып келгеш, ооң соонче катал маңнаваан. Бажындан бодун мурнай уштунуп чаштай берген бөргүн каткап чыдып калган.

Ам ол-ла Сайын-оолдун Мария Никифоровнадан база карак салбайн орары бо-дур. Эх, Сайын-оол, Сайын-оол... Акымче мээң чагаа бижипкенимни билген болзуңза...

Чапсар коңгазы кыңгырткайны берген. Медээчи ыгт-шимээниң шуушкан өөрүнге катчып, коридорже үне халаан.

Суббота хүнү. Мария Никифоровнага ыраккы Курил ортулуктарындан чагаа келген. Баштай ол ону ажытпайн, кезек элдепсинип орган. Чүү кижги бижип чыдар чоор деп, иштинде боданган. Кады институт дооскан эштериниң бирээзи ирги бе дээрге, ынаар хуваалда алган кижги чогуң ол ыяк билир. Казаньда дунмазы Василий канчап мында чеде берген болду?

Чок, чагаа хавында хол үжүү көңгүс өске-дир. Чагааның черле элдептии кончуг. Дедир адресин база долу айытпаан. Анаа-ла Курил ортулуктары деп бижээш, Чехардинск хоорай деп каан, ол-ла.

Кайыын, кымдан-даа чүве болза, адап-сурап келген чагааны номчуур апаар болгай деп иштинде бодангаш, Мария башкы ооң хавын бир кыдыындан ора соп бадырыпкан. Шала шевергийн хол үжүү-биле: «Экии, Мария! Силерже ол суурнуң чурттакчызы оол бижип олур. Адымны Белек дээр. Шериг баарының бетинде аңаа, совхозка, зоотехниктеп ажылдап турдум. Ам хүлээлгемни бүдүн чартык чыл ажыр теве бердим. Беш ай хире болгаш чанар мен. Көдээ суурумну кончуг эки билир мен. Кежээлерде-даа, анаа-даа хүннерде дыка чалгааранчыг апаар чүве. Силерге база ындыг боор. Чеде бергеш силерниң-биле ужуражып, таныжып аар күзелдиг мен. Удурланмас боор силер аа?» дээн сөстөр-биле эгелээн чагаа болган.

Мария башкы эриннерин чырташ кыннып, бодунуң хүлүмзүрүй каапканын баштай эскербээн. Чүге дээрге, ооң сеткилинге бо сөстөр кандыг-ла бир идегелди, өөрүшкүнү кирип келгензиг номчуттунган. Сактырга, бо суурга алды ай чурттап келген үелеринде ол өңнүк-тала тырткан мындыг сөстөр дыңнаваан ышкаш болган. Башкының суурда, школада-даа үе-черге эш-өөрү бар болбайн аан. Ынчалза-даа олар Мария Никифоровнага бодаарга, өг-бүлезин тудуп, аңгы амыдырал-чуртталгазын тыва берген кижилер. Ынчангаш демгилериниң сонуургалы, сагышсырап бодап чоруур ажыл-ижин соңуундан көңгүс өске. Көдээ клубка болгулагылаан кежээлерде безин шоолуг барыксавастар. Дыңнаарга, бажыңыга телевизор кайгап, солун кино азы кандыг-бир дамчыдылга керүп олурган боор.

Ыңай-бээр хөглеп халчыр боду ышкаш бот-борзун эжи чок болгаш, Мария башкы кежээлерни өрээлинге аар-саар чүвөлөр кылып, номнар, журналдар ажып эрттирер. Кады чурттап турар эжи, эге класстарның сан башкызы Өнермаа, чай чок кадында суур чоогунда малчын ада-иезиниң аалынче чанып каар. Мария эге дээрезинде эжин эдерип, аңаа ийи удаа четкен. Бир дугаар баргаш, Өнермааның ада-иезиниң кожазы өгнүң молдурга дег улуг кара ыдынга ызыртыр часкан. Ээлери тудуп-хап турда-ла холдан ушта чүткүүр, аттыг коргунчуг ыт болган. Ийи дугаар чорааш, идиктеринге буттарынын өйдүрүп алган. Ол хөвээр эжи эдерттирге-даа ынавастап калган. Ынчангаш өрээлинге Казаньда ада-иезинден, дуңмаларындан кээп турар чагааларын номчуп чыдып каар. Көдээ чер көдээ чер-ле болгай. Өскөн, төрөөн улуг хоорайында ыш-

каш, үнө халыырга-ла ойнап-хөглээн аныяктар чыылган ордулар кайда боор.

«Мээң бо чагаамга Силерни харыылаар боор дээрзинге бүзүрөп артым. Ажыл-ижинер аайлажып, өөреникчилеринер дыңнаңгыр болурун база чалгааравайн турарыңарны күзөп ор мен. Ужурашкыже байырлыг, Мария. Харызын бижипер силер». Чагаа ынчаар доозулган болган. Оон ыңай чүңү-даа биживээн. Дедир адресин безин айытпаан. Чүгле Белек деп адын бижип каан. Ындыг болганынга уругнуң сеткили хонудаанзыг, стол кырында чыткан чагаа хавының даңчыи база катап ылавылап көргөн. Чехардинск хоорай деп каандар башка, чүү-даа чок. Ады безин чиктиг: Че-хар-да — Чехардинск.

Чагааның ээзи оол адресин, ат-сывын чүге долу биживейи барганыл деп айтырыгга харыыны тыварын аныяк башкы оралдажып, иштинде янзы-бүрү догааштырыггарны ылып орган. Перуктенип эпчоксунганы ол бе? Ындыг бе дээрге, оран дүвү Курилдерде чыдар солдат чүүден эгепер боор. Багай-даа харыы кээр болза, чагааны номчааш октаптар, ол-ла-дыр. Чагаалажыр кыстар кай баарыл? А дедир адресин айытпайн барган чылдагааны мындыг турган боон чадап чок: көдээ хензиг суур, улус бот-боттарын кончут эки талыжар, кымның оглу кайда барганын пат билир, оон кедерезе кайыын, чүүден үнген чагаа кайызының олунга азы кызынга келгенин аастан аас дамчый бижирежиң кааптарлар. Узун дылдыг «медээчилер» өске он-он көдээ тыва суурларда дег, мында база четчир болбайн аан. Ындыглар чокта «сөөлгү медээлер» долу, чедингир эвес ышкаш сагындырар. Чамдык-чамдык кижилерге ындыглар кедергей хүндүткелдиг. Шай иживит деп, чай чок кадында бажыңынче чалай кааптар күзенчиг аалчылар апаар. Ынчангаш солдат оол адресин айытпайн барган боор деп, Мария иштинде каразып каан. Кым билир ону, Белек дээш суурда чүрээ саргып, улуг тынып, уйгу удуvain чоруур узун чаштыг, дозур карактарлыг бир тыва кыс-даа бар-ла ыйнаан.

Мария башкы элдептиг солун ол чагааны өске чагаалары-биле катый номнар арыннарының аразынче кызыда идип каан. Ооң чаңы черле ындыг. Келген чагааларны шыгжап алгаш, ооң соонда чеже-даа катап номчуур.

А Марияның ат-сывын, ооң мында барын Курилдерже кым «медээлепкенил?». Почтада оран чугаакыр Апый угбай эвес бе? Азы чанында Өнермаа канчап «өчүк» салыпты? Чок, ижин-баар чок хөөрежир эжи ынчанмас болгу дег. Азы... ийи-ийе... чадап чок... ындыг болуп болур.

Оон бээр бүдүн ай ажыг хуусаа эрте берген. Ажы-биле чугаалаарга, Мария башкы Белектен ийиги чагааның чедип кээрин манагзынып турган. Бижээн сөс-домаанда ылчың-сый-бың чаңнаашкын, менээргениг чок бирги чагаа уругнуң сет-килинге дээп, ырак Курилдерде оолду бо-ла сагындыра бээр апарган. Оон кедерезе, Мария харын ооң арын-шырайын, хевир-сынын карактарынга хүреш үезинде чоргаар девип үнүп кээр делгем, мөге хөректиг тыва оолдарга дөмейлештир көрүп, сагыжынга чуруй кааптар болу берген. Ынчалза-даа кыстың күзээни, келдириксээни чагаа сураг-ла барган...

География кичээли орту киир эртип, башкының тайыл-быры класста өөреникчилерниң кичээнгейин хаара туда берген. Ындыг болбастың аргазы чок. Чүге дээрге, Мария Никифоровна өөредип турар эртеминге кедергей шыңгыы болгаш негелделиг. Ооң кадында үшкү улдунуң демдектерин салыр үе база чоокшулап орат. Кичээлге ооң тайылбырын херексесес, өскээр чардыгар болзуңза, бодуң-на шоруң. Ындыгларны башкы анаа черле салбас. Улдуң демдээ үндүрерде, эрткен кичээлдерден кандыг-бир айтырыгны албан салыр чаңчылдыг. Харыылап шыдазыңза мөрүң, шыдавазыңза... Ынчан ооң коюг аккыр арны арта шыңгызымаар көстүп, чай чок кадында хүлүмзүрүй кааптар карактары безин шириин, доңгунзумаар ышкаш апаар. Кичээл үезинде бир-ле чүвени хайылдыра кааптар Ачыты биле Бавуу ийиги улдуңда оозу дээш, чаштай бергеннер болгай. География эртеминге ындында-ла кошкак эрлер, башкы бир-бир айтырыглар сала кааптарга, көңгүс тек болганнар.

Медээчи Мария башкының кичээлдеринге чурум үрөп, ол-бс эштерин-даа алаактырбас турган. Ынчангаш бо сөөлгү кичээлдерге мени айтырбас дээрзинге ооң бүзүрели улуг орган. Демдектери база чамдык эштеринии дег, ында-даа, мында-даа чок, чайгылчак эвес. Улдуң дургузунда чаңгыс аай үштөп келген, ынчангаш үштүг кылдыр үнери билдингир.

Мария Никифоровна кичээл тайылбырын дооскаш, холунда карта айтыр шиш баштыг чиңге ыяжын баарында столунга сала тырткаш, шыпшың олургулаан өөреникчилеринче көргөн. Бичии болгаш, темага хамаарыштыр айтырылыг кижии бар бе деп ол айтырган. Кым-даа бук дивээн. Ынчалза-даа класс ишти ында-мында бижирт туржууд-ла эгелээн. Башкы карта айтыр ыяжын катап ап, столду аяар соктай каапкаш:

— Ындыг болза, ам мен силерден айтырыг салыйн. Ук айтырыг бистиң өөренген темаларывыска кирбейн турар. Ону

дараазында улдуңда өөренип эртер бис. Ынчалза-даа мен силерниң география эртеминге черле кайы хире сонургалдыыңарны хынаарым ол-дур. Айтырыгга шын харыылапкан кижиге, улдуңда эки демдек салыр мен — дээш, хүлүмзүрэн.

Чүгээр шыпшың орган класс ишти дүвүредип хөлзедипкен ары өө дег апарып, шимээн-дааш оон-моон үнүп эгелээн. Артында парталардан бир-ле кижиниң сыйт дээн каткызы-даа дыңналган. Медээчи кыймыш безин дивейн, башкызының салыр айтырыын манап олурган. Мария Никифоровна парталар одуругларын эргий көргүлөй каапкаш, хенертен айтырган:

— Бистиң чуртувустуң Курил ортулуктарын кым билдирил, оолдар? Билир кижиге келгеш, картадан айтып көрүңерем.

Медээчи ону дыңнааш, бүдүү кожаш дээн. Курилдерни ол билбеске, кым билдирил? Бо улдуңда географияга дөрттүг үнүп болурунуң аргазы бар-дыр! Башкы амдыы чаа-ла чүү деп аазажык! Шак ыңдыг бодалдарыңга өпейледи каапкаш, ол тутунуп шыдавайн барган:

— Мен, башкы, билдир мен!

Башкы олче карактарын: «Кай сен сен бе?» дээнзиг көрүп келгеш, карта муриунче ону кыйгырган. Медээчи океан сугларында тарамык ортулуктарны шиш ыяжының бажы-биле долгандыр шыя тыртып айыткан. Мария Никифоровна оолдуң ону билдиринге сеткил ханган ышкаш, улай оожум айтырган:

— Эр-хей, Медээчи. Ынчаарга ол ортулуктарда чүү деп хоорай билдир сен? Эштериңге сонургадып көрөм, билдир алыңнар.

— Чехардинск!— деп, Медээчи барык алгыра каапкаш, олурган эштеринче: «Че, кайы хире билдир-дир мен?» дээнзиг, чоргаар көрүп алган турган. Ынчалза-даа ооң ол чоргааралы үр-даа болбайн чиде дүжүп, ам чаа-ла хөглүг мукулдураңайнып турган бажы чоорту халайып эгелээн. Оолдуң кулактары безин изип орган хаарылга демир бажы дег кызып келген. Чок, чок, Мария башкының халыдып турарын эгезинде ол кайын каразыыр ийик. Ам харын бодай кааптарга, айтырыг черле анаа эвес кылдыр аңаа сагындырган. Мария башкының удур көргөн хүлүмзүрүүнүң база чиктии хөлчөк болган. Медээчи партазыңга барып олуруп алганының соонда безин ооң карактары элээн үр каттырымзап хып, оолче чөмөлээнзиг көөр болганнар.

...Медээчи бажыңынче чанып орташ, башкызыңга акызыңдан келген чагааның дугайында бодап чораан. Акым

канчап адресин биживейн барган кижн боор? Уттуп алган чадавас. Эх, Белек, Белек, сен дээш мээң ам чаа канчаар ыятканымны билген болзуңза! Мария башкы кичээл соонда арттырып алгаш, чүү дээн деп бодаар сен? «Дараазында чагаа бижиирде, акың адресин айтып каарын утпазын, эки чагы шүве. Ындыг сарыыл чок солдат канчап чоруур чүвел!». Ол-дур, дорт-ла ыңча диди. А сен хей-ле: «Ол чараш башкыңның ат-сывын айтып бер» — дээш, мени амыратпайн турдун чоп. Ам канчаар, адресиң-адресиң деп, сенче катап чагаа бижиир болган-дыр мен. Эх, Белек, Белек, кылыр онаалгала-рымның кайы хире хөйүн билген болзуңза...



*Монгуш ЭРТЕП*

## ЧӨРҮЛДЭЭ

Кижн амытан база чиктиг: аныяк чорааш, келир үезин бодаар, а назы дөгүй бергеш, эрткен үезин коптарар. Чолдак-оол ашак амыдыралымны арат чонум-биле кады, анаа-ла бөдүүнү-биле чурттап чоруур мен кылдыр санап чоруур: машина мунун маңадыр бай-даа эвес, чадаг кылаштаар хире яды-даа эвес, а чазактың саралазын хөлгеленип чоруур, ол-ла.

Кол-ла чүве орнун базар оглу, кызы бар, ол чаагай. Ажы-төл азыраары — чырык чер кырында чурттап чоруур кижн амытанның чүгле салым-чолу эвес, харыысалгазы болур ый-наан.

Севилбаа биле Чолдак-оол ийи, ашак-кадайның аттары ол, аныяанда-ла өгленгеннер. Ыңчан чоолдуарган суук кара чажы балдыр чедип турар чараш кыс Севилбаа он сеске үзетүра четкен, а кандыг-бир онза көрүш-даа чок күжүр Чолдак-оол чээрби бирлиг турган. Ам болар алды уруглут: ийи оол, дөрт кыс. Хеймер оглу Олегтен ескези шупту ажыл-албанда, ыңчалза-даа дарга-сайыт апарган кижн чок — улуг оглу чолаачы, дөрт уруглары — бухгалтер, даараныкчы, тудугжу-шеверлекчи болгаш садыгжы эртемнерлиг.

Чолдак-оол биле Севилбаа алды-чеди хар четкеш-ле, анай-хураган соонче маңнажып эгелээн турганнар. Оон-на бүгү назынында малдан салдынмааннар. Күжүр малды эде-рерге черле эки — эъдин-даа чиптер, сүдүн-даа ижиптер. Ын-чангаш Чолдак-оолдар эктинден элевейн, хырнындан ашта-зайн чурттап чоруурлар.

А уругларының салым-чолу ада-иезининден шуут өске болган — болар алды-чеди харлап чоруй мал соонче эвес, школаже маңнажып эгелээннер. Школа база мал ышкаш оларга эки орукту ажыдып, төнмөс үүжени курлап берген. Бак-чаяанныг, хеймер оглу Олегтиң-не чорун чогувайн туруп берген дивес силер бе. Кижиниң барып-барып хеймер, чассыг оглу шыырак эртем-сургуулдуг болза, эки эвес чүве бе?

Оглунуң дугайында чугаалашкан санында-ла, ашак-ка-дай ыйгылдажып үнерлер. Олег бо чылын онну дооскан, бо эвээш үе иштинде ол үш өөредилге черлеринче кирерин ше-нээп, кайызы-даа чогуваан.

Оолдун боду чараш эр: кыдырык улуг хүрең карактарын хүлүмзүрүг долган чоруур, шөйбелдир ак шырайлыг, узуну сүргей, кезээде арыг-силиг, көрүштүү аажок чоруур оол-ла болгай. Чамдык оолдар ышкаш уш-баш чок чылчырткайнып, аксынга киргени-биле-ле алгырып-кышкырып чорбас, чугаа-сөзүнүң топтоу коңчуг.

Күжүр ада-ие хеймерегин баштай-ла эмчи сургуулунче чоруткан — оол даштыкы дыл билбес болган. Ашак оглун аа-жок чемелексээн: тыва эмчилер-ле эмгежок чүве-дир, сээң чүң канчап барган кижин сен дээш аан. Иешкилер алдырбас бол-ганнар — башкызы чок болганы-биле школада өөрөнмейн турар даштыкы дылды кайыын өөренип алып улус бис диш-көп турар. Өске институтче дужааган — санга кошкак бол-ган. Ушку удаа шала бичежек башкы сургуулунче шылгалда дужааган. Кижин кайгаза-даа ханмас чүве-дир ийин — боду-нуң-на тыва дылын багай билдир болган.

Ашак дыка шугулдап турган, а кадайлар черле чүвеге алдырар ийикпе. Школада арга-дуржулгазы-даа, эртем-би-лин-даа кудулаан эрги башкылар бар, олар өөреникчилерни бүгү талазы-биле хандыр өөредип шыдавас-тыр, чаа дооскан башкылар кээрге, кириптер оран-савазы чок болганы-биле оларны дедир чорудупкан-дыр. Ынчангаш мээң оглумнуң дужаап шыдавааны ол-дур дээш, Севилбаа оглунга чүве дээс-пейн барган. Шыны-биле алып болза, Олегтиң хеймер болгаш чассыг болганы ооң өөредилгезинге база улуг салдарлыг тур-ганы чугаа чок.

Школаларда өөредилге эгелей бергилээн-даа болза, Кызьда ам-даа өөреникчилер хүлээп ап турар черлер бар деп дөңгөнөш, ашак хеймер оглун ам черле кандыг-бир өөредилге черинге кирип ап көр деп чагааш, дөрткү удаа чорударың шиптирлээн. Эртең автобус-биле чоруур сен дээш, Чолдак-оол байгы-ла аванс акшазын оглунга тутсуп бээрге, оол чүвө-даа ыттавайн, ол акшазын авазының сыртының адамыңа суп кааш, үнө берген.

Кадарчы Чолдак-оол албас-кагбас алдан бирниң кырыңа чурттап орар. Калбаксымаар хүрең шырайлыг арныңа ээткири аажок болгаш хавааның сыгыларының ханызы кирип чүг ышкаш көстүр. Ам-даа агарар дүш чок кара-сарыг башыңның дүгүн машинка-биле дөңгүрөттүр кыргыдып алгаш чоруур. Чазык-чаагай эвес, хавааның кылың кежи өрү-мүдү дүгдүлөңейиндир көжүп орар, үнү хөрээниң иштинде-даа ышкаш хөлүредир дыңналыр.

Кадарчылап чорааныңың пенсиязы амыдыралыңга четпес боорга, Чолдак-сол ашак ясли-садикте одакчылавышкан, таңныылдап турар. Ол таңныылдап хонгаш, эртең чөдүг көөрге, оглу ам-даа удувушаан чыткан.

— Тур, оглум! Тур! Район төвүндөн автобус келир чоокта шулаан боор.

Шай хайындырып турган иези база улажы берген:

— Эрте турган кижини эзерлиг аътка таваржыр дээр болгай. Чоруур болзуңза, дүргөн тургаш, чемнени шаап ал, оглум. Шынап-ла автобус келир чыгаан.

Суук кара бажын чоокта чаа таарткан узун ак оол чиник адак туруп келзе-ле, ырак чер чоруур шинчи көргүспээн.

— Бөгүн чоруур сен ыйнаан але? Ам база бир шенезе эки боор ийин, оглум — деп, оглун ашак далаштырар хөөнүг болган. — Будун чылда канчап анаа-ла олура эрттирер боор.

— Ам кайнаар-даа барбас мен! — дээш, арай кадыр кары дыңналган. — Баарга-даа хей чүвө ышкакжыл — хүлээп албас.

Иези чугаага киржи берген:

— Сээң кады дооскан өөрүң, доо Сереннерниң оглу суглар канчап өөрени берген-дир. Сээң чүң канчап барган кижини сен, Олег? Бо ашактың анчы кончуг чүвө ышкакжыл — хыйланып-ла олурар.

— Ол оолдар ышкаш механизаторга өөренир дээримге, караам багай кижини-дир мен ийин. Оон башка...

— Оглувус сылдангы-салдангылыг-даа чорбажык чол, ашак. Кандыгаай чоор?

— Эмчилер бүлүрттүң чырыкка хей номчуттунарга, караак баксыраар дижири. Бо ажы-төл-ле эки чорзуннар, эки



чурттазыннар дээш-ле ындыг кижидир мен ийин. Сеңээ «Хыйланчак-хуйланчак!» диртип-ле.

— Ындыг-ла эки чурттазыннар деп күзээр кижиглуңу чүге ажылдадыр хөңнүң чогул ынчаш?

— Чүгле хүнүнде акша ап чиптерин эвес, ажылдың кедизин бодаар чоор. Назы кырыыр чүве болганда, соң-даарта деп чүве бар.

— Соң-даарта деп чүве бар дээш-ле, ажыл чок олуар эвес, ол кижиги.

Ашак харыыга далашпайн олуар хевирлиг боорга, Севилбаа чугаазын арай чазамыктай аарак уламчылаан:

— Оглувус кайда-чүде-даа чок, арам безеректелип туруп берди ышкажыл, ачазы.

— Шериг-шарыг чорзун бе дээрге, карак-кулаа багай дээш, соңгаарлаттырып каапкан кижидир. Улустуң ажы-төлү дээди-дээди эртем-сургуулдуг болур-ла чүве-дир. Бистиң уругларывысты кайбын-даа кижиги дыңнаарга, «ортумак», «ортумак-ла» диртип чоруурлар-дыр. А бо Олегтиң база хоржогу ол-дур.

— Акызы, угбалары ышкаш ынчап чоруур ыйнаан. Хоржок кижини бис канчаптар бис, ону.

— Хоорайга кандыг-бир ажылдан тып алзыңза. Тудугдадыг дээн ышкаш аан.

— Тудуг эртеми чок кижидир мен ийин, ачай. Тудугга база тускай өөрөдилгени эрткен кижини ажылдадыр.

— Дадайым ыңай! Чүү деп олулары ол, бо ашактың! Чаш уруг ол бедик-бадык черлерден андарылза канчаар! Кажан Саяна онну дооскаш, сакманщиктээр, ол улаштыр дузалакчы кадарчылаар дээрге, база ынатпадың. Хоорайга ажылда дээш, Кызылче сывырышкан.

— Ачам черле элдеп кижиги. Долзат угбам саанчылаар дээрге, база ынатпады чоп, авай.

— Ындыг-ла болгай харын. Оон башка ам улуг саанчы апарган, орден-хавыяалыг олуар кижиги. Малчыннарга орден-хавыяа бээр оозу-ла эки чүве харын.

— База-ла, доо шылгалда-шулгалда тудуп чадааш, ынчап турбадылар бе — дээш, ашак алдырбаан.— Ам келгеш, мээң-не оларның оруун моондактап чорааным ол апарган ышкажыл. Бо-ла ажы-төлдүң эки-ле чоруурун-на күзээр кижидир мен.

— Ындыг эки чоруурун күзээр кижиги ажы-төлүңү чоп мал ажылынче мырыңай чагатпас сен! Хоора хөдөп-ле орап.

— Совхозувус даргалары хойжула, ачаң база шыырак

хойжу чораан деп турду, а ачам хоорайже сывырар, мындыг ышкажыл.

— Че харын. Ачаң ынчаар хедерленип орар ыйнаан. Сен Семис-оолдарга барып, дузалакчы кадарчылай бер, оглум. Кижиге хүнде акша-ла херек ыйнаан.

— Мен, мал кадарарга, багай дивейн-дир мен. Мээң харын ажы-төрүп амыдырап-ла чоруур чаңгыс ажылым ол.

— Ам оглуң малга ажылдаар дээрге, чүге хөңнүң чогул ичеш? Нам, чазак-даа аныяк өскенни мал ажылынче киирер деп-ле турар чүве-дир.

Ашак улай-улай эзегилээш, бажын дырбанмышаан, удуур үгээнче базып кире берген. Чолдак-оол удуп-оттуп чыдырда, оглу кээп оттура берген:

— Ачай, тур! Дүъштеп ал, мүн соой бээр.

Ашактың уйгузунуң ханганы аажок. Эзегилеп чоруй, херимде чунар-демирге чунуп алгаш, қазанаанче кире берген. Ол баштай бир шаажаң сүттүг шай аартай каапкаш, чагалары сирлеңейнип турар улуг-улуг доораан эъттерлиг, далган үстүг мүннү амзангырлаарга, чаагайы-ла аажок. Сагыш-сеткил хозай берген, кадыр-хажагай сөс-даа чугаалаар сагыш чок.

— Уе. Кончуг таптыг удуп алдым. Чаа, Олегивис-даа бо чылын ынчаар ажылдап кыштаай аан, авазы. Ол-ла дээре боор.

— Ийилээ-ле сүмележип, ажы-төлдериwисти чон аразынче киирип ап чордуwус чоп. Ам-на хедерлени бээр апарып-тыр сен, ачазы.

— Хедерленип-даа эвес. Хеймер оглумнуң келир үезин бодааш, ынчап олурар ашак-тыр мен ийин. Ону бодавас болса, хоржок. Кижии боду хөделбес болза, чамдык даргалар малчыннар дээр кижилерни хаайынга-даа какпас. Дужаар, херектээринге-ле өй болгулаар-дыр.

Чугаа элээн үзүктели берген. Үскен мүн аартаан аастар даажы-ла дыңналыр. Оглуңуң эр апарганынга ашактың сеткили ханып орган: бажын чараштыр таартып алган. Ак майка иштинде хөрээ күдержип, делгемчип, өштүнүң борбак эъди боттанып келген. Узун, шилгедек чаражы аажок эр-дир.

— Чаа, хойга ажылда-ажылда, оглум. Сен мен ышкаш пенсиялаарыңга чедир амыдырал эки талазынче өскерлир ужурлуғ. Шаг шаа-биле турбас джир.

— Чамдык саанчылар, доо Сержиң кадай суглар чүс чээрби акшага пенсиялап үнген джир чорбадые.

Бистиң бо совхоз-ла мындыг чүве-дир: кадарчыларны

кижи деп санаваc. Кадарчыларга бажың-балгат-даа херээ чок, шөлэ-дыштанылга-даа, хөй акша-шалың-даа херээ чок кылдыр бодаар чүве эвеспе. Чамдык совхозтар чүгээр-дөө дижир. Та кандыг чүвези?

— Хайлыг, малчыннап кадарчыларга кедизи багай ажыл-дыр ийин бо. Ынчангаш-ла ажы-төлдү моон саякталдырып олурар кижидир мен ийин. Бисти көрбөс бе: суурда олуруп-турар бажың-савазы-даа чок, кончуувусту. Бир-бир кижилерниң аңмаарларын хөлөзилеп, суур кезип, черлек ыттар ышкаш шаг болдувус чоп. Оглувус бо казанаан далажып тудуптаан болза, мырыңай халап боор улус бис.

Хоорайда тудугжу Бады ашактың пенсиязы чүс ыраакта ажыл-дыр. Боду аажок делгем, чылыг, чырык бажында амьрап-чыргап чурттап олурар. Бистиң кайывыстың-даа пенсия-ыс чүс чедер ийикпе. Мындыг-мындыг чүвөлери бодааш, ам ажы-төл хоорайга ажылдаарлар болза кылдыр бодаар кижидир мен ийин.

— Аа, ачаң оозу база чөп-түр ийин, оглум. Көдээс ажылдал чораан кижилерниң кыраан назынын бодавас кончуг шаг-дыр ийин. Хоорай улузу-даа магалыг, дыштаныр хүнүм дээш, удуп чыткылаар чүве чоржук. Кадарчы кижичаңгыс-даа хүн дыштанмас, чаңгыс-даа дүне уйгузун мандыг удувас чүве болбас ийикпе.

— Чазактан көөр деп турар. Көдээде кижилерниң амьдырал-байдалы удавас экижинир дижир чорду, ачай.

— Ол «көөр» дээр чүве чамдыкта кижичаңгыс-даа сураг баргылаар чүве болдур ийин, оглум. Сен оваарып чоруур сен харын. Ол «көөр» деп чүвези ис чок барза, аныяк чорааш, эрте дээр өскээр хайдынганы дээр эвеспе. Өске ажыл чок эвес. Байдал бо-ла хевээр турар болза, көдээс ажылдаары берге. Шуут кеди чок деп болур.

— Доо, Доржуларның Катязы кирип алза-даа, совхозка ажылдаар мен деп турган дээр чорду ийин, ачазы.

— Бир эвес хойжу болурун база күзеп турар кижичаңгыс-даа, мындыг чүүлден билип ал: аргалыг-ла болза, баштай хураганнар алыр сен. Хураганның кышты хирелиг — ол ажырбас. Ээзи-ле малга ынак болза, мал сенден чарылбас. Мал төлүн база кижини ышкаш өөредип алыр чор. Хураганнарны үргүлчү туда кадарар херек. Оларны оят-баштап ыравас, гарадыр маңнашпас, үстүп-частып чоруп бербес, бир черге бөлүк, оожум тавында ояттаар кылдыр өөредип алыр херек. Хураганнарны ынчаар чаңчыктырып алырга, олар улуг хойлар-даа апаргаш, ындыг болурлар, кадарчызынга

кала чок. А хураганнарны чалап кааш, ырактан анаа-ла бараадап олулар болзуңза, ам-на үстүр-частыр, чидер-дудар багай кодан болур эвеспе. Оон өскезин бодуң билир сен, база-ла хой аразыңга өстүң чоп.

— Сени Семис-оолдарга дузалакчыла дижик бе, оглум?— деп, ашак ам шуудай берген.— Ол ажырбас кижин, боду аныяк-даа болза, ажылым дээнде карак кызыл эр. Сен база ындыг болур сен. Кижилерге кижин чалгаа, шүшпен дирттип болбас. Атка бак, хоржок. Чаа кадарчылап турар кижин чалгаа кадарчыга дузалакчылаарга, база багай. Ол ышкаш багай кадарчы апарза хөңнү. Ажылда, ажылда. Ам бодап орарымга, оозу дээр-дир.

— Ачаң өдүрээн часса-даа, хөлүн часпайн олар ашак-тыр ийин, Олег. Бир эвес малчыннарның ажыл-амыдыралын сегитпес, эрги хевээр-ле туруп берзе, шынап-ла, өске кедилит ажыл тып албааже хоржок боор ийин, оглум. Шөлээлеп-дыштаныры безин берге, кончуг ажыл ышкажыл бо!



*Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ*

## **ЯДАРААНДА ХАМНААР**

*Хөөрээрниң чугааларындан*

Күстүң айы дүжүп, башкы хар чаапканда черле ындыг-ла болгай мен — дийн-биле сүржүп чоруп каар. Ок-чемзек, күш-хүнезинни дөгөрингеш, ийи эжим-биле кашпал куду бадыпкан бис. Ынаар чедип алыры безин херин чер болдур ийин. Аңаа баргаш, бүдүн ай дургузунда олча-омактыг-даа болдувус. Оон ыңай каш хонар дээрге, өйлүг-хемчээлдиг күш-хүнезинивис төнүп келген. Аал-чуртче дары чанмас болза талаар хире апарган. Ынчангаш, аштап-могаанывыстан хырыннарывыс кылдырткайнып чоруп органывыс ол.

Күстүң кыска хүн дурту саадаар эвес — имиртиңнеп кел чыткан. Ол черниң ында-хаая таваржыр ой-чикте кыштагларының кайы-бирээзинге чедип алырын-на бодап чораан бис. Аыттыг-чадаг улус аргыжар кокпа орук таваржып кээрге, амырай берген бис: бо кокланы эдерзе кандыг-бир ээлит чуртка чедире-ле бергей деп аан.

Узунзумаар ой черниң иштин өрү чоктап чыдырывыста, соң төнгөн бажының оргулаажында кыштаг тур. Чаңгыс өг биле мал-маган кажаалары кезүлдү. Өгнүң ээлери эптиг-эвилең, хүндүлээчел улус болду. Ийи боттарындан аңгыда, он чеди-он сес хире харлыг уруг шуглакта чыдыр. Чугаакырдаа, черле доруун ээлер болган. Сагыш-сеткилге ол безин чырык чаагай ышкаш болу бээр чүве чораан.

Шууладыр хөөрежиң, таныжып алганывыста, өгнүң хөрөөжөн ээзи шуглакта чыдар демги уругже айыткаш, мынча дей-дир:

— Уруувус-тур ийин, чаңгыс-ла борбак чүвевис! Аарааш, үр апарды ийин. Чүгээр чоруп турган чүве, ам мырыңай чыдыпканы ол ышкакжыл. Кижилерден эм-дом суранып алгаш, ижиртип шаг болдувус: черле чүгээртевес ийин. Шыырак эм-домнуг улуг ламалар база бо оранда чок. Канчаар-чоор чүве ирги? Силерниң араңарда харын арга-хоргалыг кижиге бар ирги бе, акыларым? Арга-сүмөңер кандыгыл?

Ол дээрге, бистиң аравыста шо-төлге кааптар, караң көрүнүп хамнаптар ийикпе, азы аарыг танып, эм-дом хайырлаптар кижиге бар ирги бе дээни сл-дур ийин. Бистиң аравыста ындыг кижиге кайда боор ийик. Ынчалза-даа ийи эжимниң бирээзи оргаш, бистиң улуувус болур Ыпыын ашакче айыткаш, аңа-ла чугаалай каапты:

— Боларга оваартып көрзүңерзе харын ужур бар боор ийин. Оон башка, Хөөрээр биле мен-даа көңгүс тек улус болгай бис...

Бистиң эживис ол Ыпыын ашакче, та кандыг бодал-биле чүве, душпа-келбиге айтыпкан-даа болза, бодум безин аңаа бүзүрээр чыгыгы апарган мен: Ыпыынның даштыкы хевиринде ындыг шинчи черле бар кижиге — боду кадаң кара болгаш, дарбагар таңдаш думчуктуг. Аажы-чаңы база дыртыжаңнааш, карактары үргүлчү ол-боже чүгүртүлөңнээш.

Өгнүң ээлери амырай хона бергеннер. Харын Ыпыын ашак мегелепкен эживисче хорадааны аажок хыйыртай каапкаш, хейде-ле девидей хона бергени илдең тура халыды:

— Че, оолдар, даштын аъттарывыс ат болду, оъткарап болгай...

Өгнүң ээзи «мен таарыштыр оъткарып каар мен» деп турбуже ынатпайн, үнүп чоруй барды. Бис ону эдериптивис. Черге баргаш, киживис хорадаан, ана халап чүве боор! Хайлыг аас эдилкен эживистиң кырынче халыыр чыгыгы. Арай боорда оожурган алгаш, ам демгизин чемелеп чугаалады:

— Хам, лама кижиге эвес мен, канчаарың ол чүвөл? Аарыг-аржыкка таварышкан улусту, хөөкүйлерни, ынчаар

мегелеп канчап диттигер кижн сен?! Бо чоокта чалап, хооптар кижн чок — үзүк черде улус ышкажыл бо, ырадыр база чедип шыдавас. Ам канчаар «ядараанда хамнаар» деп чүве бар болгай. Сүзүк-биле экирий бээр-даа боор чадавас, шудуруп көөр-ле бооп-тур мен ийин...

Аът-хөлүвүстү оъткарып кааш, өгге ээп кээривис билек-ле, Ыпынынывысты демги ээлер чер алзыр-даа хире эвас, ээрежип эгеледилер. Ээрежиринге шыдашпайн, киживис аайынга кирип, чөпшээрежир ужурга таварышты. Хамнаарының бүгү хевирлерин бо назыда көрүп шаг болган-на боор, чүнү белеткеп аарын, баштай чүнү канчаптарынга илдик чок болду. Адак сеелүнде, эктин-чарнын элээн чайгагылап олурар, ам-на алганып кирипкен. Ыпыныны ындыг уран-чечен, езулуг-ла хам кылдыр хуула бээр деп кажан-даа бодавайн чораан мен!

Алгыжын дыңнап олурарымга, көк бөрүзүн, көгээзин хегип эдерткеш, дөңгерлерже үнүп, дедир черже бадып кээп-даа тур-ла, ында-мында аза-четкерлер-биле тутчуп-даа тур-ла. Соң алгыжының аразында мынчаар база дыңналды:

Ат-сын ажыр сунуп келген  
Аалчыларның оргаа бар-дыр:  
Алдай-таңды, отка-көске  
Амзатпаан чем чишкен-не-дир...

Өгнүң ээлери бот-боттарыңче элдепсинип көрүшкеш, сымыранчы кааптылар:

— Ой, дадайым! Изиг күзүн сээң төрелдерин аалдап чоржук чоп, ашак! Арага-дарылыг, эйт-чемниг келчиктер...

— Ынчаарда ол хөй чем-аыштың үстүн от-көсче каап-чалбарываан-даа улус боор бис ийин оң, хууразын ай!

Ыпын алгыжын уламчылавышаан:

Ойда чыдар чевеглерден  
Оран сактаа эдерген-дир...

Ээлер база катап сымыранчы бердилер:

— Хоюн эрги чурт соргаанда, чевеглер чоогунче дуу ынаар кадарып турганы база шын-на болгай! Кандыг кончут еттүр сөглээр чоор!

Аарыг уруг база ол алгышты шуптузун дыңнап чыткан болбайн аан. Ыпынның алгыжының уг-шин дыңнап олурарымга, ам ол бүгү бак чууддер-биле демисежип, ойладып-сывырып кирипти ышкаш. Мен безин ооң оозунга чайгаар-ла бүзүрүпкен олурдум. А аарыг уругга база дыка бүзүрүңчиг

болган хире: ону ооң кайгаан, хамны магадаан шинчилиг шырайындан көрдүм. Киживис хөделирин соксадып, кезек тыртыжаңайнып, сыртылап оргаш, карактарын көрүп келгеш, ам-на оожургап, аякта шагда-ла сериидей берген шайын мактай каапкаш, чугаалады:

— Урууңар ам ажырбас, сегий бээр. Элдеп-эзин бачыттарын сывырыптым...

Семис сергени-даа дөгөргөн, сеткил хандыр хөөрежип, чула хүндүледип хонган мындыг бис. Аъттанырывыста өгнүң эр ээзи харын мырыңай хунан шарыжык тудуп бээр дээрге, кызыдыр-ла ынавайн барган бис.

Ам дүүнгү ышкаш, хырын кылдырткайнып чоруур муңгаргай эвес, омак-хөглүг, тодуг-догаа апарган эрлер аъттаныпкаш, узун оруувусту кызырары-биле хөөрежип чордувус. Арга-хоргалыг, буянныг акывыс Ыпыынны дээрге үндүр мактап, оюн-баштаавыс-биле холуп-бүлүп чордувус:

— Оо, хамывыстың алгыжы-даа шыырак-ла болду аа!

— Ол аалга-даа, биске-даа ам албыс-шулбус кайын чагдаар!

А демги Ыпыынны күткүпкен эживис мырыңай мынча депти:

— Шарыжык-ла хомуданчыг болду, сүрүп алыр чүвевисти!

Бистиң баштактанывыска бирде хорадаксап-даа, бирде каттырып-даа чораан ашак, ол шарыжык дугайында чугаа үне хонуп кээрге, шын-на сеткили-биле ажына хона берди:

— Чулуп чириңден аңгыда, ыядыр, кээргээр сеткилин чок кижиги сен бе? Кижилерниң бүзүрөөчел идегелинге ыңдыг өзү кара болбас чоор. Ядараанда хамнаар деп чүве ол ышкажыл, ооң кадында, сүзүк-биле экириир деп чүве база бар. Бичии кыстың сегий-даа бээрин канчап билир! Эки сөстөр-биле кижилерниң ынананыжын быжыглан, күш немең, сорук киирип база болур-ла болгай! Чаяаттыңган хам болуру албан эвес...

...Шынап-ла ашактың ол күзели ынчаар бүткен болдур ийин: бир-ле часкаар чайын хонганывыс ол аалдың ээлери, көңгүс каң кадык кылдыр сегий берген, силиг-чаражы кончуг уруун эдертип алган, улуг көгээр арагалыг, ужа-гөштүг Ыпыынны адап-сурап чедип келген-не болгай. Өөрүп-четтиргенин илередиксээни ол хире күштүг болганы ол ыйнаан!

Ада-иезиниң чугаазы-биле алырга, бистиң ынчан оон чанып чорупканывыстың сөөлүндө, ийи хонганда-ла уруг туруп кылаштап эгелээн, оон чоорту кадыкшый берген болган.

Ядараанда хамнаар деп чүве ол-дур. Эки сөстүң күжү-биле, сүзүк-биле экириир деп чүве база ол-дур.

## КҮРҮНЕ ЧЭЭЛИЗИ

Илзы-бүрү ужуралдарга бо-ла таваржы бээр, ооң чүзүн-баазын айыыл-ондактарын чежемейниң-даа чиик-адак ажып эрттип чораан болзумза, амыдырал — амыдырал-ла болгай, оол. Кижилер-биле бир дөмей, бо оранның кара баштыг, чүс сөөктүг албатызы болганымда, олардан ылгал чокка, ынчаалдыр чурттап-ла чордум. Өөрүшкүзүн-даа, муңгаралын-даа деңге көржүп келдим. Бир катап «коондурлай» бээр часкаа черим база бар...

— Канчап?!— деп, четтикпейн үзе кирдим. Ынчаалдыр четтикпейн үзе кирген ужурум — «аас-сөске аксын алдырбас Хөөрээр ышкаш мындыг кижин канчап ынчап баар часкаа чоор» деп бодай каапканым ол ыйнаан.

— Шынап-ла, коондурлай бээр часкаа болбазык мен бе. Дөртөн чылдарның төнчүзү, бежен чылдарның эгези үе-дир ийин ол. Амыдыраары база хилинчектиг-ле турган: эрткен дайын-байлааның аар-берге, аш-чут уржуктарындан чурт оңгарлып четтикпээн турган шаг-дыр. Аш куу чылдар-ла болгай. Дайын-чаа деп чүве Тывага болбаза-даа, ооң сокк болгаш хугбай эзини, тоянчы араатан дег, дөрт-беш чыл дургузунда бисти хемдип келген, дөрт-беш чыл дургузунда хоозурап бар чыттывыс. Бараан-сараанга-даа, ижер-тыртарга-даа ядарап калдывыс. Мал-маганывыс-даа көзүлдүр эвээжеп келчик чол. Чоинуң чурттап, көрүп эрткен билир чүезин чажырып-чаап чоор мен. Хөөн каранчыг-ла чылдар чүве ийин ол, оол!

Шала часкаар эрги кыштаамда бөдөй өөмгө шайлап олурган мен. Даштын, ынаар ыт ээргениниң соон дарый бир-ле кижин кирип келди. Амыр-менди солчуп олура көөрүмгө, Кызыл-Даг сумузунуң оралакчы даргазы албан дужаалдыг Кара-Араптаң деп кижин болду. Анаа эвес келген болур ужурлуг. Аар-саар чүве чугаалажып каап олур бис, бодум база оон ам чүнү айылдып кээрин манагзынмышаан мындыг мен.

Кижим аяк шайны төндүр аартапкаш, ам-на келген хөрөөнчө кирипкен.

— Күрүне чээлизиниң тарадылгазы чоруп турар чүве, облигаастар аан. Сен база беш чүстү алыр апаар-дыр сен, эш Хөөрээр!— деп, дужааган тооннуг сөглөп кагды.

Ынчаарда ол хире акшаны тывары оюнчук эвес-ле турган болгай, ай санында акша-төгерик ап турар албан-хаакчылар эвес, көшкүн амыдыралдыг-ла болгай бис. Ооң кадында, мурнунда база ындыг облигаастарны албадал-биле чылдың чыгыы эжен-эңмежокту ап чордум ийин. Бо удаада арай тырттылып, ынча акшага шыдавазымны чугаалай кааптым.



Демгиниң карактары дораан-на кончуу сүргей кылдыр тидий бергилээш, хөрээ көзүлдүр-ле өгдөңейни берди:

— Совет хамаатызы кижиге улуг ада Сталинниң, нам-чактың айтышкынын хажык чок күүседир ужурлуг! Мааламганыңны-даа төндүр саткаш, алыр апаар сен, ашак! Ынчанмас болзуңза...

Оралакчының ындыг турамынга чым-сырт кышны берип-тир мен:

— Ынчанмас болзумза, оон канчаптар силер? Чоп кижиге хөмө таварыыр силер? Ол облугаас деп чүвени алыр, албазың кижиге боду билир, эки-тураның хөрээ деп солун-сеткүүлде чоп бижип турар чоржук! Ам кымга бүзүрээр кижиге мен: улуг ада Сталинге, нам-чакка бе? Солун-сеткүүлге бе? Сеңээ бе?

Оралакчының өдү чарлы бер чыгыгы, арын-шырай калчан-сарыг кылдыр хуула хона бергеш, кезек када ыттап чадап олуруп-олуруп, оон алгыргылады:

— Сен дээрге... Сен дээрге, улуг ада Сталинниң, нам-чактың чажыг дайзыны-дыр сен! Езулуг-ла коондур сен!! Коондур!!

Шынап-ла сести хона берип-тир мен: улуг ада Сталинге удур, нам-чакка удур дирти бээрге, халап болганы ол-дур! Анаа арат мен хамаанчок, албан-дужаалдыг дарга-сайыттарныц безиң кара бажы олчаан баар чүве чорааныгай... Чок, мындыг кижилер чүнү-даа үүлгедип болур, мээң өткен аксым кылдыр чүнү-даа чыпшыр илип каарындан ческинместер: ынчанган соонда ам шамбылаже чоруп ор, Хөөрээр! Өөскүдүп келген өрттү чавырбас болза талаар хире апарган:

— Ынчаар «Коондур-каандыр» дей бээрге кайын боор, дарга. Улуг ада Сталинге, нам-чакка канчап удурланып боор, оларга харын-даа чүдүп-тейлеп чоруур кижиге мен... Ол облугааска база удур эвес мен. Анаа-ла четчир-чединмес аянын чугаалапканым буруу болду, дарга. Ам канчаар, албайн чораан эвес, алыйн, дарга...

Бистиң ол чугаавысты дыңнаан улус оон соңгаар оюн-баштак-биле менден мынчаар айтырар апарганнар:

— Улуг ада Сталинге, нам-чакка удурланып-каш, канчаар коондурлай бээр чакчык сен? Оон харын канчаар алдырбайн баржык сен моң?

Мен база мынчаар харыылап каар мен:

— Үгүлүүттерге үгүлүүт езу-биле бараан болурга чамдыкта үре-түңнелдиг болурун ынчан оон билген мен. Улуг адавыс Сталинге, нам-чакка сүзүк чүдүлгем база дузалаан!

## ӨРТТЕН АРТЫК СААЗЫН

Кижн амытанннң хуу-салымы кончуг хээрек болур чүве бо, оол. Хандыр-хандыр бодап, оваарнып чорбас болза, ооң үрелнр-чемднер черн-ле хөй. А үрелген соонда, эргн орнунга деднр эднп-чазап тургузары тоң берге апаар, харын барык-ла болдунмас болу бээр. Бо-ла чораан назыда кижн көрүп чоруурга, албан-дужаал кижннн бнр үрээр чүве-днр бо. Ол дээрге, арай кыдыра угаанныг кижннлнрннң өрү депшнй бээрн-бнле база холбажыр: улуургак, караа көзүлбестей бээрн сл чүве-днр ийнн. Оон ыңай ону акша-көпеек бнр үрээр чүве-днр бо. Өнчү хереңгнзн арбыдап, байый бергеш, мойну чооннап, неден төрөөн аажы-чаңы өскерлн бээр, кнжннлнрн ажыр көрүп чоруур апаар...

А албан-ажыл черлнрн база болур-болбас чүвеге-ле хөй саазыннар шокарлаар, хөй-ле саазыннар негээрнн бнлнр-ле болгай сен: чүве болза-ла хол үжүү, шынзылга, айтышкын, чепшээрел херек дээр ышкажыгай. Ол бүгү херектн-ле болбайн канчаар харын. Ынчалза-даа өй-чнжетн-г болза эки чүве ыйнаан. Шак ол бажын ашкан айтышкын-саавырлар база кнжннлнрнн дыка-ла үрээр боор чүве чораан!

Сенээ мен бнр ындыг хугбай таварылга чугаалап берейн шнцме. Та канчап чүве ийнк, бнр-ле катап совхозтуң снгенн. даг дег улуг сараады, өрттннп эгелээн. Доп-дораан шалыпкын жемчөөн албас болза, чанында сүт-бараан фермазыннң хөй-ле кажаа-хораазы, чуртталга бажыңнары база бар чүве болгай. Бригаднр эр баштайгы дээрезннде канчаптар-даа аайын тыппайн, алаң кайгап калган. Дараазында, харын-даа чаяан бооп, бнр чүве бодай каапкан: өрттннп турар сарааттан улуг ырак эвесте, суг ажыл-агый чернннң чер сүвүре үстүрер улуг траактыры буга уну чалдап чоруп турган. Аъттың сыр кара маңы-бнле аңаа шаап четкен нргнн. Траактырннң башкарыкчызы тенек-мынак бнчнн оол эвес, элээн улгады берген, ындыг боорда — чазактың эки деп хайырлааны чаагай ат-сып-даа эднлээн кнжнзн боорга, улам амырай берген: ындыг кончуг кижн өрттү чер алыспайн өжүрүптөр деп бодапкань ол чүве-днр.

Девндэн эр тыныш алынмайн, чаннып-днлээн:

— Күжүр-ле акым, сараат снгеннвнс өрттннп эгеледн. дөө ол көр даан! Бажың-балгат, кажаа-хорааларже база дамчыыр деп барды, бо үстүрер траактырың-бнле дузалап көр! Хай-халап болду-ла, акым!

Ол кижизи өрттенип турар сараатче-даа улуг сагыш салбаан хевирлиг, таакпызын таваар кыпсып алгаш, кезек соруп-соруп, көңгүс сыр өске чүве айтырган:

— Харын ам, үстүрүп болбайн аан. Айтышкын бижиниң бар бе ынчаш, оол?

— Аа-а богда, ону кайыын ап четтигер ийик мен, күжүр акый! Сараат ам чаа хып эгеледи ышкажыл!

— Харын ам, күрүне чүвези ол бижик чокка хоржок боор чүве болдур ийин, чугула херек апарганда, айтышкын бижиктиг келир чоор, өртек-шүүделин төледип аар бижик база херек, оон башка, сөөлүндө кым негежип турар дээр сен...

— Аа-а богда, сарааттың өрттенири кежээлей берди, көр-бес кижини силер бе?! Кандыг кончуг...— деп чоруй, хөөкүй бригадир чөгенгензиг холун чаңгааш, дедир-ле айттанышкан.

— Ам канчаар, соондан чеде берип-тир мен ийин — димен, демгизиниң ыды соонда шала-була дыңналган.

Оон ыңай чүү болган деп бодаар сен чээ?! Демги сараат чүү-даа чок кылдыр өрттенип калган-дыр-ла. Душ болган кижилер харын сон-моон чыгып келгеш, кожа кажжаа-хоррааже, бажың-балгатче өрттү хөрлээлетпейн барган. А демги айтышкынзырак кижини сарааттың өрттенип калган куруг орнунга чүү шаг болганда түрү бастырып, диргиредип келген. Демей-ле ам ооң айтышкын негээр чылдагааны бар эвес. Элдеп-эзин айтышкыннар, саавырлар манаар чорук ол кижини ынчаар доң баарлыг, тоомча чок кылдыр үрөп каапканы ол-дур, көрбөспө. Ооң чүдүлгези чоорту-ла саазынарже шилчий берген-дир, амыдыралда чүү бооп турары ону созуургаттастаан!

Хөөрээрниң арын-шырайы шириидей берген, ыт чок боданып олур.



Монгуш **КЕНИН-ЛОПСАН**

**ДАЙЗЫН УРУУ**

Романдан эгелер

Каш чыл эрте бергенде мындыг чугаа дыңнаан мен. Чугар-бажыңга ажылдааш, он акша шалың алып ужурлуг турган кижини-дир мен. Шалың-даа ап көрбөөн мен. Шалыңныг

турган-даа болзумза, ол шалыңны өскээр ажыглап каапкан хире болган. Хомудап кымга хомудаар мен?

Частың башкы айы үнүп келген. Оттулар ыяш төнгөн. Ынчан бистиң черге хөмүр-дашты одавайн турган. Чунар-бажыңны чүгле ыяш-биле чылдыр одаар. От чок болза, изиг суг болбас. Изиг суг чокта, чунар-бажың ажык-дүжүк чок апаар.

— Бодуң ыяштап ал — деп, суму даргазының доңгун харызын дыңнааш, бодум муңганы берген мен. Дүне када эрги оваа чанынга чеде бергеш, Биче Мөңгүн-Тайганың бажыңдыва тейлеп-тейлеп кааш, оорланып турган мен. Эрги курусуктарны балды-биле одура-одура каккылааш, чунар-бажыңның иштинге кииргеш, азыгга чажырып каар мен. Чет-верг, пятница хүннеринде чунар-бажыңны изидип каар мен. Мээң кайыбын ыяш тып ап турарымны кым-даа билбес турган. Суг бе? Бир катап азы бир хүн чунар дээнде бежен бөдүрээ сугну хемден эккээр турдум. Чүү-даа канчаар, оттулар ыяш үстү бээрге, тергинн берге чүве чораан.

Хар эрэн. Чылыг дүшкен. Сургуулдар тараан. Школа хагдырган. Эртен туруп келгеш, идик кедеримге, белим сыртылаар. Аайын тыпнаан мен. Бичин салгынга каксыптарымга, дурт-сыным ээлбес апаар, ооргам шуут сортагар болу бээр.

— Ооргам ээлбес апаарды — деп, кырган-иемден бир хуң айтырдым.

— Аар чүве көдүрүп тургаш, уруг дүжүрүптүң ыйнаан — диди.

— Ам-даа душтук чок ышкакжык мен — дидим.

— Өл-шыкка алзыптың ыйнаан — деп чемелексей берди.

Чунар-бажың иштинге деридип, дашкаар соокта үнө чүгүрүп тургаш, ооргам чүстери мунчурай берген болган. Кылаштаарда безин күдүйүп алгаш, чоруур апарган мен. Контрнуң уруун өл-шык безин күдүңнедир сы база бергени ол-дур ыйин.

Чайны өттүр аалдар кезип, улустуң айбызын кылып берип чорааш, тыптынып алган чүү-хөөмнү азыраан ием сугта чүктеп эккелген мен. Мээң үнүм дыңнааш, кырган-ием көлзөй берген.

— Чедип келдиң бе, кызым? Үнүң дыңнаарымга, Өшкүле-дир сен. Бээр келем. Холундан сыйбап каайн — дигеш, ээге берди.

---

<sup>1</sup> Уланчызы. Эгези № 2 сеткүүлде.

Хөөкүй иемни! Кыргыз иемни! Азыраан иемниң эрбенниг адыжы холдарымны сыйбай берген. Салааларымны чаңгыстап аралагылааш, ооң соонда чыыра-чыыра туткулап, эринерин бырлаңнады сымыранды. Канчап билир, он салаамны ончалап органы бооп база чадавас. Улуг эргээ-биле адыштарымны нугуй-нугуй иткилей-дир. Солагай талакы холумну соолбураара берген чаагынга чыпшыр туткулааш, дыңнаалаан янзылыг болду. Ол-ла холумнуң ортаа-мерген салаамда төрөөн иемниң меңээ берген билзээн хоюңнады сыйбагылады. Кижиниң судалы биле черниң хеми акташ дижир. Кыргыз ием ажылчын холдары мээң аныяк холдарымга дегжи бээрге, сагыжымга бир-ле ыглаксанчыг чүве кирип келген. Ада-өгбемниң болгаш ада-иемниң бурун чурту биле караа багай ием улам чоокшудыр чыыра тыртып турары ол деп угаап ордум. Азыраан ием ол-ла холдары-биле чоон кара кезегемни чаза-чаза тырткылааш, кулузун дыргая-биле сууду-сууду дырагылааш, өрүп бадырыптар чораан-на болгай. Кезегем жестирбээн мен. Кыргыз ием кезегемни сыйбаар ирги бе дээримге-даа, холун дээспеди.

Кыргыз ием холдарымны сыйбап орда, чиктиг бодал жайнып келген. Бо бедип турар Биче Мөңгүн-Тайга бис ийини жайгаанзыг болган. Ол дээрге сагыжым-дыр. Тыва чуртунда Жаргы хемниң Улуг Мөңгүн-Тайга, Мөген-Бүрөн хемниң Биче Мөңгүн-Тайга дег бедик сыннар чок. Тыва чуртунда бис ийи иешки дег салымы тудуш тел ыяш чок. Меңги баштыг бедик сыннарны бажында карактыг кижини болган кайы ырактан көрүп каар. Ынчаарга бис ийи иешкиниң ужуражып келгенин-даа кым-даа көрбээн болгаш эскербээн.

— Беш салааң адын билир сен бе? — деп, азыраан ием айтыра-дыр.

— Чок — дидим.

— Ам-даа чаш-тыр сен ийин, кызым.

— Шагда-ла назын четкен ышкажык мен.

— Назын четкениң билир мен.

— Беш салааның адын адап көрөм—деп эрежи бердим.

— Матпаадыр, бажы-курлуг, ортаа-мерген, уваа-шээжек, биче-бөөвей. Ортаа-мергенде аваңның белек чүсүүн сыйбадым. Шымбай уруг-дур сен. Азыраан адаң сеңээ чүнү бержик? Игилин берген. Ам ол игилиңни чоп халаңнадыр азып каар апарган сен? Чай апаарга, игилиң дыштандырып каан боор сен. Мен сеңээ сыртыым бээр бодаан мен. Өглөнгөн болзуңа, сыртыым бээр бодаан мен. Ам ол сыртык кайда боор, өг-биле кады өртедикен дижик. Эдилеп каар сен. Оң талакы холуң-

нуң ортаа-мергенге кедирип берейн — дигеш, мөңгүн чүстүүн боду-ла ужулгаш, суп берди. Сөөлзүредир билип каан. Мөген-Буренден мени кээргээр кижини — азыраан ием болган. Он салаамны сыйбагылааш, эргеледип органы база ужурлуг. Оол уруг он хар чедерге, ис баштаны бээр дижит. Кыс уругнуң он салаазы четче болза, хырнын борастаптар дижит. Ашакка барбаан салым-чолумну согур ием кээргеп келгеш, кады чоруур эжи чок-даа болза, ийи холунга ийи чүстүктүг чоруурун алган-йөрөөл органы ол бооп-тур.

Мени улус тооксавас боорга, сеткилим кадый берген. Азыраан иемни чедип чоруур дунмамга, чеди харлыг Чолдакка сарыг сумка белекке бердим. Иштинде бир карандаштыг, чээрби кыдырааштыг чүве. Ол дунмам бо күзүн школага бар, ынчангаш ону дерип турарым ол ыйнаан. Бир дарга кижиниң төрөпчизин сырып бээримге, меңээ туткан сумказы чүве.

— Угбаң чүнү берди, оглум? — диди.

— Хап берди — деп, Чолдак аза-муна чулчурду.

— Каям — диди.

— Бо — депкеш, тутсуп берди.

— Хап эвес, былгаардан кылган сумка-дыр, оглум. Иштиг чүве-дир. Угбаң берген белээн камныг эдилээр сен, оглум. Угбаң келген, сагыжым чырып тур — деп, кырган ием алыраар болду.

— Сеңээ бээр чүвем бо-дур — дээш, бир хапта чигир, конфет сундум.

— Уучак! — дээш, иштиг хапты хаваанга үстүргеш, ак-оми ажыткаш, бир конфетти амзааш, бирээни отче киир каапты. От өжүрбес деп азыраан адам чагып чораан. Отка чажың чажып чор деп азыраан ием база чагып чораан. Эргенниң-не шай хайындыргаш, отка чүдүп чоруур чаңчылдыг мен. Ам болза от бурганын кырган ием чемгерип ораы ол-дур.

Чалар от, кырган ием база чеди харлыг Чолдак дунмам олар Кызыл-Хая суурже мени киир тыртып турар күчүлүг куштерим апарган.

Шай хайындыра кааптым. Ужелээ шайладывыс. Бүдүү сагыжымда кожа бажыңардан кижилер келиксиредирим сүргей, Ботуң бодалы болза чайны өтүр чер кезип чорааш, улустуң айбызын кылып берип чорааш, тышкылап алган чүү-хөөмнү көөргедир сагыштыг мен. Кым-даа келбеди. Бирээзи согур, бирээзи чаш, бирээзи контр уруу бистерниң жазанаавыска кым келиксеп келир боорлаан ынчаш.

— Игилдеп көрөм, кызым — диди.  
 — Чүнү ырладыр мен?  
 — Эрги шагның ырларын.  
 — Кударанчыг апарбас бе?  
 — Чүректи шонуп турар аялга херек. Эрткен-барган чуртталганы эгидиптер ырлар херек, уруум. Игилдеп көрөм. Аргалыг болза, ырлап-ырлап игилдээр сен. Назыным кыраан бол, караам чүве көрбөс бол, кулаам анаа болгай. Чүрээм анаа болгай. Угаан-сегээним шымбай болгай. Чалгааранчыг-дыр. Игилдепсизе, хөглүг апаар — диди.

Аскыда азып каан турган хөм хапта игилимши дүжүрүм алдым. Шенеп тырткыладым. Кургаг черге турган болгаш, хөөнү үрөлбөөн болду.

Булут туман, аржыылданган  
 Буурул баштыг Мөңгүн-Тайга.  
 Буга, шары бустап турар  
 Булуңнарлыг Мөген-Бүрөн.

Игилдешкениң аялгазын буга бустап турар ышкаш аян кинирин ойнадым. Кырган ием хөрөөн өндөш кылгаш, карактарың чивецнетти. Хөөкүйнүң карааның шоозу баксыраан боордан башка, суу хевээр болгай. Хөк бодап, бугалаштыр бустагылап кагдым. Тоолчу адамны өттүнүп чорааш, дириг амытаннарның үнүн ол олчаан өттүнөр кижиги мен. Кырган ием хүлүмзүрүй каапкаш, салааларын кыймыңнатты.

— Кырган адаңның мени хыйландырап бир ырын ырладып көрөм. Уткан боор сен. Ойтулааштап чораан үевиетин ырызы ыйнаан. Бистиң черниң уруглары мен аныяк чоркүр шаамда, ырлажып хонар. Ойтулааштап чорааш, кырган адаң биле танышкан шывак мейнаан, кызым.

Сактып келдим. Дүлгээзинниг аялганы игилимге тыртып тыртып, опан-чипен душтук оолдуң ырызын ырлап бадырыптым.

Үнер болза, үн даан, уруг,  
 Үнээргетпейн үн даан, уруг.  
 Үзүк челдиг шавыдарның  
 Үттүг-чарны шылай берди.

Келир болза, кел даан, уруг.  
 Хенээргетпейн кел даан, уруг.  
 Хертеш сынын шавыдарның  
 Хендирбези шылай берди.

— Демги кижги чалыы шаанда от-көс дег чораан. Шала кезжээ кончуг аьдын мунуп алгаш, өөвүстүң чанынга халдып келгеш, ол ырны ындынналдыр ырлап бадырыптар. Ынчан мен он беш бе, он алды бе хар үези турган боор мен. Адам-ием мени өгден үндүрбезин оралдажыр. Чалыы назынны өг иштинге өртеп шыдавас дижир. Өгден үне халыыр мен. Тенек чордум.

Азыраан иемниң үнү шедиргеленип чоруй, чиде берди. Мээң игилдээримге хыы ханып орар-дыр деп бодааш, ол-ла аялганы база катап бадыргаш, улам ындынналдыр ырлап бадырдым. Игилимниң хылын аьттыг кижги маңнадып орар кылдыр этсигилеп, шап каан хөмүнге салааларым баштарын ронкуладыр дегзигилепкен мен. Сактырымга, чүгүрүктү муу-гун солак кадыг черни казырадыр, чымчак черни чындыкка-дыр челзип келгенсиг болду.

— Назын халыыны кончуг. Изиг от дег ол ой кым-даа ишенин бир катап таварып эргер. Өгден чаштып үнгеш, кезжээ чанынга хоруп турар мен. Ачам күжүр даңазын серуп сурар. Авам дашкаар үнүп келгеш, мени кыйгыргылаар. Сон кезек тургаш, өгже кире бээр. Мен чүү боор, болчак кылган черже маңнаптар мен. Душтуум солак мени хертеш өвиныг шавыдарынга ушкарыпкаш, кизирт кынныр. Тенек чордум.

Бир база кончуг хуулгаан. Үе-шагның ырлары турар. Үе-шагның чаңчылдары турар. Азыраан адамның айтып берген аялганын игилимге уярадыр ойнап-ойноп, кончуг аяар ырлап бээримге, караа багай ием бежен-алдан чылдар мурнунда болган үезин сактып орар. Ол шагда бо ыр ынакшылдың ыры турган. Олар ол-ла ырның хайы-биле коштанчы бергенер. Олар назылай бергеш, чылыг өснге чурттап органнар, мени ынаар чылыг холдар чедип киире берген. Бир чамдыкта адам игилиниң хылын дыңзыдып-дыңзыдып, кырган иемге ол-ла ырны кара өжегээр ырладып бээр, харын кожамыктап ырла-гылаар.

— Болгаан. Урууң дыңнап орда, ойтулааш ырын ырлат-каш чоор сен. Болгаан, күжүрүм!— Ынча дигилээш, кырган ием соскап каар. Аксы-сөзү биле ол ырны шегледип орза-даа, сагыш-сеткили чалыы шааның дүлгээзинниг ырын дыңнаксап орары илдең турган. Ылап-ла анчыгзынган азы хорадаан кижги болза, аьт баштыг игилдин хылын үзе-чаза тыртып каапкай. Сөөлүнде билип каан мен. Кырган адам мени өглөп каарын күзөп чораан болгаш назын халыынының ырын иги-линге тыртып чораан ышкажыл. Чүү деп чүү дээр, ынчан чалыы турдум, чараш турдум, мөге-шыырак турдум. Мегеле-



вес мен. Азыраан адам-ием өөнүң чанынга шавыдарын мунуң алгаш, шала кезжээ халдып келир оол-даа турбаан. Чалыы кысты өгден үндүр чалап келир дүлгээзинниг ыры-даа дашкаартан дыңналып келбес турган. Бичиимде кончуг перүк уруг мен. Кыс апаргаш безин кырганнарым өөнден үнмес чаңныг чордум. Тоолчу адам салым-чолум үезиң бодап, кандыг-бир оол-биле мени кожуп каарын күзеп, амыдыралдың ажык оруунче дидим-дидим үне базарын игилдеп оргаш. элдээртиң чораан ышкажыл, контрнуң уруунга туралаар оолдар турду-даа ыйнаан, ынчаарга контрнуң уруун оглунга айтырыптар дидим ашак ынчан Мөген-Бүрөн унунга черле турбаан боор.

Караа багай ием уламчылап чугаалады.

— Бо шагның аныяктары кезжээ боорга, ойнаар-бажыңга чыгыр, ында-ла ойнаан-хөглээн турарлар. Мен бичии чоруур шаамда, бо черге ойнаар-бажың турбаан. Ойтулааш дээрге бистиң чалыы шаавыстың ойну чүве. Мен угаарымга, ол оюнда багай чүве чок. Аныяктар чыгып алгаш, даңны атсы ырлажыр, бот-боттары таныжар, чугаалажыр турган. Ойтулааш дээрге көжүп-дүжүп чораан кижилерниң ажы-төлүнүң ынак ойну. Ам ол оюнуу хораан чүве дижек. Ам дээрге бүдүн суурнуң ажы-төлүн ойнаар-бажың хаара тудар, база чиктиг. Үргүлчү-ле бажың иштинге ойнаар чүве болза, аът мунары уттундургай, инек саары уттундургай, хой кадарары уттундургай. Мен дугайты ойтулаашты бактавас мен. Ойтулааштап ойнап чорааш, кырган-адаң-биле өгнү тиккен бис, отту салган бис, ажы-төлдү төрөөн бис, доруктур азыраан бис. Даң адып чорда, ойтулааштап ойнаан оолдар, кыстар чавырлы бээр. Ынчан мен чер чырып чорда, дидимненип ырлап чордум. Ыраажы-даа чораан мен, кызым.

Адар даң бе, атпас даң бе,  
Агара-ла берген турар.  
Алыр хей бе, албас хей бе,  
Ангаадай-ла берген орап.

Адын-сывын дорт адавазым кижим мээң ол ырымны дыңнааш, быктымдан шымчый каалкан. Тадылады каттырыпкан мен. Калган адаң ынчан аныяк-даа турган, ырлаар-даа турган. Шавыдарның аксын шеле тырткаш, чүген суглуун шыңгырады челзип ора, ырлаар чоржук. Ол ыр кезек-кезек кулаамга дыңналып келир апарган, ол база чиктиг деден.

Сылдыс, шолбан чиде берди.  
Чырык хунум үнүп келди.  
Чындыр карам ушкарыпкаш,  
Сырын удур челзип орайн.

Шавыдарның чөлөринге  
Сайлыг, даштыг чер-ле шыдаар.  
Чараш карам чаңнаарынга  
Чалың боттуң чүрээ шыдаар.

— Күжүр Сүрүң! Ох, ашаам адын канчап адаптым. Күжүр душтуум даң хаяазында ынчаар ырлап-ырлап, мени ада-ием өөнүң чанынга чедирип каар-ла болгай. Хөөкүй эжим ам бир катап игилдээн болза, ойтулааштап чораан үевистин ксжаң ырларын ырлаан болза де. Азыраан адаң мээң чанымга кажан-даа келбес-тир ийин, уруум. Хөөкүйнү. Кырый бергеш безин мени хөлзедип, ханы ынакшылын ыры-биле илдердин чораан. Кырган адаң ырларын ырлап чоруур сен, кызым. Мен ам назылап кыраан. Муңгарава, кызым. Чаным сен. Чараш сен. Ажылгыр сен. Эки кижипиле тутчу бээр хунүң база турар. Сени ушкарыпкаш, эртенги салгын удур челзип орап оол база турар. Кырган кижипиле чүү шоолуг чоруур мен. Ужа берзимзе, мээң бо казанаамга чурттаар сен, кызым. Кырган адаң игилин, кырган иең чүстүүн эдилеп каар сен— дигеш, кадаң холун экимге салгаш, бодунче чыыра тыртыпты.

Даштын улус шимээргээр. Чугааның аянын дыңнаарымга, бир-ле бажында аныяк херээжен кижипиле божуп чадай берген. Кырган ием дүвүрээзинниг чугааны дыңнааш, мени улам чыыра кужактапты. Кыраан-даа бол, холдарының мөгөш-шыыраа кончуг. Тудугжу кижиниң холу шыырак дижир.

Азыраан ием алдарлыг тудугжу. Ады безин Хоюг. Халу чымчак кадай дижир. Мөген-Бүрениң Биче Мөңгүн-Тайгада, Каргының Улуг Мөңгүн-Тайгада кырган иемни танывас кижипиле чок. Олаа кавыга тудугжу бооп алдаржаан. Шынын сөглээр-ге, бо черде тудугжу иемниң хиниң кеспэни, думчуун сыкпааны кижипиле чок деп болур. Байдал өскерилген. Хоюгун сенүң ээзи намдан үндүрткен, контр төрөлдиг болган. Оң кадында ол кырганнарның өөнге боолаттырып каан идегеттин чаңгыс уруу база хоргадап өскөн.

Сагыжым эндевээн. Кырган ием божуп чадаан ие кижипиле сураан дыңнааш, мээң игилдээримни соксадыпкан, ол чүл дээрге, дүрген-не ынаар баргаш, дуза кадарын бодаан, ол хиреде хөөкүйнү кым-даа чалап келбеди. Кырган ием бир хөм хангы сыртының алдындан алдыртып алды. Ол хангы мөңгө частыргаш, чүлөр барын адаттырды.

— Артыш, шаанак, агы, бөрү өдү, адыг оттуу, чойган чугу, чойган карты, сыын чаваназы, те ханы, өшкү ханы, бе чаваназы, тооргу хини, үс өдү, хая карты, хадың карты — дигиледим. Оларны шуптузун кадырып каггылаан. Оон ыңай чуура соктагылап каан эм обьттар база бар.

— Онча хире-дир, уруум. Кара-бора эмнерим. Бо шагда мындыг эмнерни ажыглаарын база хораан чүве дижик — дигеш, кударанчыг ырларны дыңнааш, ыглаваан боду ыглап бадырышты. Удур көөрүнден дидинмээн мен. Алгы тонунуң эдөөндиве бир-ле чүве догдурадыр дүжүп турду, ол дээрге өлүт, диригннң аразында чыдар ие кижини кээргээн карак чажы деп угаай кааптым.

Ол үеде Кызыл-Хая суурга огулут эмчи чери турбаан. Мал эмчизи бир акый бар, ол дээрге колдуунда суурга докташпас, аалдар аразынга чоруур. Ынчан бистин чериннң чоңу мал эмчизин кизи эмчизи кылдыр база көрүп турган. Антека деп чүве турбаан. Сааттыг кадайларны баш удур шинчип, карактап хайгаараар деп чүве база турбаан. Оон ыңай мээң билир чүвем бар эвес. Карак-биле көргеним чугааладым.

Мелегей чорук өлүмге чедирер дижир.

Азыраан ием өөнгө амырап хондум. Кырган-иемннң адук-хевин чуп-чуп, даштыгаа кургадыр азып тур мен. Суур үстүндөн аыттыг кизи маңнадып келди. Мени көрзе-даа, мендилешпеди. Ооң оозу чөп, чүге дээрге арат чоңнуң даңзыныннң уруу-биле мендилешпес деп суртаал шагда-ла тараан. Алтан дүшкөш, казанакче кирди. Сымыранып чугаалашты. Ол акый үнүп келгеш, адың муна каапкаш, караңнадыр калдып чорупту.

— Бээр келем, уруум!— деп, кырган ием кыйгырды.

— Дораан баар мен — депкеш, ак чоорганни ийи чагы аразынга хере шөйүп каан хендирге азыштым. Ак чоорган салгын аайы-биле хөлбеңнээрге, хөл чалгаанзыг болду. Кирип келдим.

— Мен келгичемге, казанак ээлеп орап сен, уруум. Чалаан-дыр. Барайн. Демги халты салдырыындан мойнумга кедирип бер. Оглумга четтирип алгаш, барып көрейн. Уруг бсжудары — улуг үүле бүдүрери. Кырааным кончуг. Шыдаар ирги мен бе?— дигеш, шириини кончуг туруп келди. Боданганзыг туру. Дуңмам Чолдак кырган-авазыныннң чединиң аксындан тудуп алгаш, үнеринге белен, мендиве карактарын дапшылаңнадып туру. Мен ам эр болдум. Кырган-авамга дуза кадыштар болдум дээнзиг буянныг бодал ол дуңмайныннң оттуг караандан илдең болду. Кырган ием күдүш кылынганш, дагыр туданы сыйбагылап, даянгыжыныннң быжыын шенээнизиг

болду. Чугажак эриннерин бырлаңнаткаш, бодунга боду сымыранды:

— Хол чуурда хереглээр эм оьдум бар. Суксаан кижиге ижиртир чүвем бар. Уруг савазын хуулдурбас чүвем бар. Чаш уруг доораланы бержик ирги бе? Турнуга бержик ирги бе? Турнукпаан болза, ужур бар. Эх! Хөөкүйнүң эди аарый бээр-ге, дораан дыңнаткан боору кай. Үш хонган дидир бе? Аны-яамда болза, шыдаптар мен. Ах, кырый бергенимни. Ах, сода-ла карактыг боорум кай. Хөөкүй амытан тынныг чыдырда, бир аргазын кылып көрейн. Мени тудугжу деп билир-ле чон болгай. Мени канчап уттуп алганнарыл? Согур кижги боорум-га, херекке албаан боор.

Кырган ием эжикче бир баскаш, тура дүштү.

— Кырган-аваң мойнунда халаңнаан халты көрүп чор-оглум.

— Чедирип каайын — дидим.

— Сен казанааң ээлеп олур. Бо оглум-биле бо суурга аспас кижги мен. Сагыш човава, кызым. Аныяк кижинин аксының кежии турар ыйнаан. Кызыдып көрейн — деп, сүзүглелин бергеш, кырган ием эргинни дыка оваарымчалыг арта басты. Иешкилер четтинчип алгаш, суурну ерү алзы элеңейнип чоктадылар. Азыраан иемниң ол олчаан келбейн баарын бүдүү билген болзумза, ону кайнаар-даа чорутпас ийик мен.

Биче Мөңгүн-Тайга бажынга хеп-хенертен кара булут көзүлгеш, көк дээрни жөмө алы берди. Дээр диңмирээрге, ка-занаамче кире халыдым. Шимээн барды. Бичии када хат хадааш, ара соксады. Даштын кургадып каан ак чоорганны болгаш кырган-авамның идик-хевин бөле-хаара туткаш, ка-накка кирип келдим. Кезек када суггур чаашкын частай каапкаш, соксай берди. Казанак чанында иемдикти куду алзы шапкылажып баткан суг кадыр элге четкеш, шоргаланы берди. Чээрби метр хире бедиктен шураан хорлааш суу адаан-да чыткан даштарны часкагылаарга, дазылаар-дизилээр болгаш арга-арыг човууртап турганзыг болду.

Дүн дүшкен. Манагзынып ор мен. Улузум келбеди. Дүне када кырган кижини кайын чоргузар деп бодааш, эжикти так дүкчүпкеш, удуй берген мен. Мени кым-даа хөлзетпээн. Эрте-жик одундум. Сагыжым далажыксаар. Элдеп-эзин бодалдар кирер. Кырган-аваң кончуг чаныган деп, азыраан адам чугаа-лап орап кижги. Бүгү назынында өске өгте чаңгыс катап хон-маан кижги дээр. Та чүүден чүве, азыраан адамның ол чугаа-зын көңгүс уткаш, удуй берген болдум.

— Кыргызан-авам хем кыдыында удуп чыдыр — деп, Чол-  
дак кирип келди.

— Шын чоор бе?— депкеш, казанактан үне халааш, суг  
кыдыынче маңнапкан мен. Дуңмам база сүрүштүр келди.  
Азыраан ием сай кырында тын тынмайн чыдыр.

— Авай!— деп алгырдым. Харыылаवास болду.

— Чанаалы!— депкеш, холундан тыртым. Турбас болду.

— Салымымның багын — депкеш, ыглай берген мен.

Азыраан иемни азыраан адамның хөөрүнүң чанында  
орнукшудуп каан. Кыргызан иемниң баарындыва кара довурак  
чашпаан мен. Караа багай иемниң сөөлгү чыдынынче чиг  
арбай чажып каан мен, оон ыңай хем хапта эм-таңын салып  
каан мен. Моон соңгаар кыргызан иемниң ачылыг холдары  
мээң салааларым чассыдып сыйбавас, чугажак эриннери  
чаактарымга дегбес, чымчак думчуу хаваамны чыттавас  
деп сагыжым саргып кээрге, хүннүң караа караңгылап  
келген.

Бир хүн садыг чанынга бардым. Кадайлар чугаазындан  
караа багай иемниң канчап чорта бергенин билип алган мен.

— Кушкаштың тынын Хоюг кадай алган.

— Бурган чаягаан тудугжу амытан дижик

— Олчазы?

— Хоюг кадай холдарын эм оът хайындырган сугга чу-  
нуп каапкаш, холдап божуткан кижин. Уруг савазын база  
чуп турган дижир. Хувулгаазын тудугжу эвес болза, Кушкаш  
кайын дириг турар. Оол уруг кайын амы-тынның үнер.

— Уруг савазын тайганың тос эм оьду-биле кылган  
аржаан-биле чуп-чуп, дедир орнунга чыттырып каан дижик.

— Чаа божжаан ие кижиге деңгил кириер эм оът база  
берген дижир. Оьтту кайын кижин чиир. Эм оьтту сугга хан-  
дылап хайындыргаш, ижирти ыйнаан.

— Дүне када чаш оглун чүктеп алгаш, чанып чоруткан  
дижир.

— Кончуг мелегейлер. Оода ол кыргызан бажыңга  
чедирзе. Чүнү бодааннарыл? Чүнү көрүп органнарыл?

— Үш хонук бергедеп турган кижин божуптарга, амырап-  
сайырааш, чүнү канчаарын уттупкан болгайлар аан.

Казанааның чанынга чоокшулай берген. Чаашкын чаг-  
баан болза, ажырбас турган де. Хөөкүй амытан тайгактааш,  
кадыр элден аңдарлып баткан дижик. Өршээ, хайыракан!

— Оглу канчап дириг арткан ирги?

— Арага сунарга, ужур бодап амзаан дижир. Ишпээн.  
Черле арага ишпес шывак дижик. Элээр чораан. Угааны анаа  
кижин бир аргазын хереглеккен ыйнаан.

— Оглун кужактапкан болган-дыр. Оглунда шыйбак безин чок болган. Кыргыз иезиниң хоюнга удуп хонган оол джжик.

— Кыргыз кижжи мен өлүйн. Чаш амытан дириг артсын. Салымым ындыг деп бодаан кырган-дыр ийин.

— Оглун хойгарып алганын бодаарга, сай кыдыынга кээп дүшкөш, амылыг чыткан хире.

— Чүрээ чайылган.

— Ам бистиң Мөген-Бүренде тудугжу кижжи чок болганы өл-дур.

— Хомудааш чоор сен. Тудугжу кижжи дээрге, эрги шагның артынчызы ышкажыл, күжүрүм. Кожуун төвүндө болбаазын эмчи турда, тудугжу-дадыгжы болуксааш чоорул ону.

— Кара эмни кончуг билир шываганчы джжик. Кандыг-кандыг черде эм оьттар үнүп турар ирги, айтырып алган болза!

— Оьт-сиген дазылы-биле, бүрүзү-биле кижжи эмнээр чорук дээрге эргиниң артынчызы ышкажыл, күжүрүм. Кожуун төвүндө белем эм садып алыр аптак<sup>1</sup> барда, арга-арыгдан, хая-даштан черлик оьттар дилээш чоорул ону.

— Контр төрөлдиг шываганчыны канчап сакты бердирер. Кыргыз кижжи чорта берген-дир, ында кижжи хомудаар чүл ынчаш?

Кадайларның ажыг аксынга шыдашпайн, диштерим ызыртыныпкан мен. Чөңгээ дилеп, чанындыва чоокшулай бердим. Кыргыз иемниң тудугжу эртемин болгаш кара эмнер кылыр буруңгу чажыдын бактап-дорамчылап орган кадайлар мени көрүп кааш, тарай бердилер.

Кырган ием чоруткандан бээр чеди хонду. Мөчөөн кижжиниң сүнезини чеди хонгаш, аал-чуртун эргип келир. Ха-дуңмазынга ужуражыр. Кымда хомудалдыын чугаалаар. Чеди хонуктуң одун шыырак дээн хамга кыпсыр джжир. Таныырым хам кадай турган. Ол кадайны база контр кижжи дээш, бослуг кижжилер тудуп алгаш барган. Ам ол хам кадай та дириг, та мөчөөн, ону кайын билир мен. Адын-сывын орта билбес мен. Чаңнык-Кадай джжир. Хорадаан кижизиниң өөнүң кырынче чаңнык дүжүрүптөр хам дээр чораан. Оон ынай чүнү дыңнаан мен? Мөген-Бүрениң унунда чүве безы Биче Мөңгүн-Тайганың арга чарында чүве бе, чылдыңна дагып турар Хам-Дыды бар. Дыңнаан мен. Чаңнык-Кадай өлгөн кижжиниң чеди хонуун эрттирип, от кыпсып турган, ооң оозун кол чылдак кылгаш, контр диген дээр. Кыргыз кадай,

<sup>1</sup> Аптак — аптека.

барып-барып хам кадай канчап контр апаар чүве ирги, ону пат кайгаар мен.

Адырам. Чаңнык-Кадайга четпес дээрден башка, изиг хаарыылды чылгаптар, изиг отту кызыл-даван сүзүп тургаш, хамнаар бир хам ашак бар, ону чалаар бе? Ол-даа хей боор. Ол күжүр чеди хонук кыпсып чыткаш, контрлай бээр, бактын багын көөр.

Кырган иемни сактып кээримге, хөрээм ишти изиңейнип турар. Хөөкүйнүң чеди хонуунга кандыг-даа хам чалавас деп бодап алдым. Даң бажында туруп келгеш, үстен кылган лааны кывыскаш, аптыра кырынга салып кагдым. Калбак дашка артышты кывыскаш, казанак мурнунга ажыталдыр салып кагдым. Чыдының чаагайы кончуг. Дыйтылаа-хууңга шайым үстүн куткаш, баштай одумче чаштым, ооң соонда казанак эжиинге туруп алгаш, үнүп орган хүнүмче чаштым, Биче Мөңгүн-Тайганың бажынче шиглей чаштым, Мөген-Бүрөн хемниң унунче шиглей чаштым, көк дээрже углай чаштым.

Кырган ием караа багай-даа болза, эртенниң-не шайынын үстүн оран-таңдызынче чалбарып чажар, артында чугааланып тургаш, чажыын чажар. Мен база калган иемниң чалбарыын чалбарып, эртенги сүзүглелин сымыранып-сымыранып, чажыым чажып тур мен.

Одум-көзүм ээлери өршээзин, хайыракан,  
Ачылыг-авыралдыг Бай-Тайгам ээлери өршээзин, хайыракан.  
Агым суглуг Мөген-Бүреним ээлери өршээзин, хайыракан.  
Арга-арыым ээлери өршээзин, хайыракан.  
Дээр-деңгерим ээлери өршээзин, хайыракан.  
Алдын хүнүм херелдери өршээзин, хайыракан.  
Айдың айым чырыткызы өршээзин, хайыракан.  
Адам-өгбөм бурун чуртунуң ээлери өршээзин, хайыракан.  
Адам-иём сүлде-чаяаны өршээзин, хайыракан.  
Азыраан адам сүлде-сүнезини өршээзин, хайыракан.  
Азыраан авам сүлде-чаяаны өршээзин, хайыракан.

Кырган иемниң чеди хонуунда чажыг чажып тургаш, салып турган алгыш-йөрээлим ол-ла-дыр. Чула кыпсып турумда, саң салып турумда, сүзүүм алгап турумда, мени кым-даа көрбээн.

Суурдан ажыл тыпты бээр. Кырган иём казанаанга чурттаар мен деп бодай берген мен. Школа директорунга, суму даргазынга баарындан коргар мен. Чүрек өлгөн. Кандыг-бир ажылга доктаап ажылдай бээримге, суму баштаар черинден мени үндүрүптер. Чүге мени кызгадап турарын база билбес мен. Мээң барыксаар черим — садыг, чүге дээрге кандыг-даа

кижилер садыгга келир, оларның чугаазын дыңнап, кайда эжыл барын билип аар мен.

— Кожуун төвү Мугур-Аксында эмнелге черинде бир ай куусаалыг курс ажыттынган. Баштай кыс уругларны эмчи черинге кирип алгаш, шала чугдуртур, аарыг улус ажаар кылдыр өөредир. Эмчи черинге ажылдаар уруглар тывылбайн турар дидир. Дымаа-чараазы дырылаан, ханы-чини дамдылаан, мыяк-сидни тегүлген аарыг-аржык кижилерни кым ажаар боор. Албыстыг кижилер болза, эмчи сестра сургуулунга баар ыйнаан — деп, бир-ле кадайның чугаазын дыңнадым. Мени ынаар чорудар болза, баар мен деп күзелим бар апарды.

Казанаамга чанып келдим. Мөген-Бүрен сумузунуң даргалары эмнелгеже баар уруглар сураглааш, тышпаан болду. Садыг чанында чарлал өмөк болбаан. Бистин чернин уругларының ынчан эмчи сестразы болурун чүгө херекке албайн турганын билбес мен. Аарыг улус ажаарындан, хирлиг шала чуурундан ческинер турган боор оң. Суму баштаар черден эми кым-даа келдиртпеди.

Думчукка тулганда бызаа сугжу дээр. Чавыт казанаам шоссалап кааш, бир эртен кожуун төвүнче кылаштап бадыйтты. Хүнезин кылдыр бир дизиг курут ап алган мен. Ажылтапта киирип каар болза, чүнү-даа кылыр күзелдиг мен. Өөредир чүө болза, кандыг-даа бергеден кортпас сагыштыг мен. Мээң эдээм тыртар эр-ле хиндиктиг кижилер келзе, кады хонорындан чалданмас хире мен, чүгө дээрге тэлзүрөп чоруурум кончуг. Чыл келген тудум харым улгадып бар чыдар. Арны-шырайымны билир кижилер көргөш, кырыксай берген сен дээр. Харым кырынга чээрби харны немей адаар апарган.

Орайтап кээрге, кандыг-бир аалдың чанынга хонуп ап чораш мен. Чогум өгже киреринден дидинмес мен. Ол өгдө мени таныыр кижилер бар болза, контр уруу мээң оруум дораш болтур. Дорт чоруурундан база сестир мен. Дыйлаңайнып чораш, беш хонганда, Мугур-Аксынга чедип келген мен. Садыг чанынга бардым. Мени таныыр кижилер чок болду. Улустуң чугаазындан эмнелге кайда турарын билип алдым.

Өске черге келген кижилер бир дугаарында бедик дагны көрүп аар. Чогуунда даг чок болза, бедик дытты көрүп аары азы арга-арыын көрүп алыр. Сугнуң кайнаар агып чыдарын билип алыр суг-суг деп, тоолчу адам чугаазын сактып келдим. Каргы-хемниң солагай талазынче көрө каалтарымга, бөзүргей-казыргай хаяларлыг даглар туттунчу бергилээн. Караам уунга бир даг дээрдиве шиштейип тур, сагыжымга Биче



Менгүн-Тайгам кирип келди. Болаа кавының эң бедик болгаш ыдыктыг даан Ак-Баштыг дижир болду. Шыпшык бажында та ак хар бар чүве, та ак хая-даштар бар чүве, эрткен-дүшкен кижилерден айтырбаан мен. Корткан мен. Садыг бажыңы биле өндүр бедик Ак-Баштыг орук угаар черлерим деп бодумга бодум сымырандым.

Эмчи бажыңының чанынга чеде бергеш, киреринден кортум. Чаңгыс каът ыяш бажыңны үш долгандыр кылаштадым. Бир соңганың азыындан бакыладым, демир оруннар. Кырында чыдар кижилер шупту эр улустар. Бир апақтың орнунуң чанында баалыңныг тавак салып каан. Хирезин бодаарымга, орнундан туруп албас, чыда албапнаар хире. Бир оруннуң кырында он беш хире харлыг оол. Ооң колдуунда бир-ле кылагар чүве суп каан, оозу та чүү чүве. Чанында сандай бар, ооң кырында сүттүг шил тургузуу каан. Бир шаажаң база бар.

База бир ерээлди соңга азыындан бакыладым. Ында кадайлар болгаш кыс уруглар чыдыр. Бир кадай орнунда сегедектей олурар, ооргазында сыртыктар дөмөп каан. Тыныштаарга, херээ дөгдөңнээр. База бир орунда чаш уругтуг угбай чыдар. Уруун эмзирип чадааш, ыгламзырай берди.

Ынды талазында эжик ажыттынды. Ак довурзактыг, ак тоннуг кижик көстүп келди. Ак-Баштыгның ак азасы деп бодааш, доп-дораан тура халааш, дезип ыңай болдум. Кижик бооп төрүттүнзежок, кижилерден дезип чоруур салымым ындыг болган. Бир миннип кээримге, садыг чанында келген болдум. Сактырымга, холум чиигеш кынар. Ак довурзактыг, ак тоннуг кижини көргөн черимде хөм хаптыг игилимни каапкан болдум. Шагның кандыг-даа бачымында, оруктуң кандыг-даа бергезинге кады чоруур эдим болгай. Дедир-ле ынаар чоруптум. Эмнелге бажыңыга дораан келдим. Ооргам мунчураанындан күдүйүп кылаштаар бодум улам-на чер кырынче чавызадыр күдүйгөш, демги соңгам чанынга келдим. Соңга дужунга чөлеп каан игилимни апкаш, база катап дазылга иштинче бүдүү көрө бердим. Ам довурзактыг, ак тоннуг кижик мени дем-не көргөни ол боор оң, ужуражымы дээнзиг холун чайды.

Ханылаарга, хары кижик эки дижир. Бак төрөлдөн ак сеткилдиг хары кижик херек деп чүвени кожуун төвү Мугур-Аксы суурга көргөн мен. Ол кижиниң бажының дүгү кара болду. Хөктүг чүве чүл дээрге мээң-биле тывалап чугаалашты. Эки-ле чүвем чүве утпазым кончуг. Чораан чоруумну чугаалап бердим.

— Мен эмчи. Мен бичии тывалаар. Мен Юрий Давидович Ковенский. Сен ажылдаар. Сен баштай өөренир. Сен сестра болур. Хүндүс ажылдаар. Дүне ажылдаар. Маңаа чурттаар.

Төрөөн адам-иемниң соонда, азыраан адам-иемден чарылгаш база бир буянныг кижиге таварышканым ол. Юрий Давидович аңгы-ызыгуурум коптарбаан, чүгле каң-кадымны кынааш, чунар-бажыңнаткаш, арыг-чаагай хеп-биле хепкерттип каан. Бопук идиктиг, ак довурзактыг, ак халаттыг базып турар мен. Хонар черим бе? Чурттаар бажың меңээ кайын бээр. Дыңнаан мен, башкыларның безин чурттаар бажыңы чок, хуу бажыңнарда, өглерде хонуп-дүжүп турар дижир. Юрий Давидович меңээ бир ыяш оруннуг тар өрээл айтып берген. Ында демир доскаарлар, суг изидер тууйбу суугу бар ийин. Кол-ла чүве эмнелге бажыңының иштинде өрөөлчигеи бооп турар.

Көрүп чорааш, өөрени бээр. Дыңнап чорааш, биле бээр. Тыва чоннуң чечен чугаазы чүвениң өзөөн өттүр салган. Юрий Давидович салгадап араан кижилерже баарда даады мени эдертип алыр. Кандыг эмни кажан ижиртирин улаштыр айтып бээр.

— Бижип ал. Салчаптар сен. Бижип ал — дээр. Мен хөөкүй нарын эмнер аттарын бижиир байтык, адап безин билир эвес. Юрий Давидович мээң көргөн чүвемни ылгап шыдаарымны, дыңнаан сөстөримни ол олчаан доктаадып аптарымны биле берген болгаш бүзүрээр апарган.

Дыштаныр хүн бе? Кижилерниң ажыл кылбас хүнү ышкажыл. Чартык улуг хүнде, бүдүн улуг хүнде ажылдаар турган мен. Шала чуур, аарыг кижилерге чем аппарып бээр, ижер эмин белеткеп бээр. Чааскаан сестралап турган мен.

Бир хүн Юрий Давидович орус-тыва словарь ному эккеп берген. Орус дыл ному база эккеп берген. Латин дыл ному база берип каан. Ол харын номчуттунгур хире ном чораан, чүге дээрге латин үжүктүг тыва үжүглел өөрөнгөн кижиге мен.

Юрий Давидовичниң адаан сөстөрүн, домактарын ол олчаан доктаадып аар турдум. Орус сөстөрү, тыва сөстөрү словарьда бижээнин ол-ла хевээр доктаадып туруп берген мен. Шала чүп тургаш безин орус-тыва сөстөрү холуй-бүлүй адагылап, сымыранып турар мен. Бак-ла чүвем сөстөр-биле орус домак кожуглай албас.

— Шай хайындырып билир сен бе, Өшкү?— деп, бир хүн Юрий Давидович баштактанып айтырар болду.

— Билир-ле мен — депкеш, каттырыпкан мен.

— Эки хайындырар сен. Үжен минут хайындырар сен —

дигеш, Юрий Давидович аарыг кижилер сыкыртыр инелерин мурнумга салып берди. Ол инелерни ажыглап каанын дораан билдим. Ынчаарга Юрий Давидович ол инелерни кедергей камнаар, кымга-даа тудуспас, чүглө боду изиг сугга хайындырып ораын даады көөр кижин мен.

Эртем. Мээң эртемим. Аарыг кижилер сыкыртыр инелерин изиг сугга хайындырып өөренип алган мен. Юрий Давидович мээң-биле тывалап чугаалашкаш, улаштыр орустап база чугаалаар турган. Ам бодаарымга мени орустадып турганы ол-дур ийин. Хайындырып каан инелеримни ап алгаш, бир болза тыва ыр ырлаптар, бир болза орус ыр ырлаптар, бир чамдыкта орус шүлүк сымыраны кааптар. Мээң дүрген чүве доктаадып аар шымбайымны билгеш, орустап чугааладыр аргазын боду-ла тып алганы ол ыйнаан.

Бир катап мээң хайындырып каан инелеримни оваарымчалыг көргүлөш, Юрий Давидович хүн караанга хөлестелдир туткулады. Үнүп бар чыткаш, мынчаар химиренди:

— Я помню чудное мгновенье.

Бир эртен шалаларны чүп каапкаш, демир-хуунда чуундуну даштын казып каан оңгардыва төгөр дээш, үнер эжик аксынга келдим. Эжиктиң дээгин ажыдыпкаш, башкымны өттүнүп, алыс утказын билбезим бир одуругну катап-катап сымыранып бар чыттым.

— Я помню чудное мгновенье.

— Умница!— диген соонда Юрий Давидович бо-ла уткуй келди. Девидей берген мен. Ындыг эрте келбес эмчи болгай. Дүүн кежээ бергедеп божаан бир угбайже бар чыдары ол-дур деп билдим. Ол угбай кыс уруг божаан. Мен ооң чанынга олура хонган мен. Ам орнунда дыштанып чыдар болгай.

— Кандыг хонду?— деп айтырды.

— Умница!— дептеримге, Юрий Давидович эктимдек база каапкаш, чазык-чаагай хүлүмзүрей берген. Эмчи башкымның каттырганын бир-ле дугаар көргеним ол ийин.

— Эмнер аттарын доктаадып аар сен. Эмнерни чыдын-дан-на ылгап өөрөн — дигеш, кыдырааш арнында чыскаай бижип каан эмнер даңзызын меңээ тутсу каапкаш, ие кижиниң чыдар өрээлиндиве дүрген-дүрген базып чорупту.

Эмнерниң чыдын-на таныыр апарган мен, ооң кадында тус-тус аттарын база шээжи билир мен. Баш аарыының, чөдүлдүн, кыжыктың, улаан-оттуң, өкпениң, тоолгадырының, эът изиирин чавырылдыларының, чүстөр аарыының, карак аарыының, куску соксадырының, сөөк аарыының дээш-ле ижер, чаар эмнерниң аарыг кижилерге канчаар бээрин, оларны канчаар шыгжаарын база кажан ажыглаарын шору билир

апарган мен. Юрий Давидовичиниң ол эмнерни кандыг аарыг кижиге канчаар бээрин бүдүү көрүп тургаш, шиңгээдип апкан мен. Юрий Давидовичиниң бижип бергенин езугаар Мугур-Аксы суурда эмнелгеде чыдар аарыг кижилерге ол эмнерни үлегилеп берип турар эмчи сестразы мен. Аарыг кижилерге эмнер бээрин шиңгээдип алганым база бир улуг эртемим ол ийин.

— Дааранып билир сен бе?— деп, бир катап Юрий Давидович менден баштактанып айтырды. Мээң кордап турганым болза, Юрий Давидович кажан-на менден ырлаарымны, тоолдаарымны, игилдээримни айтырар ирги деп манап турган мен.

— Умница!— депкен мен. Шынында орустаар дивээн кижиге мен. Чүге ынча депкеним билбес мен. Юрий Давидович база-ла чазык-чаагай хүлүмзүрүй каапкаш, эктимден чымчаннадыр базып кагды. Башкы эмчиниң база бир каттырганын көргеним ол ийин. Эмчи башкымның мени езулуг сестра кижиге кылып аар дээш кызыдып турарын мен кончуг сиилең ынчан орта билбес турган де.

Бир чамдык аарыг кижилерни Юрий Давидович сыкыртып эмнээр, чүгле боду сыкыртып турган. Кыдыг-кызыгаар кожуунда, Мөңгүн-Тайга кожуунда кара чаңгыс дээди эртемниг кижиге ол дээр чораан. Чашкы шаамда школадан үндүр хөөгледипкен болгаш бир-ле эртем чедип алыксап турарым мырыңай кедергей. Эмчи башкымның чугаалаан чүвезин албан күүседир турган мен. Айтып берген чүвезин албан ыла-вылап билип аар турган мен. Бижип берген чүвезин баштай шээжилеп алгаш, шала чоорту бодундан айтырып ап турдум. Кыдыраашка эмнер даңзызын онза чараштыр чара бижигилеп алган мен, ол база чедимчелиг чорук. Тенек сеткилимде чагаа кончуг бижиксээр апарган мен. Чагаалажыр дээримге үем-чергем оолдар чок. Кандыг-бир оол мендиге чагаадан бижээн болза! Шеригден-даа чагаа келгей-ле, алдын уургайындан-даа чагаа келгей-ле. Ол дээрге коозун бодалым-дыр. Мээң үем аныяк оолдар мени кайын тоор, мени улгады берген кадай дээр ыйнаан. Менден он азы чээрби хар улуг ашак-даа кижиге чагаадан бижип көргөн болза! Ырактан-даа, чооктан-даа чагаа меңээ чедип келзе, та канчаар өөрүп харыылаар турдум ыйнаан. Эмчиге шымбай сестра апаргаш база ачылыг буянныг Юрий Давидовичиниң мени езулуг кижиге кылдыр хүндүткөп турарын биле бергеш, өрү сеткип турганым ол ыйнаан. Эки болгаш эртемниг кижиге баштадып

алгаш, контр уруу деп бужар-чүдек намдарымны ол үеде уттуканым ол ыйнаан, ынчангаш өгленирин бодай берген мен де. Мендиве кым-даа чагаа биживээн, ынчангаш чагаа бижиир күзелим эсти берген.

Хүн демдеглелин канчаар кылырын эмчи башкым айтып берген. Чүве бижиксээр сарынналдан ол арга мени бир чайлаткан чүве. Кымның кажан келгенин, кажан сегээнин тодаргай бижип турдум. Кымның кажан божаанын демдегелен турдум. Кымның кажан өлгенин база бижип турдум. Кымның кандыг чем чиксээрин база бижип турдум. Мээң ол-ла демдегелелимни Юрий Давидовичиниң бодамчалыг номчуп көргөни мээң сагыш сеткилим өөртүп турган. Хүн демдеглели бижип өөрөнгөм база бир чедип алган эртемиң ол ийин.

Контрнуң уруу эмнелгеде ажылдап турар деп чүвөм чаңгыс шивишкин билип турган. Езулуг шивишкин. Уругнуң адазын чоннуң дайзыны деп мурнунда чажыт медээ берген кижги база ол болган. Хөөкүй Өшкү ол хопчунуң арнын көрө-даа танывас, ажылынга чартыккаш, эмнелгениң девискээринден ырадыр чүвөгө барбас. Юрий Давидовичиге кымнарны келбес дээрл? Ол магалыг болгаш ак сеткилдиг кижилериниң аразында бир кончуг кара сеткилдиг, ханныг холдуг, кижги дүрзүлүг бир шивишкин барын Өшкү билир туржук, дүжүңгө безин дүжөп көрбээн.

Кижги-биле ужуражып келгеш, баштай черле мендилештес бир кижги ында-хаая эмнелге черинге келгеш, ханының базыышкынын шинчиткен. Юрий Давидович эптиг-эвилен хүлээп алгаш, бодамчалыг шинчип көөргө, көңгүс кадык кижги болган.

— Күш кадык — деп, Юрий Давидович чугаалаарга, чылан карактыг, долгай думчуктуг кижги чырыы чырташ кылгаш, үнүп чоруй барган.

— Таныыр сен бе? — деп айтырган.

— Чок — дээш, Өшкү эм сыкыртыр инелерин эңмелеп турган.

— Кадык кижги эмчиге кээр бе? — деп, Юрий Давидович бодундан боду айтыргаш, салааларын кыймыңнадып олурган.

Чылан карактыг, долгай хаайлыг кижги ол олчаан барган. Ол ам чоп кээрил? Контрнуң уруу шымбай сестра апарганын ийи караа-биле көргөн, ол дугайын чогуур черже бүдүү дыңнадыштар. Суму черинге бир-ле кижги көстүп келгеш, чоруй барган соонда, Өшкүнү ажылдап турган черинден дорaa чайладыр турган. Эң эки эмчи сестразы, барып-барып аарыг кижилерге канчаар бараан боорун өөрөнип алган Өшкүнү мооң мурнунда истеп-сүрүп турган, ажылындан чылдагаан

чокка үндүрүп турганын Юрий Давидович база билбес турган.

Маркалар. Тыва маркалар. Бир хүн Юрий Давидович ажылдаар өрээлинче Өшкүнү келдиртипкен.

— Чурттуң төөгүзүн өөрөн — деп мындыг болган. Өшкү чүвениң аайын тышпайн барган. Эмчи кижги канчап төөгү башкылаарыл? Кижги бодаарга, эмчи кижги эм-таң айман билир, бодунга номнарны номчуур, аарыг кижилер эмнээр болгу дег. Юрий Давидович стол кырынга кылагар карттыг дептерни көөргедир салыпкан. Ол дээрге дептер эвес, маркалар шыгжаар тускай журнал болган. Арыннарны кончуг аяар ажиткаш, эртемге сундулуг сестразынга көргүзүп эгелээн. Юрий Давидович өглүг-баштыг, бир оолдуг, бир кыстыг деджир.

— Көр, Өшкү! — дигеш, бир арынны ажыдарга-ла, бир тыва марканы хоошпада кызыдып каан болур. Тыва Арат Республика турар шагда тускай үндүрүп турган маркалар. Юрий Давидович марка бүрүзүн тускай испик-биле бир азыындан уштур, ону орустап, тывалап тайылбырлаар. Өшкүлдей Тыва чуртунга төрүттүнгөн, тыва өггө өскөн, ол хиреде ындыг маркаларны черле көрүп көрбээн.

— Бир марка, бир ном — деп, Юрий Давидович тайылбырлааш, чоокшуладып эккээр, боду база хыын хандыг көргүлээр. Эмчи башкызы маркалар-биле холбажы бергенде чугаазы үнүп кээр болгаш чаш уругларзыг апаар. Хоошпадан испиктеп ужулган марканы шаанга дээр көргөш, база катап ол-ла чыдынынга кызыдып каар болган. Ол маркаларда Тываның мал-маганы, аң-меңи, ажыл-агыйының хевир байдалы болгаш агаар-бойдузун өңнүг кылдыр чуругулап каан. Өңбаазын маркаларны көөрге, дириг-чурук көргөн-биле демей сагындырган.

— Таныыр сен бе? — деп бир марканы көргүскөн.

— Чок — диген. Өшкү, шынап-ла, ындыг дарганың азы сайыттың арын-бажын көрбээни аргажок шын.

— ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Сат Чурмит-Ташчи. Ындыг кижиниң адын Өшкү дыңнап пат болган. Контрлай бергеш, боолаттырып каан эреңгей сайыт. Оон соонда төрөөн адазы база контрлай бергеш, боолаттырып каан. Өшкүнүң кулааның бажы кыза берген.

— Эдиң изип тур бе? — диген. Башкызының шиш думчуунуң бажы маркага деджир чеде берген.

— Анаа мен — дээш, үнүксей берген мен. Боолаттырып каан кижиниң чуруун канчап шыгжап чоруур эмчи боор,

кандыг коңчуг дидим кижии боор деп бодаан мен. Көргөн мен. Контрлаан кижилерниң номнарда болгаш солуннарда чуруктарын үзе-чаза соккулап, карактарын согурартыр ине-биле чушкугулап, адак соонда отка өрттедип, хүлүн черге хөөп турган. Бистиң Мөген-Бүрөн сумузунга контр идегеттиң чуруун шыгжаан кижини база бажыңнап, чоннуң өштүг дайзыны кылдыр санап турган.

— Таныыр сен бе?— деп, Юрий Давидович база бир марка көргүстү.

— Билбес мен — деп безин көрбейн чыткаш, сүрээден харыыладым.

— Данчай!— диди. Ылавылап көрдүм. Тыва акша болду. Бистиң Мөген-Бүрөн сумузунга нам үүрүнүң даргазы турган, сөөлзүредир контрлай берген Долдаш Доңгак дээрзи Данчайның адын салган акшаларны кара туразында чоңдан хавырып алгаш, эрги оваа чанынга от салгаш, хуюкталдыр өрттедип турган. База катап ылавылап көрдүм. Латин үжүк-биле Данчайның боду шорбарлаан ады болду. Хейде корткаш, балдырым сиригейни берген.

— Доңуп ор сен бе?— диди.

— Чок — дидим. Чашкы шаамдан тура контрнуң уруу деп каргыштыг атка кире бергеш, кижиле болганга кыстырып-кыйдырып чорааш, эмин эртир коргуучал апарган мен. Боолаттырып каан контрнуң акшада салып каан адын көргөш, кортканымдан сиригейнип орган мен. Эмчи башкымче кеерүмге, шиш думчуун бир, үш, беш, он, чээрби беш деп парлагылап каан тыва акшаларже улам-улам чоокшуладып, харын ошкаптар дээнзиг хандыкшып көөр болду. Тыва маркаларны болгаш тыва акшаларны шуптузун чыып алганын эйдесинмишаан, башкымның дидимин пат кайгап орган мен. Өске кижилерге көргүспес маркаларын, акшаларын чүге меңээ көргүзе бергенил? Карак-кызыл ажылдаар боорумга, кеккээ шалыпкын боорумга, кандыг-даа даалганы албан күүседир боорумга, онаашкан ажылымга хан-дамырымдан бердинген боорумга, Юрий Давидович мени келдирткен боор деп бодаар мен.

Ол үеде түр хуусаалыг башкының болгаш эмчи сестраларының сургуулдары кожуун төптеринге болгаш найысылал Кызылга бооп тургулаан. Ийи ай, дөрт ай, алды ай хуусаалыг болгулаар. Мактанмас мен. Мегелевес мен. Хөөретпес мен. Дөрт ай дургузунда улуг угаанныг, биче сеткилдиг, тускай эртемниг болгаш төрүмелинден кижизиг Юрий Давидовичиниң чылыг-чымчак холунга киргеш, хлеб борастаптар эртемни чедип апкан хире мен. Бүгү назынымда кижилерге бараан

болур мен, эмчи сестразы бооп ажылдаар мен. Эскээр кайнаар-даа барбас мен. Бо-ла Мугур-Аксында эмнелгеге ажылдаар мен деп ыдыктыг бодалдар сагыжымга ала-чайгаар кирип келген.

— Сен ам эмчи сестра — дигеш, Юрий Давидович бодунуң холу-биле бижээш, төгерик таңманы баскаш, адын салган шынзылганы маркалар болгаш акшалар шыгжаан тускай журнал-дептерниц иштинден ужулгаш, холумга тыпсып берди. Чүве чугаалаар дээримге, боостаам мунгашталып, үнүм чиде берген. Өөрөөн сеткилимни борбак чүрээм токкуладыр соп иледи берди.

Өөрүшкү! Салым-чолум өөрүшкүзү. Өөрүшкүнүң чырык хүнү! Эмчи сестразы болу бердим. Кижилерге бараан болур эртем-билиг чедип алдым. Өөрүшкү. Кайгамчык өөрүшкү. Хары кижиниң холунга киргеш, кайгамчык аас-кежигиңит болдум. Аалдар кезип чораан бодум чаңгыс черге чурттаар аргалыг болдум. Ажыл чок чораан бодум ховар ажылды тып алдым. Юрий Давидович! Хары кижини болзуңарза-даа, ханы төрөл кижим болдуңар. Түрээриниң магазы-биле түрөп чордум. Базындырарының багы-биле базындырып чордум. Эргим хүндүлүг Юрий Давидович! Качыгдалдың кара тамызындан силер мени үндүр тыртыптыңар! Хоор чонумга кызып-кылаһып бараан болур мен!

— Кады ажылдаар бис — деп чугаалааш, Юрий Давидович эктимге холун чымчаңнадыр дегзип кагды.

Өрээлимге миннир-билинмес чедип келдим. Эмчи башкы<sup>М</sup>-ның тутсуп берген шынзылгазын, чаш уруг эргелеткен дег, кончуг камныг тудуп-сыйбал олур мен. Сактырымга, ол шынзылга мени аштан, сооктан, аарыгдан, түрегделден хостап алган ышкаш сагындырар. Черни дээрден, хүннү дүнден, соокту изигден, ашты тодугдан, өлүмнү амыдыралдан, өөрүшкүнү кударалдан, харны чаъстан, сарлыкты теvedен, хойну бөрүден ылгаптар апарган үемден эгелээш, мындыг чаагай өөрүшкүнү көрүп көрбөөн мен.

Башкымның берген шынзылгазын бүгү назынымда камнап эдилээрин бодап, шыгжаар чер тыппайн ор мен. Ханада чаңгыс кадагда азып каан игилимни дүжүрүп алдым. Аптарам чок. Хомдум чок. Сумкам чок. Ам канчаарыл? Шынзылгамны дүргектепкеш, игилимниң хылынга базыртып кагдым. Игилим, шынзылгам, бодум дээрге ожукуң үш дажы дег тудуш апарганывыс ол ыйнаан. Кады чоруур аът баштыг игилимни хөм хавынга суккаш, база катап азып кагдым.



Эрэн-шокар бодалдар сагышка киргиледи. Кыштың соогу дүжүп келген. Турум ажылдаар чер бар, мен-даа кайын тоор мен. Юрий Давидович чанымда турда, мени кым ажылдан үндүрер боор. Ооргаланыр кижим бар. Удуп хонар черим бар. Кылыр ажылым бар.

Дириг кижиге доктаамал чурттаар чер чогу бир берге. Тарбаган безин ижээп кыштаар үңгүрлүг болгай. Оранның күчүтени мажаалай безин кыштың соогун ижээнинге удуп эрттирер болгай. Чажыргаш чоор. Мен күжүр оранның аңмеңинден безин дора чордум ийин.

Ам мээң коргар чүвем чок, чүге дээрге дээди эртемниг орус эмчи мени бодунуң дузалакчы сестразы кылып алган. Чылыг бажыңга хонуп тургандан боор, ооргам аарыыры база читкен. Ам дээрге ана хертеш мен. Кижиниң каң-кады, дурт-сыны, арын-шырайы хонар-дүжер черинден, ижер-чиир аыш-чеминден, оон туржук кеткен хевинден безин хамааржыр дээрзин биле берген мен.

Юрий Давидович мени чүден-даа кортпас кижини кылып кагды.

Арган кижиниң судалы көскү болур, сыкыртыры белен. Семис кижиниң судалын тывары кончуг берге. Бичимден тура мал-маган иштин-хырнын аштажып чораанын меңээ база кончуг дузалыг болган. Малдың ниити тургузуун база хан-дамырының уг-шин ылгап билер мен. Бир катап Юрий Давидович кижини тургузуунуң чүруун эккеп берген. Кижиниң хан-дамыры кайда-кайда турарын дораан билип апкан мен, ынчангаш аарыг кижилер, ылаңгыя кырган улус меңээ кончуг бүзүрээр, холу чымчак сестра джир. Салгадаан кижилерге безин эм сыкыртырын эмчи башкым меңээ дагып каар апарган. Бүзүрел, ханы бүзүрел. Башкымның идегелин оскунмас дээш, бодунуң эм сыкыртыр мергежимини довуракка боравас дээш, бар шаам-биле ажылдап турган мен.

Шалың бе? Шалың дугайын бодаваан мен. Тон кылыр беш-алды хой кезин эттеп каарымга, бир боодал дүңзе таакпы берип турган, ол дээрге халас тооннуг чүве ышкажыл. Хураган кезинден торгу додарлыг тонну даарап бээримге, улдуң шай суг бээр чүве. Бир барба чиг чинге-тарааның хавыын арылдыр соктап бээрге, тоттур чемгерер чүве. Черле чүү дээр, аалдар кезип чоруур шаамда, кылбаан ажылым чок ийин. Оолдарның, кыстарның, ашактарның, кадайларның эдилээр эдин-севин кылыр чордум. Чүген, чулар, кижен безин баглап чордум. Эң-не улут шалыңныг чүве сыдым эттээри. Көктешки чок сыдымны эттеп каарга, хөйлең даараар посту хайырлаптар чүве.

Шалың бе? Ам бе? Шалыңныг мен, бодумга четчир. Кол-ла чүве кижиге холундан чүве алырын кордавас мен. Эмчи башкым база шалыңныг, мен база шалыңныг, оон артык чүү турарыл? Садыгдан улуг өртектиг идик-хеп садып алдым деп мегелевес мен. Шалыңым шаа-биле пөс аймаан садып алгаш, идик-хевимни бодум даарап аар турган мен.

Юрий Давидовичини терапевт дижир, мен көөрүмге-ле, кандыг-даа аарыг кижилерни эмнеп турар. Ол чөп боор. Ынчан Мугур-Аксынга чаңгыс эмнелге чери турган, чаңгыс дээди этремниг эмчи турган. Божуур бажың турбаан. Божуур дээш келген иелерни бир тускай өрээлге чыттырып каар. Оларны мен үргүлчү хайгаарап турдум. Эмчи башкым ижинниг авай божуда бергенде, мени чанындан ыратпас. Ал дээнин алыр, тут дээнин тудар, аппарат дээнин аппарат, чуг дээнин чуур турган мен. Аваангырым-даа кончуг. Могаар-шылаарым билбес турдум. Башкым база могавас-шылаваас кижиге чораан. Бир уруг чиик-чаагай божаан санында-ла, Юрий Давидович менче бир уткалыг көрүп каар.

Өрээлимче халып чоруткаш, эмчи башкымның хандыкшып ижери кофени хайындыра кааптар мен. Чаа божаан пени бөлгаш шара-чашты чыттыргылап кааш, Юрий Давидович чедип келир. Хаваанда дери мөңгүн чинчилерзиг болур.

— Кофе!— дээрге, бир стаканны тутсуп бээр мен. Бир сөл азы бир кыс уруг божаан санында мээң башкым бир стакан кофени албан ижер. Шыны херек, мен кофе четтирип албас кижиге мен. Сүттеп тургаш, хандылап хайындырган кофени эмчи башкым амданнанып ижер боорга, та кандыг аай чүве, авамның шай хайындырарын сактып кээр мен. Бистиң тыва езуда болза, уруг божуурга, албан дойлаар болгай. Бир иртти азы бир сергени дөгергеш, уруг дою кылып, кожазы еглерниң улузунга дүлгөн эътти салыр, мүнүн келген кижиге-ле ижер. Мээң башкым уруг дою кылдыр бир стакан кофе ижип турган, сөөлзүредир бодаарымга, ол арай ындыг эвес болган. Улуг уулени бүдүргеш, чаа төрүттүнген уругнун думчуун сыккаш, суксаанындан кофе ижип турган ышкакжыл.

Дунун божуур дээн иелерни башкым божудар. Божуп чораан угбаларны мен база холга тудуп, тудугжу болу берген мен. Холумну кончуг чымчак дээр, оозун бодаарга, алдарлыг тудугжу чораан караа багай кырган иемни дөзөөн чадавас мен.

Эртенги эргилдени чааскаан эртирип тур мен. Улуг эмчи нээриниң мурнунда көрүлдени кылгаш, өрээлимге белен оорар мен. Эр улустуң чыдар дазылгазының эжиинге келдим. Коргунчуг чугаа дыңнадым.

— Шын чоор бе?  
— Кырым сынар.  
— Чүнү дыңнадың, катаптап көрөм.  
— Сыстраа дуңмайның эмнелгеге ажылдаар эргези чо  
дишти.

— Кым ыңча дээнил?  
— Та.  
— Мегелеп ор сейнаан, күжүрүм.  
— Чылан карактыг, долгай думчуктуг даргадан-на бол  
ган болду бе?  
— Өшкү дуңмай дээрге эмчи-биле дөмей ажылдаар төл  
чорду.

— Сыстраа дуңмайны кым-даа бактаваан чүве-дир, ашак.  
Ийи ашактың элдепейлиг чугаазын дыңнааш, кайгай  
берген мен. Эжик аксынга турбушаан мен. Киреринден түвек-  
синдим. Кирбес дээрге, ында чыдар ийи кырганым бар. Кирер  
дээрге, оларның коргунчук чугаазын дыңнааш, арын көржүр  
аргам чок апарган. Бодумну бодум деткидим.

«Ажылың кагба, Өшкү. Улуг эмчи сени дузалакчым  
дээн. Улуг эмчи сени езулуг эмчи-сестразы дээн. Эмчи баш-  
кың сени ажылдан үндүрбес. Электен муңгарара, Өшкү!».

Ол эртен Юрий Давидович арай озалдап келген. Мөңгүн-  
Тайга кожуунуң бир-ле удуртур даргазынга чораан. Шынын  
чугаалаарга, бир-ле кара сагыштыг кижчи-биле чугаалашкан.  
Кабинединге келгеш, улуг эмчи мени манагзынып орган.  
Өөрөнгөн чаңчыл езугаар ак довуржаам, ак халадым аянал-  
дыр кеттинипкеш, кирип келдим. Кижчи-биле мендилежир, оон  
ыңай чугаа-соот кылбас, дораан-на өрөөлдер кезиир, аарыг  
улузун эргиир эмчи болгай. Юрий Давидович мени көрүп  
кааш, туруп мендилешкеш, чанынга кожалаштыр олуртуп  
алды.

— Үстүкү черниң айтышкынын күүседир апаар мен.  
Сени эмнелгеге ажылдап болбас дидир. Чылдагаанын чугаа-  
лавас болду. Сен каяа-даа эмчи-сестра бооп ажылдаар эргелиг  
сен. Мугур-Аксынга эмчи-сестра болур салымың чок. Мен  
сээң-биле кады ажылдаар аргам чок. Сени ажылдан үндүрер  
дужаал бижип шыдавас мен. Канчаарың бодуң бил. Бо суурга  
турар болзуңза, бистин бажыңывыска кээп тур. Маркалар  
көөр бис. Тываның төөгүзүн өөренир бис — деп, Юрий Дави-  
дович ижин-кара чокка чугаалады.

Быттавадым.

Быттавады.

Үне бердим.

Олуруп калды.

Улуг эмчини кажан-даа бактавас мен, нүгүлдөвөс мен, чөмөлөвөс мен. Юрий Давидович мени эртемниг кижиги кылып каан. Эмчи сестразы болганым мен ышкыш өскүс уругга улуг эртем болбайн канчаар. Кижиги тургузуун өөренип алдым. Эмнер аттарын билип алдым. Кандыг эмни канчаар ажыглаарын эреңгейлеп билир мен. Кижиги божударын база билип алдым. Шала чуп билир мен. Бажың чугайлап билир мен. Орус суугу одап билир мен. Карандаш тутса, саазыңга шептип болур мен. Мугур-Аксы суурга келгеш, көрбээнимни көрдүм, дыңнавааным дыңнадым, билбээнимни билип алдым. Юрий Давидовичиде кандыг-даа хомудалым чок. Бакка-сокка орустап база билир мен. Аар чүгүм бар эвес, кайнаар-даа чоруй баар мен. Кыштың соогу келген — ол бир берге. Чурттаар бажың чок — ол бир берге. Ажылдаар чер чок — ол бир берге. Ийи чодам сынган эвес, кайыже-даа чой баргай мен. Ийи холум сынган эвес, чүнү-даа кылгай мен. Ийи караам согураган эвес, чонум оруу-биле чоруп-ла чораай мен. Айыылдыг чүвө — мени контрнуң уруу деп биле берген, ол-ла кончуг кара тамы.

Хапта, суп алган борбак-сарбаам халаңнадыр туткаш, игилимни колдуктап алгаш, садыг чанынга кылаштап келдим.



*Екатерина ТАНОВА*

## **ДУВҮРЭЭЗИНИГ ЧАЛЫЫ НАЗЫН**

*«Дошкун чылдарның чазы» деп тоожунуң  
ийиги кезээнден эгелер*

10.

Өөредилгениң баштайгы чылы дооступ, бир дугаар курстуң шылгалдалары бис кырында келген. Сургуулдар экзаменнерге белеткенип чоруп турган. Сесерликтин чаа-ла чечээ частып орап чодурааларының аразыңга ном туткан кижилерге бо-ла таваржып болур. Оларның аразында башкы училищезиниң сургуулдары база-ла хөй. Сесерликтин бир-ле чөкпөк чодурааларының бирээзиниң адаанга Сайдаш база эштери-биле кичээл катаптап чаңчыга берген. Хостуг шактарында ол номнарын колдуктааш, база-ла ынаар четтикпейн маңнаптар. Сургуул чылдарның баштайгы чазы Сайдашка солун болгаш хөглүг эртип турган.

Училищеге экзаменнер эгелээр мурнуу чарында директор биле өөредилге эргелекчизин хооркомдан келдирткен.

— Арта-ла ийилдиривисти келдиртип турар, чугула-ла айтырыг турган боор — деп, Кочетов кудумчузунда чаңгыс каът ыяш бажың — партия хооркомунуң бажыңынче келчыда, өөредилге эргелекчизи директорга чугаалап чораан.

— Бир чугула даалга бээр диштилер ыйнаан. Азы училищеге хамаарыштыр айтырыг көөр деп баржы ирги бе? — деп, директор харыылаан.

Айыткан шагында ийи кижии секретарьның кабинетинге кирип келгеннер. Баштай ажыл-агый, өөредилге дугайын айтырып чоруй, секретарьның үнү шыңгырай берген соонда, келгеннерден дорт-ла айтырган:

— Революстуг серемчилел деп чүве барын билир силер бе азы билбес силер бе?

Ийи кижии кайызы-даа чүвениң аайын тышпайн, арыннарынче көрүшкен.

— Билдингир-дир. Ынчангаш революстуг серемчилелер чидирип, барып-барып башкы сургуулунга өөренип болбас ажурлуг кижилерни хүлээп ап турарыңар ол-дур.

Ийи кижии база-ла арыннарынче көрүшкен.

— Контр Санчайның уруу силерде өөренип турар ийикпе?

Директор өөредилге эргелекчизинче элдепсинип көргөш, айтырган:

— Кым боор ол?

— Харын орта билбейн-дир мен — деп, бирээзи харыылаан.

— Ол-дур. Дөгөй деп чүвеңер оон-на көстү бээр-дир. Контр Санчайның уруу Сайдаш башкы сургуулунда өөренип турар деп чүве биске чаа дыңналып келген. Бо хире үр үе эрткенде аан. Дайзыннарның кижилеринге канчап ажы-төлү-вүс өөреттирер бис. Олардан кандыг кижилер үнер деп бодаар силер?

— Мен ол дугайын чаа дыңнап ор мен — деп, директор өөредилге эргелекчизинче көргөн.

— Биске кирер мурнунда ажылдап турар черинден кончуг эки характеристикалыг келген уруг чүве. Ону барымдаалап хүлээп алган чүве болгай.

— Мурнунда ажылдап турган чери оон чарлып алырын бодааш, силерже чыгапканы ол-дур. Серемчилел чогуңар анаа ажылчын улустан безин дора болганыңар ол-дур. Ындыг кижии ол хире өөредилге черинге өөренип болбас чүве-дир.

— Ат-ла чүве-дир але. Сайдаш дээрге бистиң эң идеп-

кейдег, хей-ниитичи, арта-ла комсомол организациязының секретары-ла болгай — деп, директор дыңнаанынга ам-даа бүзүрөвөөн хевирлиг чугаалаан.

— Ынчанмайн канчаар. Ынчанмас болза аңаа өөренип шыдавазын ол билир-ле болгай. Харын-даа комсомол хооркому эге организациялар секретарьларының анкетазын хылап тургаш билип кааннар-дыр. Ында бодунуң допчу намдарын чажырбайн бижип каан болган-дыр. Ону безин билбес, дөгөй деп чүвөцөрни көрүцөрөм. Бо дораан ол кижини училищеден арыглаңар.

Ийи кижиниң дылдары агаргылап калган. Баштарын кэдүреринден безин корткан дег ыт чок олурганнар. Элээн оргаш, бирээзи чугаалай берген.

— Оода бо уран чүүл көрүлдөзи эрте бээрге үндүрзүвүсө кандыг ирги?

— Хоорайның коллективтериниң аразында хол бөмбүүнге маргылдаа база эгелээр болгай. Сайдаш бистиң дээре дээн спортчуvus-ла болгай — деп, бирээзи база улажы берген.

— Чугаалап орда-ла чүвө билбес чаш уруглар ышкаш, шынап-ла дөгөй улус силер бе? Хоржок деп чугаалап олурдала кандаай улус апардыңар. Доп-дораан үндүрүцөр. Серемчилел чок болганыңар дээш, силерге база хемчег көргүзөр бис! — дээш, чугаа ооң-биле төнгөн дээрзин көргүскөн дег, секретарь адыжы-биле столду дарс кылдыр часкаан.

Директор биле өөредилге эргелекчизи баштары халайгылай бергилээн, кабинеттен үнүпкеннер.

Эртенинде бирги кичээлче коңга хап, сургуулдар олуттарын ээлепкенде, Сайдашты директор өрээлинче келдирткен. Кандыг даалга бээр дээн ирги деп бодап, Сайдаш арнында сонуургал илдең, кабинетке кирип келген. Өөредилге эргелекчизи-даа, кадрлар инспектору-даа ында олурганнар.

— Олур, дуңмам — деп, өөредилге эргелекчизи Сайдашты сандайже чалаан. Кезек када кым-даа чүвө ыттаваан. Ооң соонда директор Сайдашче-даа көрбөй оожум тунук үн-биле чугаалаан:

— Силерни бо өөредилге черинге өөренип болбас дээр чүвө-дир, Сайдаш. Чүгө дээрзин билип-ле тур боор сен. Биске хомуданчуг болду.

Сайдаштың арны агара берген. Ол кезек харлыга берген ора, арай деп чугаалаан:

— Оода бо өөредилге чылын доозуп алзымза, ам каш-ла экзамен арткан болгай...

— Туржуп чадаштывыс, дуңмам. Бодувуска база хал-даар болдулар. Хемчег алдыртыр улус-тур бис.

Кадрлар талазы-биле инспектор чагаа хавында суккан чувени Сайдашче сунган.

— Документилериң-дир, ап ал, дуңмам. Олар кижиге херек-ле болгай.

Сайдаш документилерин холга алгаш, ыглапкан. Ол директор өрээлинден канчаар үнүп, клазынга келгеш канчап сумказын ап алганын сактып чадаан. Ол бүгү бир-ле бүлүр-түң дүште дег болган.

## 11.

Час кидин-не бодунуң эргезин ап, узун хүннер эгелээни-биле кады үнүш-бойдус дирлип, оон үр болбайн көк хөлбе-нейни берген. Бяштар бүрүзү часкы салгынга сылдырткай-нып, будуктарда кушкаштарның үнү улам-на хөглүг апарган. Олар ам удавас көстүп келир салгалынга уя өпейтип бээр черлерин дилей бергеннер.

Улуг-Хемниң дожу шагда-ла бады барган. Ол амдызында улуг суг келгиче, оожум даамай шаагайнып, оруунга тава-рышкан күзүрүмнү, озаң бяштарны таваар салдадып бадып чыткан. Сесерликтин ыяштарының аразында мыжырашкан кушкаштарның үннери тода дыңналып турган. Даш кырынга олуларга соок боорга, Сайдаш оон тургаш, чоогунда хем суунуң кажан бир-ле эккеп октапканы чудуктуң ужунда чөвүрээзи карталып калган черинге сандайланып олуруп алган. Сагыш сеткили оожургал чок, амыдырал-чуртталгазы берге-даа болза, чалыш назынның хып дээн үезинде кыска часкы бойдустуң оттуушкуну дээштиг болганы-ла ол боор, ооң сеткил-сагыжын кандыг-ла бир билдинмес күш ээлепкен ышкаш, сактырга, ону ол күш бир-ле талыгырже кыйгырып турганзыг.

Чаа кирип алган ажылындан хостуг шактарында Сайдаш бо-ла хем кыдыынга чеде берген, аңаа шак-шагы-биле ыыт-шимээн чокка олуларга таарымчалыы кончуг апарган. Ол сагыжында бир-ле чүве манап олурганзыг-даа. Артында сай даштары шимээргээнин дыңнап кааш, Сайдаш хая көрүнген. Назы хары оон улуг-ла улгатпас хире аныяк оол кылаштап орган. Ол Сайдаштың олурган чудуун оя кылаштааш, суг кыдыында барган. Дискектенип олура каапкаш, холдарын сугга суп, чуна берген. Ооң дужу-биле сугда салдап бадып чыткан чудукту көрүп кааш, ону даш-биле дажагылай берген. Оол дажаарга бирде ажа дүжүп, бирде ара дүжүп, чаң-гызы-даа дегбээн. Ону көрүп ора Сайдаш каттыра берген. Оол хая көргөш, оон айтырган:

— Кочулап ор сен бе, дуңмам?

— Көңгүс-ле чаны-биле эргип чыткан чудукка дээп ча-  
дап кагдыңар аа.

— Чылып бадып чыдар чүвөгө дээри амыр эвес болдур  
ийин. Шыгаап алгаш октап чыдырыңда, ол өскөөр чыла бээр-  
ле болгай.

— Таан-даа канчап ыңдыг боор чүвөл?

— Ынчаарга бодуңар шенеп көрүңөрөм, көрээлиңер. Дуу  
ол бир кара чүвө бадып ор, шенеп көрөм — дээш, оол салдап  
бадып орган кара бараанче айыткан.

Сайдаш слудундан туруп келгеш, дажаарыңга эптис  
даштар чыйы туду берген. Ол бичии тургаш Витя, Сеня суг-  
лар-биле хемде салдап бар чыткан чүвөлөр дажап маргылда-  
жыр, ол маргылдаага оолдардан чыда калбайн турганын  
сактып келген. Сайдаштың баштай октаан дажы дегбөөн.

— Ол-дур, сен база дегбеңиз ышкажыл — деп, оол амы-  
рай берген.

— Дажым багай болду. Дажаар даш база аайлыг болур  
ужурлуг. Чемдик, дыртык даш хөлгө дегбес болур чүвө. Ам  
көөр сен шинче — дээш, Сайдаш шыгаап-шыгаап, дажын  
шывадапкан. Ол салдап бадып чыткан төшке чаа-ла дегген.  
Ооң пет дээн даажы безин тодазы кончуг дыңналган.

— Че, ол-даа таварылга болган боор — деп, оол бүзүрөл  
чок Сайдашче көргөн.

— Ындыг бе? Ынчаарга бо-дур, көр! — дээш, Сайдаш  
холдарыңда чыйы тудуп алган даштарын улай-улай шывада-  
гылаарга, олары часпас адыгжының карага дегген октары  
дег, төшке шала дунуксумаар педигейндир деггеш, сугже  
мойтуладыр чуглуп бадып турган. Оолдуң ам дылы агарып  
калган. Ол чүглө бажын дырбаан. Сайдашче хүлүмзүрүп көр-  
ген. Шөйбексимээр шырайлыг, кызыл чаактарлыг, улуг кыды-  
рык карактарлыг, кырлаң хаайлыг аныяк оол Сайдашче  
кезек када ыыт чок кайгап турган. Сайдаш база оолду топтап  
көре берген.

— Шынап-ла оккур деп чүвөңи але, дуңмам. Сен хүн-  
нүң-не маңаа бо хем эриңге келгеш, хемде салдаан чүвөлөр  
дажап өөрөнгөн эвес сен бе?

— Ййе, бичимде борта үргүлчү эштерим-биле ойнаар  
болгаш дажаар талазы-биле бо-ла маргылдажыр улус бис.

— Ынчаарга-ла дуржулгалыг кижги ышкажың чүл. Ме-  
ни база өөредип кагзыңза аа. Борта үргүлчү кээп турар  
сен бе?

— Чок. Ында-хаая келгилээр-ле кижги мен.

— Ам кажан кээр сен, дуңмам?

— Та.



— Тодаргай эвес хомуданчыг-дыр. Ынчалза-даа мен ам үргүлчү бо хем кыдыы кадарар болган-дыр мен. Чазыг чок дажаарынга өөренип алыксаарым кончуг ийин.

— Чайлыг өйүмде күзелдиим-биле өөредип каар бооптур мен ийин — дээш, Сайдаш база баштактанмышаан, оолдуң арнынче удур көргөш, чазык каттырган.

Олар эрги таныштар ышкаш чарлып, ийи тарай чаныпканнар. Хүлүмзүргей карактарлыг, кызыл чаактыг оол Сайдаштың сагыжындан үнмээн. Кандыг кончуг, кижиге көөрү чиик, хөглүг оол боор деп ол бодангылай бээр апарган. Ам ооң сагыжы ол оол-биле душ бооп ужурашканы хем эринден ыравастаан. Шынап-ла ол оол хем эринге катап чедип келген болза, ооң ат-сывын айтырып ап болур ийик мен деп, кызыг-кый чок ажылының үезинде Сайдаш бодай бээр. Ооң чугажак ак арнынга хүлүмзүрүг чайгаар-ла чайнай бээр апарган. Сактырга ооң сеткилинге бир-ле танывазы чаа хөөн-даа кирип келген ышкаш. «Че, мени-даа, шал-бул чугаа солчу каапкаш, танывазы кижиге дугайын дүн-хүн чок бодап чоруур кижиге боор мен» деп бодун чемелезе-даа, ооң бүгү сагыш сеткили хем эринге чүткүүр апарган.

Сайдаш башкы училищезинден үндүрткен соонда, мурнунда ажылдап турганы дааранылга комбинатынче дедир барбаан. Аңаа эпчогу кончуг болган. Ооң ында эш-өөрү ону башкы болур деп аажок-ла бүзүрөөннер болгай. Оларның-даа, ооң бодунуң-даа күзели ынчаар буураанынга Сайдаш буруу чок-даа бол, ол коллективиниң аразынче дедир барбаан. Мария Федоровна Сайдаштың даай-авазындан чүү болганын дыңнааш: «Төрөөн коллективинче дедир чедип кел, эштериндаа сени сакты берген, дедир ажылыңга кээп ажылда» деп сөглеткен-даа. Ынчалза-даа Сайдаш дедир келбээн. Эштери ону өөрүшкүлүг уткуп алырын ол билдир. Ынчалза-даа демгиле Кара-кыс ыяп бирээни сөглээр-ле болгай. Ооң кочуургаан, хоп-чипке ынаан ол билбес эвес.

Сайдаш эмчи черинге келген аарыг улус бүрүткээр черге бүрүткөкчилеп ажылдай берген. Ажыл аңаа берге эвес, арыг-силиг-даа болза, мурнунда эш-өөрүнүң аразында дег чүве кайда боор. Ынчалза-даа Сайдаш ол ажылынга база чоорту чаңчыга берген.

— Сайдаш, ооң мурнунда каяа чораан кижиге боор сен. Сен келгениңден бээр бис шуут амырадывыс. Көдөөдөн келген орус дыл билбес арааттар-биле чугаалажыры дыка берге чүвеле болгай. Сен дээрге аарыг кижилерни бүрүткөп-даа, очулдуруп-даа бээр ышкажың чүл — деп, улуг эмчи бо-ла өөрүп чугаалаар. Че харын ажыл-биле ажыл дөмей-ле ыйнаан деп

бодап, Сайдаш шуудунга кире берген. Ам ооң бодалын өске бир чүве иштей берген. Хостуг шагында ол хем кыдынче чоруксаары келир.

Бир-ле дыштаныр хүнде кежээликтей хемче чорупкан. Сактырга ону мындаагы черинде манап турар кижиде бар ышкаш. Арта-ла далажып маңнап орган. Биеэги-ле чери бо-ла болгай. Хемниң кажан-бир та кайыын эккеп каапканы чудук-даа ол-ла черинде. Чүгле мындаагы оол көзүлбээн. Сайдаш хем кыдынга баргаш чунуп алган. Оон тегерик чуга даштар дилегзинип кылаштагылааш, оларын тып алгаш, бичииде ынчаар ойноп өөрөнгени «ийистер» шуудуп, даш октап ойнай берген. Оожум даамай баткан хемниң бырлаң чалгыгларының кыры-биле чондур чоруй октаан даштары ийи-үш улай чалгыгларны аткактай илип чоруй баар. Сайдаштың бодунга безин солуну кончуг, «ийистерни» иштинде санап, катап-катап «ийистээр» дээш артында кижиде келгенин безин эскербээн.

— «Үүле бүтсүн!» дээн сөс дыңнааш, Сайдаш сырбаш дээн. Хая көрнүп кээрге мындаагы оол бо турган. Сайдаштың арны изиш дээн. Ол дүрген-не «Экии!» дей каапкаш, куду көргөн.

— Мен маңаа каш-даа катап келген мен — деп, оол дидим эвес чугаалаан.

— Мээң бээр келир чайым чок турду — деп, Сайдаш эччөксунганындан өскээр көргөш чугаалаан.

Олар чудук кырынга олургулап алганнар.

— Адыңны кым дээрил? — деп, оол айтырган.

— Сайдаш ийин.

— А мени Сүктер дээр.

Чугаа үр-ле хөнүп чадап турган. Сесерликте танцы шөлүндөн тааланчыг музыка чаңгыланы берген. Ийи кижиде арыннарынче көрүшкөн.

— Барып танцылаар бис бе? — деп, оол дидим эвес айтырган.

— Чээ — деп, Сайдаш чөлшүлү кончуг харыылаан.

Олар олурган чудуундан тургаш, сай даштарын казырадыр, танцы шөлүнүң уун бодап, кадыр эриктел үнүпкөннөр.

Сайдаш бо чоокта танцылап көрбээн. Ол кежээ мага хандыр-ла танцылаан. Сөөлгү танцыга чедир олар чарылбааннар.

Танцы төнерге Сүктер Сайдашты бажыңынче үдөп чорупкан. Изирниктир танцылап каапкан болгаш ам дүнеки сериинде Сайдаш шыырныгып чораан. Ону билгеш Сүктер пиджагын ужулгаш, Сайдаштың экинге кедирип каан. Сайдашка чылыг, тааланчыг кончуг апарган. Олар далаш чок

таваар базып органнар. Сайдаштың чурттап турары ооң даай-авазының бажыңының чанынга чедип келгеннер. Олар херим чанынга үр-ле турганнар. Чогум чугаалашкан хөй чүве-даа чок, хөй кезинде-ле ыт чок анаа-ла кады турарга оларның кайызынга-даа таарымчалыы кончуг болган. Чарлып тура Сүктер Сайдаштың экин чыыра тыртып каан. Сайдаштың сеткил чүрээр чаа, чиик, чассыг таалал шона бергенин дуң-мазының арнынче көре каапкаш, дуржулгалыг даай-авазы эскерип каан.

## 12.

Сайдаш бир-ле хүн эмчиге аарыг улус бүрүткээр черинге беш көдүрер чай чок ажылдап орда, коридорда ооң таныыры үг дыңналган. Шагдаа хеп кеткен аныяк оол бир-ле бажын шарып алган кижини кезер эмчи кабинетинче кирип бар чыткан. Ооң үнү аңаа кандыг кончуг таныш чоор деп бодааш, ол кабинеттен шагдаа кижиниң үнүп келирин бүдүү хайгааран, көрүгзүнүп орган. Элээн болганда демги бажы балыг кижинин эде шарыдып алган шагдаа бо үнүп келген. Сайдаштың чүрээ сактырга турупкан ышкаш болган. Ол шагдаа Сүктер болган. Сайдаш канчаар-даа аайын тыппайн кезек аңгадай берген олурган. Сүктер көзенек дужунга келгеш, Сайдашче бажын согаш кылгаш, хүлүмзүрөөн:

— Сол чаагай-ла-дыр бе? Кежээ манаар мен, озалдадың каттак — дээш, сүрүп алган кижизиниң соондан дашкаар үнүп чорупкан. Сайдаштың сагыжынга база каттап кара булут диргелип келген ышкаш апарган. Бажы дескинип турган. — Чүл, мени шенеп, истээриниң аргазы ирги бе? Шагдаа кижжи каярлап сөс үндүрүп алып дээш ынчап тур эвес ыйнаан. Арта-ла шагдаа хевин уштуп каапкаш чоруп турганы ол-дур — деп бодааш, Сайдаштың чүрээ саргып, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн барган. Кежээ бажыңга муңгаргай чаныш келген. Чүнү канчап чүнү канчаар боор ынчаш. Чы-дарга чыттынмас, олурарга олуртунмас болган. Ол бир дугаарында кежээ болчаан черге барбас деп бодап алган. «Тудуп алып дээр болза, моон бажыңдан тудуп алгай аан. Мен чүнү канчапкан мен ынчаш, буруу чүве-даа чугаамга этпээр-не кижжи мен» деп бодап, бажы ыжып-ла турган. Ооң ындызын даай-авазы эскерип каан:

— Чүү болду, Сайдаш? — деп, ол айтырган.

— Чок, даай-авай, анаа...

Диимаа оон ыңай чээнинден чүве-даа айтырбаан. База-ла аанайткан бир-ле чүве болган боор деп бодаан.

Сайдаш өрөөл иштинге ол-бо кылаштагылаар-даа, соңга-же көргөш турза-ла турар. «Че, чүү-даа болур болза болгай аан, тудар болза тудуп-ла алыр ыйнаан» деп бодап, бүдүү-туугай манап, хилинчектенир орнунга боду чеде берзе дэре ышкаш кылдыр сактып, болчашкан черинче далашты кончуг чорупкан.

Сүктер демги шагдаа хевин уштуп каапкан, анаа хептиг биеэги боду Сайдашты уткуп, олурган черинден тура халаан. Ооң чазык хөглүү биеэ хевээр. Чүгле Сайдаштың арнын көрүп кааш кайгай берген.

— Канчап бардың, Сайдаш, азы аарып тур сен бе?

— Чок, канчап-даа барбадым. А силер мени шенеп тургаш тудуп хоругдаар бодадыңар бе?

— Чүү дидир сен? Чүнү-даа билбедим.

— Че, тудуп хоругдаар болзуңарза, тудуп алыңар. Удурланмас мен. Меңээ ам дөмей-ле... — дээш, Сайдаш куду көргөн. Ооң үнүнде сирлеш дээн аяны дыңнааш, Сүктер шынап-ла кайгай берген. Ол кезек ыт чок Сайдаштың арнынче кайгай турган.

— Кай, тудуп алырымга удурланмас сен бе? — дээш, Сүктер шынап-ла Сайдашты бодунче чыра туткаш, ошкай каапкан. Сайдаш Сүктерниң карактарыңче көргөш, ыглапкан.

— Буруулуг болдум — дээш, Сүктер хая көрүнгөн. Ам Сайдаш чүнүң-даа аайын тыппайн барган.

— Че, хем кыдыынче бараалам — дээш, Сүктер Сайдашты камны кончуг чедип алгаш базыпкан.

— Сен шагдаа кижиги сен бе? — деп, Сайдаш оон айтырган.

— Ийе. Азы сеңээ шагдаа таарышпас-дыр бе? Көк-шагдаа деп бо-ла ыйнаан. Чамдык кыстар ынча дээр чүве дийик. Көк-шагдаа-даа болза, кижиги изиг чүректиг, ынакшыр сеткилдиг-ле ыйнаан. Көк демир эвес аан...

Олар ол кежээ бот-боттарыңга үр-ле тайылбырлашканыңар. Ооң-биле кады ийи аныяк кижиги бот-боттарыңга улам-на чоок апарган. Чалыгы чараш ынакшылдың эгези салдынып, чуртталгазын бот-боттары чокка сактыры оларга берге апаргайын билингеннер.

Часыг ынакшыл. Сайдаштың сеткилин бүргөй алган. Ооң аяныг чаражы-даа кончуг апарган. Ужуражылга санында-ла ийи талаже чарлып чорууру оларга берге апар чыткан.

Бир катап орай кежээ дымааргай чаъс чаап турда даай-авазының хериминиң чаныңга олар элээн үр-ле турганнар. Чаъс дымырадыр өтүрзе-өтүрзе Сайдаш биле Сүктерниң

хептери шылбаландыр өдүп калган. Оларның даштын чаъс адаанда ыңчалдыр үр-ле турарын бажыңда улузу билип турганнар. Чээниниң аас-кежиинге Диимаа база өөрүп, харындаа дүрген өгленип алып болза деп четтикпейн турган. Ынчалза-даа Сайдаш алыс эгениичел болгаш Сүктерни улузунуң бажыңынче кирип, төрелдеринге таныштырарындан дыка эпчоксунар турган. Ол кежээ Диимаага Сайдаштың таныжын бажыңче кирип кый дээр эптиг үе таварышкан.

— Бажыңче кириңер, уруглар, чаъс адаанга шылбаландыр өдүп калдыңар ышкажыл. Сайдаш, ол аныяк кижини бээр кирип көр — деп, Диимаа чаъс адаанда куспактанчып алгаш турган аныяктарже кыйгырган.

Чаъска өткен ийи кижии эпчоксуна-эпчоксуна бажыңче дидим эвес кирип келген. Олар дүрген-не Сайдаштың эжики чоогунда бичии өрээлинче шимеш дээннер. Диимаа дүрген-не столга чем белеткей берген. Ол ашаа-биле бүдүү бир-ле чүвени бижиредир сымыранчып турганнар.

— Че, бээр үнүп, чем-аыштан ижип көрүңер, чаъс адаанга доңуп, шыырныккан улус — деп, Диимаа аныяк кижилерни кыйгырган. Сайдаш биле Сүктер олурган өрээлиден үнүп келгеннер. Оларның кайызының-даа аажок эпчоксунуп турары илден. Чесези Доржу оларның арнын чазыктырары-биле көөрөп-ле үнген:

— Столче, столче! Эр кижии чоп кончуг ыядыычал кижии сен, оол. Шагда-ла танышкан хиреде бо багай бажыңга баш сукпаан кижии-дир сен. Шагда-ла кирер турган күдээ-дир сен ийин. Мен бо кадай-биле чаңгыс кежээ танышкаш-ла өгленип алчык бис. Ындыг але, Диим? — дээш, Доржу кадайынче чазык көрген.

— Че, че, кырган кижии тенектенме, ооң орнунга ол спирттиңи дүрген холуй каавыт — деп, Диимаа айбылаан.

— Ийет, ийет, бо чаъска өзээнге кирип өткен улус чылык-сын. Ооң кадында арны база чазыксыннар. Тыва улустуң өг-бүле езулалында «арын чазып» деп чаңчылы бар. Ам бо кежээден эгелээш, ыядып, эгенир, ол-бо азыг-булуңга чаштынар чорууңар каап алыңар. Биче, тар-даа болза Сайдаштың булуңу бар кижии-дир. Сагыш-сеткилицерге тааржы берген хире улус-тур силер, уругларым — деп, Доржу ам оюн-баштак эвес, шын-на хөңнү-биле күзелин илереткен.

Холуктуг спиртти дашкаларга куткаш, Доржу ол-ла чугаазын уламчылаан:

— Бистиң Сайдажывыс өзе берген, душтук болганы ол-ла ышкажыл. «Кижии өзер, кидис шөйлүр» деп чүве ол-ла болгай. Бо дег эзир мону соора көрбээн-дир. Че, аныяк кижилер-

ниң арны чазылганы дээш мыя дашкаларны шинчедиптээликер — дээш, дашказын көдүргөн.

Улуг улус-биле дашка көдүрүп чорбаан болгаш Сайдашка энчөгү кончуг болган. Черле ынчаш ол шагда бир Мокей ирейниң оглу фронтудан эеп келгенде, бир-ле дугаарында бир дашка брага деп чүвө ишкени ол. Эртенинде чүдээш шаг болган-на болгай. Сайдаш дашказын көдүргөш, амзавайн-даа стонга салып каан. Сүктер база Сайдашты өттүнгөн.

— Баштайгы дашканы оода эрнинге дегзир чоор, ол канчаарыңар ол, дашкаларыңар туткулаңар — деп, Доржу албадаан. Сайдаш ол от-көс дег чүвени ажырыпкаш, ат бол чаккан. Диимаа дүргөн-не аякта сүт тутсу каапкан. Ону ишкени Сайдаш ам-на деткерлип, харын-даа хөглүү кончуг апарган. Иштинде изиг чоорту мага-ботче тарап, аңаа чииги кончуг апарган. Шынап-ла арын чазып деп чүвениң ужуру ол турган чүвө боор. Сайдаш биле Сүктерге чииги кончуг апарган. Олар ол кежээ даай-авазы, честези-биле аажок-ла чавык чаагай хөөрөшкеннер. Аныяк кижилер ол кежээден эгелеп, Сайдаштың эжик чанында тар өрээлинде чаңгыс кижидеур чавыс баштыг чинге демир орунга эң баштай кыстың орун-дөжөөн үлөшкеннер. Оон эгелеп ийи аныяк кижиде кады чурттай берген.

### 13.

Сайдаш бир-ле хүн ажылдан чанып келгеш, даай-авазынага сарай эпчоксуна аарак чугаалаан:

— Даай-авай, кандаай чоор, ай-демдээм ийи ай хире көзүлбеди.

— Кай, ындыг бе? Ава болур деп барбаан сен бе, кызым — дээш, Диимаа чээниниң бажын бичии уругларгылаштыр сыйбаан. Сайдаштың арны кыза берген. Карактарында сөрүшкү чайнай берген.

— Чүвени канчап билир, чамдык таварылгаларда анаа-даа көзүлбейн баар-ла боор чүвө. Эмчиге барып шинчидип алыр-дыр, кызым. Херээженнер эмчизи Дакый-Сүрүң эмчи Москвага эмчи сургуулу дооскан болгаш кончуг дуржулгалыг эмчи-ле болгай, аңаа бараалам — дээн. Сайдаш даай-авазының аайынга кирип, ооң-биле кады бир хүн херээженнер эмчизинче чорупкан.

Дакый-Сүрүң эмчи Сайдашты тускай орунга чыттырып алгаш шинчий берген.

— Ава болур деп барган кижидир сен, дуңмам. Ийи ай

ажа берип-тир. Ам камнан. Үргүлчү эмчиге кээп шинчидип ап тур — дээн.

Даай-авашкылар өөрүшкүлүү кончуг бажыңынче чанып-каннар.

— Че, көрдүң бе, эки камнан. Эки чемден чип тур. Чем чириң багай кижги болгай сен. Ам чаңгыс эвес ийи кижги-дир сен — деп, даай-авазы чагаан.

— Мээң харын чемге хөңнүм чок апарган. Согуна чыды шуут чыттап шыдавас-тыр мен, харын dustуг чүвеже тура-лаар апардым.

— Чем холуп деп чүве ол боор. Ол ажырбас эрте бээр. Харын dustуг чүве хөй чиве, иштиг кижги хаваңнай бээр чоор — деп, даай-авазы чагып орган.

Сайдаш бичии кижилиг болур мен деп чүвени сактып кээрге аңаа өөрүнчүү, чоргааранчыы кончуг болган. Оон бүгү мага-бодун чаагай сеткил хаара тудуп турган ышкаш. Адазынга демей чараш оол божуп алыр боор мен деп бодааш, соң ие чоргааралы кыптыгып турган. Шынап-ла Сүктер чараш кижги. Узун, шыырак-даа, хевир-сынныг-даа. Ол дугайын чүгле аңаа бүгү мага-боду-биле ынакшып, бердинген Сайдаш эвес, өске-даа кыстар эскерип, олче үзүк чок кайгай бээрин сактып келгеш, Сайдаш бүдүү күннээр-даа чыгыы апаргы-лаар.

— Демги ол уругнуң сенче чүге эмни эртир кайгаары ол? Азы таныжып турган сен бе? — деп, Сайдаш бир-ле кежээ кинодан чанып ора Сүктерден айтырган.

— Оларны безин танывас кижги-дир мен. Чоор сен, кайгап тургайлар аан. Оларның кайгаанындан кижги үстү бээр эвес — дээш, Сүктер каттырган.

— Чок, сенче чүгле мен чааскаан кайгаарыңа ынак мен — деп, Сайдаш аңаа чассып, чыыра чөленмишаан, баштактанган. — Шынап-ла сен хондур дежурныйлай бээриңге суг сени сактып, четтикпейн манаар, уйгум безин удувас-тыр мен — деп, Сайдаш шын-на хөңнүн чугаалаан.

— Ындыг ажыл-дыр ийин, Сай. Мен база-ла сенден чарлы хонар хөңнүм чок ийин — дээш, ол Сайдажын улам-на бодунче чыыра куспактаан.

Сайдаш ийи айлыг иштиг апарганын Сүктерге элекке чугаалавас бодаан. Ынчалза-даа бир-ле хүн оозу дежурный-лап хона бээрге аңаа чааскаанзыранчыы кедергей болган. Ол даңны атсы удувайн аңдарлып-дүңдерлип чыда хонган. Даңның атпазы-даа кончуг. Ол ам-даа билдиртпес чыгыы иштин суйбагылап, ында чаа-ла боттанып олар чүвени бүдүү эргелер-даа. «Ам-на ачаң кээрге, сээң дугайыңны чугаалаар

мен. Ол кайы хире өөрүүр ыйнаан» деп бодап, иштин камныы кончуг суйбагылаан.

Эртенинде Сүктер чедип келген. Сайдаш тура халааш, бини уругларгылаштыр ооң мойнундан куспактаныпкан. Сүктер ооң бажын сыйбааш, чыыра тырттып, ошкап каан. Тар ерээлинге кирип келгеш, Сайдаш Сүктерниң саймааргай, карактары харын-даа муңгаргай апарганын эскерип каан.

— Канчап бардың, эжим, туруптуң бе? — деп, Сайдаш сагыш човап айтырган.

— Ийе — дээш, Сүктер өскээр көрген. Сайдаш ам-на ооң сеткилин өөртүр бодаан. Ол Сүктерниң холун алгаш, иштинге лагай туткан:

— Ында ийи ай ажып турар кижги бар чүве-дир. Бистиң олдуvus аан — дээн.

Сүктер Сайдашты камныы кончуг куспактап, ооң бажын садаалары-биле үр-ле дырай суйбап орган. Ооң дыңнадыы Сүктерге кайы хире дээштиг болур ирги деп бодап, соң ар-ынче бүдүү көрген. Сүктерниң карактарында чаштар кылаң-нашкан. Та өөрүпкүнүң, та муңгаралдың чүвс. Чүгле ооң арны биеэ хевээр муңгак болган. Сайдаш оозун часкарап дөөш ошкап, суйбап-даа шаг болган. Сүктер аңаа база ыңчаар харыылап турза-даа, арында муңгак байдалы чазылбаан. Ам Сайдаш аймаарап калган. Солдуг болурун күзевейн турар-дыр. Оозун чугаалаарындан эпчоксунуп тур боор деп ол боңай берген. Ам та чүнү канчаар чүве. Дөмей-ле оолду бо-мун алып мен. Боду ышкап чараш оолду көргеш, ол часкар-лы бээр чадавас деп ол бодап алган.

Сүктер бир-ле ажылдан келгеш Сайдашка чугаалаан:

— Мени бир районче үр хуусаалыг сургакчыладып турар чүве-дир, Сай.

— Кай ындыг бе? Аттыг чүве-дир але. Бис канчаар улус боор бис. Азы бисти кады ап аар сен бе?

— Чок, сарыым, чааскаан чору дээр чүве-дир.

— Аттын але, эжим. Сен ол дээш муңгарап турганың ол ышкажыл. Муңгарааш чоор сен, хуусааң төнерге чаып-ла нээр болгай сен. Үр болур чүве ирги бе?

— Тодаргай билдинмес...

— Че, канчаар боор. Чоруур апарганда чоруур-ла боор-тур сен ийин. Бисти уттуп кааптың халак.

— Ох, кайын уттуп шыдаар ийик мен аан — дээш, Сүк-тер өскээр көрген. Ооң карактарында чаштар кылаңайнчы берген. Сайдаш база ыглапкан. Ооң сеткилинге база-ла кара булут диргелип орган. Ол бичии дидимненип келгеш:

— Че, чүге ыглажып турар улус боор бис, олчаан чар-



лып чоруур дээн улус эвес аан — дээш, Сүктерниң карактарының чажын аржылы-биле чодуп, ооң чаактарыңче ошкагылаан. Сүктер улам-на ыглай берген. Ам Сайдаш чүнү-даа канчаар аайын тыппайн барган. Олар чиңге демир-орнунга үр-ле куспактанчып алгаш шүжүңейнип олурганнар. Сайдаш элээн үр үе иштинде эжин көрбөс болганынга сеткили хомудаанындан ыглап орган.

Каш хонганда Сүктер ырак районче чорупкан. Сайдаш ону үдөп каар бодаан. Ынчалза-даа Сүктер ынатпаан.

— Ынчанмайн көр, сарыым — деп, ол барык-ла чаннып чугаалаан. Сайдаш бажыңыңга артып калган. Ол ээн бажыңга дыка-ла үр ишкирнигиң ыглаан. Харын даай-авазы чедип келгеш, ону оожуктурган:

— Иштиг-сааттыг кижиге бажының суун ижиң, ыглап-сыктап чорбас чоор. Хырын иштинде өзүп орап кижиге хоралың. Ол кылыктыг, ыглаган багай кижиге апаар. Бажы-биле баар дээн эвес, хуусаалыг кижиге үези төнерге чедип-ле кээр ыйнаан, дириг кижиге аан. Харын таптыг камнанып, чаш төл дугайын бодаар чоор.

Сайдаш даай-авазының аайыңга кирип, ыглаарын соңса-лып алган. Ол кежээ удуур бетинде сыртың эде салыр дээш көдүрүптерге, ооң адаанда сый тудуп, дүрүп каан саазың чыткан. Сайдаш ону дүрген-не чаза туткаш, номчуй берген:

«Эргим сарыым, сеңээ аас-биле диттип чугаалап чадааш, чагаа бижип кагдым. Мен сенден деспээн мен. Сээң-биле аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чурттаарың күзээн мен. Сеңээ дыка-ла ынак мен. Ынчалза-даа кады чурттап шыдавас болган-дыр бис. Чүнүң ужурун билбес эвес сен, ону бижээш чоор мен. Мында бистиң кайывыс-даа буруу чок-ла болгай бис. Чүвениң байдалы ыңдыг болган чүве-дир. Мен сенден чарылбас болзумза, мени кежигүнден-даа, ажылдан-даа үндүрөр диди. Че ол-даа хамаан эвес, канчап-чооп чурттай-ла бээр турган бис ыйнаан. Хамык ужур үстүкү черлерде ажылдап турар мээң төрөлдөрүмгө салдары халдай бээр чүве-дир. Ол-бо таладан улустуң сургаалыңга, кыжаныңга шыдашпадым. Ол дээш мени буруудатпа, сарыым. Мында мээң буруум чок. Чүгле сеңээ бүгү хан-дамырымдан ынакшаан — чаңгыс буруум ол-дур ийин. Чаш киживисти чараштыр божуп аар сен. Бодуну камнап көр. Силерни ырактан-даа болза көрүп чоруур мен. Сени дыңзыдыр куспактап, ошкадым. Чагаамны улуска көргүспес сен, сарыым. *Сээң Сүктер*».

Сайдаш чагааны төндүр номчуп шыдаваан. Ооң саазың туткан салаалары ыяшталып, буттары бир-ле хөвөң дыгаан халтар дег апаргылаан. Ол саазының оскуна аарак черге:

кээп дүшкен. Харын-даа ооң өрээлиниң эжи ажык болганындан, эртип чыткан честези көрүп кагбаан болза, ол ынчаар-ла олчаан эрте берип болур турган.

— Диим, дүрген!— деп, ол кадайын девидеп кыйгырган. Олар ийилээн элээн үр-ле нугуп, силгип, соок суг бүлгүрүп, сралдашканнар. Чүвениң хирези багай боорга, Доржу биеэги-ле чаңчыккан аайы-биле Балчый-оол эмчиже маңнапкан.

Эмчи келгеш, эм чыткартып, сыкыртып, массажтап шаг болган. Ол арай деп оңгарлып келген. Ооң аскын шопулак-биле кагып тургаш, эм ижирткен. Сайдаш мүн-не деткерлип келген. Ону орнунга чыттырып кааннар. Ам база катап нервиге улуг согуг болган.

— Аныяк кижиге болгаш организми быжыг-дыр, ажыр-бас, сегий бээр. Бо эмнерни доктаамал ижиртип туруңар — дээш, элээн-не эмнер бижип бергеш, Балчый-оол эмчи чорупкан.

Диимаа чээниниң чанындан ыравайн ону ажаап турган. Ол ашаа-биле Сүктөрниң чагаазын база номчааннар. Күжүр-нү буруудатпааннар-даа. Ийи аныяк кижиниң салым-чолун бодааш, аажок кээргеп турганнар. Үе-шагның бергезин олар база аяар аразында чугаалажып, үстүкү черлерниң шын эвес ажыл-чорудулгазын бүдүү каргап-даа турганнар. Ынчалза-даа оортан чүү үнөр боор ийик, оода-ла бо багай уруг сегий бээр болза дээш ынаар сагыш салырынга өйлежи бергеннер. Сайдаш мүн-не чүгээр деттип келген. Ынчалза-даа ооң ишти-ниң адаа, ооргазы аарааш туруп берген. Өл-чам чүве үнгеш төнмөстөөш турупкан. Кандыг чүү-даа болза кадай кижиге болгаш, Диимаа чүү болганын эскерип кааш, херэеженнер эмчизи Дакый-Сүрүңнү чалап эккелген. Эмчи ону шинчип көргөш, чугаалаан:

— Дораан эмчиге чыттырар. Уруг дүжүрүпкен-дир. Уруг савазын аштап, арыглавас болза, ында пок-быртак айбылдыг. Хан аргышкыны болу берип болур — дээш, дораан дүрген дуза чедирер машина келдиртипкен. Сайдашты эмчиже ашпа-ганнар.



*Александр ДАРЖАЙ*

ДИРИГЛЕРНИҢ БЫЗЫ-БИЛЕ...

*Шүлүглел*

1.

Карак чивеш аразында  
сереңгинин күгүрү дег,  
Караңгы дээр ерттендир чип,  
бир-ле сылдыс чүгүрө бээр.  
Каңгай сыннар харлыг бажы  
халаш дээнзиг агараш дээр.  
Харлыг ховаа чүгүрүк аът  
өзүн үзе халып алып.  
Хаалгага каш-ла базым  
четпейн чорааш, бир-ле кижги  
Харлыккан дег тура дүжүп,  
атпаш кыннып, агаар тудуп,  
Кадыыр-биле кезе шаапкан  
өлең ышкаш, кээп ужар...

2.

Кыска-даа бол, узун-даа бол,  
кижи тыны, чуртталгазы  
Кызыгаарлыг, өйлүг болур,  
орук-чирийи төнгөн соонда,  
Кыштың соогу өзекке киир  
хаарып кээр деп дидиревес,  
Кыпкан от дег, чайгы каңның  
чалынындан ышкамнаvas.



Шагдагы дег, шала далаш  
бажыңындан базып үнмес.  
Сагыш чазаар, эң-не ховар,  
хуулгаазын ижи дээштиң  
Шаңнал-мактал, чылыг сөстү  
кезээ мөңгө дыңнавайн баар.  
Чаяакчызы шевер киж  
аныяанда мөчүзе-даа,  
Чараш, өндүр уран сиилбни —  
аңаа мөңгө тураскаал боор.

6.

Ала-шокар чуртталгага  
элдеп-эзин чүзү турбаан:  
Ажыл аңаа эң шынчы,  
идегелдиг болчукчу бооп,  
Адааргалга, нүгүл-хопка  
чиш кылдыр каап бербээн.  
Анчыг сөс дээш, дорамча дээш,  
хөрек-чүрек ыстагыже,  
Ам ол хөөкүй сагышсырап,  
шугулдавас, килеңневес.  
Амы-тыны үзүлзе-даа,  
мага-боду сооза-даа,  
Арын-нүүрү үлегер бооп,  
ады дириг артып калыр...

7.

Эрлик оран, Дываажаңче  
бажы-биле чораан киж  
Эдилелин, өнчү, малын  
кады алгаш чоруй барбас,  
Эрээн-шокар чечектерни,  
четчип бышкан тарааларны,  
Эзим-арга, шынаа-хемни  
көжүрө бээр харыы-даа чок...  
Эртенги даң солаңгызы,  
алдын хүннүң херелдер  
Эриг чырыын аңаа эвес,  
дириглерге саарып өргүүр,  
Элдеп чараш челээш кожаа  
черни-дээрни куржап ойнаар...



Эрте-бурун үеден бээр  
Ээленген чер эвес деппе?!  
Актыг черге айдың дүне  
Аттырганнар кагжаң сөөгү  
Каңгырткайнып турары-дыр.

Хаттың даажын дыңнап көр даан!—  
Каш янзы кижиге үнү.  
Адыг-Түлүш Хемчик-оол:  
— Актыг черге тыным үзүп,  
Адып каапты. Оңгар каскаш,  
Олче бисти сектер ышкаш,  
Овааландыр хөөп каапты.  
Японнарга саттыңан деп  
Яла меңээ онаадылар.  
Чидиг бижек бизин чылгаайн,  
Шивишкин-даа чорбаан мен.  
Нүгүл болгаш чыдыг хоп-тур,  
Нүүрүм арыг, актыым ылап...

— Ийе, харын, ишти ирик  
Идегеттер чорбаан-даа бис.  
Мени — Оюн Танчай дээр ийин,  
Мээң чыдар чевээм чок ийин...  
Өлүрүмнү өтүр билгеш,  
Өршээл дилеп чалынмаан мен.  
Өскүс-чавыс ажы-төлүм  
Өршээңер деп дилээн ийик мен...  
Кылбаан херээн кижиге канчап,  
Кызыл тыны кончуг-даа бол,  
Кылган мен деп диттигерил!  
Кыдатка-даа, Японга-даа,  
Кырым сынар, саттынмаан мен!  
Арат чонум эки хүндүс  
Алдар-адым эгидип бээр.  
Нүгүлчүлөр адын адап,  
Нүүрүм арынын мөңгөжидер...

«Халдавырлык чыдыг сектер,  
Кара сагыштыг контр хейлер!...» →  
Тыва черниң кырын дургаар  
Дыргын турган сөстөр бо-дур.

Арбан-суму, кожуун-хоорай  
Ары өө дег хөлзеп турган.  
«Актыг черге аттырган!» — деп,  
Алгырыпкаш, тура халыыр  
Агартыкчы дидим кижиги  
Ак-көк Тываа ыччан турбаан.  
Кижиги-бүрү сезик алып,  
Кирер-үнер чүгүн хынаар.  
Бодунуң-на хөлегезинден  
Болгаап кичээр, коргар чораан...

Бүрениң ээн ховузунуң  
Бүүрелчини чалгаан суг-ла.  
Элезинин кудай үндүр  
Ээргиниң телдир хадып чыдар.  
Эрте-бурун үеден бээр  
Ээленген чер-даа ышкаш,  
Хоолаан хат, дүвү өттүр  
Хомудаан үн чаңгылаптыр:  
«Арат чоннуң мурнунга  
Аккыр мар дег арыг бис.  
Чевээвисте маанай чок,  
Сектер ышкаш бисти хөөп каан!...»



Монгуш ДОРЖУ

ӨГЛЕНГЕН КЫСКА ИӨРЭЭЛ

Сайлык ышкаш чараш-тыр сен,  
Чадаган дег үннүг-дүр сен.  
Арыг бес дег диштерлиг сен,  
Аваң дөзөөн мөзүлүг сен.

Алыс бодуң топтуг чуртта,  
Ажы-телүң арбын болзун.  
Аяк-шайың изиг турзун,  
Аьш-чемиң элбек болзун.

Эжиң кижиги эрес чорзун,  
Эрбенниг сөс октавазын.  
Сагыжыңны карартпазын,  
Чаргы, нүгүл кылбас болзун.



Эгин-моюн тудуш кылдыр  
Эдержип-ле көрүцөрем.  
Өөрүшкү аас-кежик  
Өөңерни ойбас болзун.

Өршээ, Бурган! Оран-Таңдым!  
Өгленген кыс салым-хуузу  
Хүнүм ышкаш чырык чорзун,  
Күзээним дег эки болзун!

### АЙБЫЖЫ

Хоорайда бе, көдээде бе? —  
Ховар чараш бичии уруг  
Ховаганнар сүрүп ойнап,  
Хостуг, омак өзүп орар.

Алдын-сарыг ховаганнар  
Алдырбайн баргылаарга,  
Авазынга маңнап келгеш,  
Аакталып пат-ла болур.

— Ховаганны тудуп бербес,  
Холуң сынык кижиге сен бе?  
Хоюп ыңай ужа бээрге,  
Хоютку дег турар чүңүл?

Чечек өңнүг ховаганга  
Чежемейниң ынак-даа бол,  
Айбыланыр, кылыктаныр  
Аажызы бак уруг-дур ийин.



### *Юрий КЮНЗЕГЕШ*

#### УЖУП ҮНДҮМ

Дириг чоруур назынымның  
Диңмидинге катап алзып,  
Чалгынналып ужуп үндүм.

Чаартынар дээш чадап кагган  
Чамбы диптиң кырынче хүн  
Херелдерин чажып чору.

Ак-көк кудай далайында  
Хеме дег ай чырык хүнче  
Аяр сыылап, чылып бар чор.

Кертик-боолук даглар дөвүн,  
Хертеш баштыг тевелер дег,  
Кегженири кайзы чыдыр.

Кээргенчиг кижиги төлү  
Ыжык черде одагланган  
Ымыраалар хойзуп олур.

Ыдык, делгем кудайымга  
Эзир безин чеңгивестээн...  
Ээнзиргей, муңгаранчыын!

1992, январь 1

### **ЫНАНЫШТЫҢ ОРУУ ЫРАК**

Чалбырааштыг чалыы назый!  
Хөрөккөйиң хөгдөңнедир  
Хөөмөйлөп, сыгыртып ор.

Чалбыыжыңга дөгеленир  
Чүрээң одун — өшпөс болзун! —  
Чүглө хүнден кыпсып ап чор.

Чүьгүң — салам, аар болзун —  
Ынаныштың оруу ырак,  
Ынакшыл дег мөге деп бил.

1992, январь 1

### **ӨНЧҮЗҮ ЧОК ДУШТУК**

Игил тыртып ойнаанымда  
Ишти-хөңнүм коптарлып кээр.  
Иштик, даштык хамык үннер  
Кулаам орта дыңналып кээр.

Кускуннугда казып кагбаан  
Кудук безин көстүп келир.  
Кудалааштың албайын барган  
Кускун-карам ырлап орап.

Чадаганнап ойнаанымда  
Сагыш-сеткил саймаарай бээр.  
Чадыр кылыр алажыны  
Кулажылап олурар мен.

Кудалаарга тооваан кысты,  
Хупурай бер, аза алзын —  
Чадаганым хөөнүн билир  
Чараш уруг, кайда чор сен?

Аалывыстың уруглары  
Ашак далдаар — селик бодаар,  
Хойнуң чүрөөн үлей дайнаар  
Хоорум бар деп ырлаар дээр-дир.

Игил биле чадаганым  
Ийлей берди, бууга берди —  
Ынак мен дээр кыска азаар  
Ырдан өске өнчү чок мен.  
1992, январь 1.



## *Николай КУУЛАР*

### **ЭРТЕЖИ**

Эртежи — ол чүгле болап бертен  
Эрткеш барган чорумал-даа эвес:  
Алыс шынны чонга сөглээн мерген,  
Авыралдыг медээ сөңнээн элчи,  
Куруг хову жеже берген чиңчи,  
Кудай-дээрни эргий ушкан эзир...  
Балар шагдан бистиң өйгө чедир  
Баштайгылар, баштакчылар ол-дур.  
Эрте үнген олча-кежик тывар,  
Эң-не берге үүлө-чолга дужар.

Алдар-биле адын хээлеп кааннар  
Аразында таан эвээш, ховар.  
Эртежиниң изин улус шыырлаар,  
Эглип келбес күзели дам ыраар.  
Шыдап үнген, шыдашпаанын олар  
Сылдыс ышкаш сыылаан соонда дыңнаар.  
Эртежилер агымнары чүткээш,  
Эне-Сайлар унун айтып агар,  
Үвүн кордаан салгакчылар дилээш,  
Үе-дүптүң эртинезин казар.  
Сарыг-шокар өртемчейни куржаан  
Санчок орук, делгемнерни кезээш,  
Эртежиниң эсти берген изин  
Эскерзимзе, ховар кежиим ол-дур.

### 1991 чылдың СӨӨЛГҮ ХАРЫ

Хугбай салым куюктургаш,  
Чаа чылдың бүдүүзүндө  
Чагган харның алгыжынче  
Кулак салыр харыым чогул.

Самыыраан чурт, ээдерээн чон,  
Чаш хар аккыр бүдээлгезин  
Үзе соккан хайлыг үлөш,  
Үне читкен сөстөр дизии...

Харның кылаң чайынынче  
Кайгаарындан сестиримни:  
Чолуккан сөс дыңналбаска,  
Чожуй берип, шимдинген дег.

Харның аактыг хомудалы  
Кайнаар ужуп чедер чувел:  
Көккүр Кудай кижилерден  
Хөңнү калыр эвес ыйнаан.

Кайгамчыктыг чажыт шыгжаан  
Каас-чараш шырайлары  
Чазын эрип, черже сиңгеш,  
Чайыкталып эглирлер бе?

## ДҮНЕКИ ААЛЧЫ

Ырак, ыржым кыштагда аал.  
Ыяш бажы шимээргевес.  
Эртен көөрге, долгандыр ис.  
Эргип хонган кижиге кымыл?

Ээрги ыт туткуланмайн,  
Эргеленип сыйылай бээр.  
Эжик ажып, кирип келбес,  
Элдепейлиг кадарчы ол.

Өгдө эне сактырга-ла,  
Өске кижиге эвес хире,  
Шыпшың үрөп чөдүрери,  
Чыды безин таныш ышкаш.

«Эрликтен бе, Кудайдан бе?  
Эгличеңнээн ужуру чүл?  
Хонуун багай эрттирген деп  
Хомудаан бе, өршээ-дадай!

Азы мени чоктамзырааш,  
Далаштырып кыйгырар дээш,  
Ажы-төлден кемзингештиң,  
Дадагалзап тырттылган бе?

Өйүм кээрге, мени база  
Өргүн чонум үдөп чарлыр.  
Кыштаавыска эжеш идик  
Кыйыраары дыңналбайн баар...»

«Ындыг-дыр оо» диген ышкаш,  
Ынаар кижиге шимээргеп каан.  
Ажырбас деп бодаан хире —  
Аалче олчаан келбейн барган.

## ӨРЕ

Үевис чоп бодунуң-на төтчөглээни  
Үвүн айтып, салгакчыны халыдарыл?  
Меге сөстөр хуюкталып өрттензе-даа,  
Медерелди хораннаан ыш арылбаан-дыр.

Сөңүм бо дээш келир өйже сунупку дег  
Сөзүм белең тывылбазы човалаң-дыр.  
Оран-чуртум мөңгөжирээн Ырызынга  
Оода-ла каш үжүк дизиин немең кагза!

Салым-чолдуң чалгыннары чадыккалак,  
Чаяанымның демдеглели шуудаалак.  
Тыныжым дег чайгаар төктүр одуруглар  
Тыным-биле төлеттинмээн — өрелиг мен.

Арын-нуурнуң эптежиг чок ары-биле,  
Ажыл-иштиң хөглүг-омак хинчээ-биле,  
Чааскаанзыргай кударалдың бектээ-биле  
Санажып боор.

Чүгле күзөл,

үе херек.

#### КҮСКҮ ЭЛЕГИЯ

Күскү бойдус оңганынга чаржалажып,  
Күзелдерим салгын-хатка тоглай берди.  
Чөвүн билбес албадалдыг дескинигде  
Чөрүү каңмыыл — дазыл тыртып шыдавадым.

Угаан-сарыыл хензиг өйде чырыш дээрге,  
Ундаралым намдаар угчок сарынадыр.  
Уттундурган чүс-чүс чылдар ээдерели  
Улай-улай чүдүрүлгөш, бачымнадыр.

Чечекти-даа, кижини-даа таптай базар,  
Сеткилдерни эреге дег чууп ойнаар  
Шагның мөңгө солчуушкуну сүргенчиг-дир,  
Сагыжымны тениткештин, эскербес-тир.

Амыдырал — хилинчектиң эргилии деп,  
Ачы-чолдуг Богда бурган номнаан дижир.  
Хензигийне быйыргын дег кижиги төлү,  
Кежик биле чыргал дилээн ажың бар бе?!

Күскү талга сылдырткайнып артсымза-даа,  
Күзелдерим өске ундан чулук эрээр.  
Салым-чолду будулдуруп, оюп эртер,  
Чаштып-ойлаар арга-хорга тывылбас-тыр.



САҢ

Саңым ыжы улам-на дам көгерзе-даа,  
Шаары кудай шырай-арны карарып ор.  
Чалбак шөлде сиген, тараам каңдаза-даа,  
Шатта, белде маанай-көжээ бедип-ле ор.

Айтырыглар демдээ болуп бүшкүйүпкен  
Аарзынган сеткилдерниң чүьгү чүл аан?  
Куурарган шырайларда сыгыгланган  
Кударалдың төвүт бижин кымнар номчуур?

Чуртталга дээш кыймыңнашкан хамык улус  
Чулаларже үзүн каарын уттувуткаш,  
Алды, Үстүү дуганнарның чаны-биле  
Аңмаарларже шуушкаштың туруп бээр бе?

Чүдүп чорбаан, сагызын чок бараскан мен  
Сүзүк барын орай билгеш, сестир-дир мен:  
Кедергей каас хомдум дүүнде оода-ла  
Кежик-буян тогланчызы арткан бе аан?

Кыйгырыглар демдээ болуп хөндүрлүп кээп,  
Кыйындыва арын-нүүрлер хараныр бе?  
Буян оьду өзүп чыткан хөрсүн-шыкты  
Бузут оьду эжелээнин ожаарлар бе?

Кударалдыг маанайлар холун сунгаш,  
Кудай-дээрни көдүрүпкен, дүвүрөп тур...  
Адавыс боор аарып-аржаан Курбустуну  
Артыш ыжы — буянывыс сегидер бе?

Адавыс боор Кудай-биле харылзаавыс —  
Артыш ыжы амдызында тын дег чинге...

АНЕКДОТТАР

Анекдоттар доскаарзыш дээр чыттыг турган...

«Кижидилеп чору мен!» — дээш ыдып каарга,  
Хидилешкен аазатпайлар ооң соондан  
Аскырлар дег айыңайнчып, чириңейнчип,  
«Албыстыг!» деп одап-сөглөп, киштежирлер.

Азыг санай доскаар «өргээ» чурттакчызын  
Анекдоттар балык ышкаш дузап турар.  
Диңмиттелген кочу-шооттаң, каткы-хөгден  
Диоген\* күжүр доскаарга-ла хоргастаныр...

Алдар, бузут өдек-хорзүн, малгажынга  
Анекдоттар арбын-чаагай өзүп турган.  
Овуузуннуг чүс-чүс чылдар ырзаңайнчып,  
Ону чаптап, баары кадып эртип турган.  
Кочу-каткы кезегезин хөлүш кылдыр  
Гоголь деп чиктиг кижиге ажа сопкан:  
«Кымны-даа эвес — бодуңарны, дээргилер,  
Кыжыргылап, шооңайнып туру силер!..»

Чуртту баштаан даргаларны чаптагылаар,  
Чукчаларны, индейлерни алдаржыдар —  
Ам-на харын анекдоттар шыңгыыраан-дыр,  
Артында-ла парлап турар болу берген...  
«Кижиге дилеп чору мен!» — деп ыдып чоруур  
Арган-чудаң кайызы боор? Анекдот-тур:  
«Киник дег, анекдотка төлөптиг боор,  
Амгы шагның мергеннери, кайда силер?!..»

Анекдот ам доскаарзывас болу берген...



## Саая МАЙНАК

### ЫНАК ЭШ ЧОК

Хөртүк харның чылыырга-даа эривезин.  
Көктүг частың манаарга-даа келбезин.  
Сарыым-биле ужуралды манааштың  
Сагышсырап, муңгаралга алыстым.

Чылыг, чырык доңган черни эргискей —  
Чычыы тонун бойдус кедип дирилгей.  
Частың кышты солуп-халап келгени дег,  
Сагынганым ынаам-биле душкай мен.

\* Диоген — эрте-бурунгу грек философ — киник, ону доскаарга чурттап турган дийип турар, бодунуң үезинде хөй-хөй анекдоттарның маадыры.



Хөрээм долган ынакшылдың кыптыккан  
Хөрлээзиниң чөгел төнүп, өшпезин...  
Эрикпес-даа, хөңнүм калбас кижиге мен.  
Эргим эжим дүне-хүн чок бодааштың

Чылыг-биле арыг агаар турбаза,  
Чырык черге амыдырал үзүлгей.  
Ышкам-берге чуртталганы деткижер  
Ынак эш чок кижиге чурттап шыдапас.

#### СЕН ЧОК БОЛЗА

Сес ай меңээ назынымда уттундурбас,  
Сээң-биле танышканым буянныг өй.  
Сеткилимден хандыкшааным күштүг болгаш,  
Сен чок болза чурттай албас чыгыгы чор мен.

Хоор сарыг бүрү-биле шугланыпкан  
Хоорай черге сенден чарлып артып калгаш,  
Холуң тутпайн, ынакшылым сөглөп чадаан  
Хомудалым сеткилимге шыгжап чор мен.

Аравыска боралгак суг акпайн барза,  
Арыг чүрээм чылыын, чырыын сеңээ бээр мен.  
Амым тудуш ынакшылга аныяксып,  
Аккыр өг тип, сеткил хандыр чурттаан болза...

#### ЧЕТТИНГЕНИ ОЛ-ЛА ЧООР БЕ?

Шыргай эзим аразынга  
Сени дилеп чилчим төндү.  
Сыгыдымның аялгазы  
Сени кый деп шаг-ла болду.

Аялганы дыңнап көр даан:  
Чурттап эрткен үевиштиң  
Аас-кежиин, ажыг-шүжүүн  
Шуптузун-на ырлап туру.

Чалыгы назын халыынында  
Сеткиливиc билишпес-даа,

Салымывыс каткан доңнүң  
Чештингени ол-ла чоор бе?

Шыргай эзим аразынга  
Сени дилеп шаг-ла болдум —  
Чырык күзел, ынакшылым  
Четтирбейн барган чоор бе?

### ӨЖЕ БЕРБЕС

Черниң шыгын өзөөнгө киир кургады шаап,  
Чемиш алыр хөрзүн-өдөөн ширбип турар,  
Чечек сиген дазылдарын тура шапкан  
Кандыг кончуг соксаал билбес хаттыг час боор?  
Хадыырга-ла кара булут диргелип кээр  
Кажан барып аязыр дээн кудай-дээрил?

Сагынмас дээш, уттуптар дээш кызарга-даа,  
Сагыш-хөрээм бузуп каа дег, дүвүреткен  
Салымымда катчы берген чалыы кыстың  
Сактышыкындан ыравастаан ужуру чүл?  
«Бүрлүп калыр» хунүмге дээр амыр-дыш чок,  
Бүдүү ажып, хинчектенип чоруур мен бе?

Агаар-бойдус, бак чаң эвес, аязы бээр:  
Суггур чаашкын хөрзүндүвө сиңип кирер —  
Суксаан черден чечек, сиген саглаңнашкай.  
Чуртталганың оруу узун, берге-даа бол,  
Шупту чүвө хөмүрерип өже бербес —  
Аралажыр эки хүннер черле келгей.

### МАНАП ОР МЕН

Ынак хемим агар-акпас,  
Дүне база удаан ышкаш,  
Ында-кайда агымнары шылырашчык.  
Дүвүрелге ыстап саргаан чүрээвис-ле  
Ынакшылдың халыынынга алзывытчык.

Чырык көрүш, изиг холуң  
Чылыктырып куспактажык.  
Чымчак сиген кавайынга өпейлээн дег,  
Эргим черниң бойдузунга шугладыпкаш,  
Эртенги даң аткыжеге олуржук бис.

Кайда чор сен? Сурааң читти.  
Катап сени көрбөс мен бе?  
Чуртталганың шуурганынга астывыс бе?  
Сураглап кел, ол-ла хемниң эриинде мен,  
Сугнуң даажын дыңнавышаан, манап ор мен.



*Сайлыкмаа КОМБУ*

СОНЕТТЕР

1.

Октаргайның эки сөңү —  
Улуг кежиим сен сен, оглум.  
Оранымның эргинези —  
Уруг чажы, кижизи сен.

Сергек-хөрлүг ботчугажың  
Чүрээм шонар херелим бооп,  
Сеткил-хөөнгө омакшылды  
Чүглөп чоруур дарганым сен.

Өргүн чондан сөңнеттинген  
Күчү-күжүм быразы бооп,  
Өлчей-чолум чырыдыптың.

Хүнден, черден чемиш тырткан  
Өңгүр, чараш чиирбей ышкаш  
Хүннү уткуй мандып ор сен.

2.

Черниң ыраан чыыра тыртып,  
Күзелиңче чорупкан сен.  
Чечектелип мандып ора,  
Күскү сооктан хөрөк чаржаан.

Хөңнүм чымчап, өөртүп келир  
Сенден чылыг сөстөр артпаан.  
Көрүп алгаш, сагыш чазаар  
Сеткилге чоок сөзүң-даа чок.

Өөрүшкү чок хуннер чылзып,  
Сергек, хөрлүг деңи өшкөн,  
Өзүм ыстап карарып кээр.

Чедишкен ай соңга өттүр  
Өйлеп-өйлеп сагынган дег,  
Сени дилеп харап кээр-дир.

### 3.

Чеди айның сөөлгү хунү —  
Назы-харың будуун орта  
Найырымны чиирбей немээр,  
Сеткилимге эң-не эргим.

Хөлбең оьттуг хову-шөлден  
Боодал чечек чалап алгаш,  
Бодалымда сеңээ сунуп,  
Хөңнүм чылып өөрүүр-дүр мен.

Кударгай, аар сагыш-хөңнүм  
Уран ырлар аалы апаар.  
Амыдырал хөрлүг кестүр.

Хуваң улам долуп байып,  
Уян хөрээң оду кыпкан.  
Аравыста аштынмас арт.

### 4.

Чедип келдим. Хөңнүм өөргү  
Сээң-биле көрүшпедим.  
Одааң хүлү соой берген.  
Орууң ырап талыйган-дыр.

Чивеңнешкен одаглар-ла  
Шиви-дытка шиметтинген.  
Ыдык тайгам ээлей хонуң,  
Ында-мында мени шоотту.

Четчеленмес, өңгүр чараш  
Сеткилиңниң шуруларын  
Чаптап дизип четтикпедим.

Орукташкан сылдызыңга  
Ону харын өөрүп, сөңнөп,  
Сагыш ханып чору боор сен.

ЧАРАШ ЭВЕС  
ЧАҢНЫГ ЧОРДУ

Сыг-сыг деп ырлап-шоорлаан  
Сырынчыгаш эртип чытты.  
Эргин орта турган мени  
Эскерип кааш тура дүштү.

Чүрбежимни эстеңнедир  
Чүгүртү кээп суйбай-даа бээр.  
Чаактарымны шымчый кааптар —  
Чараш эвес чаңныг чорду.



*Түлүш* **КАРЫМА**

**МАНАП ЧОРУУР**

Афганстанга интернационалчы хүлээлгезин  
күүседип тургаш маадырлыгы-биле өлүрткен  
Алдын-оол Маржымалович Ондарның авазы  
Маадыр ие Хоор Дагбаевнага.

Дөңгеликте аккыр өгнүң яндаңындан  
Дөвүн өрү көржөң ыжы дүндүүштөлген.  
Алгы эттээн өле баштыг эне кижиге  
Алаң кайгап, манагзынып хараттыңган.

Афган черге өлүртүп каан күжүр оглу  
Ам-даа дириг, сагыжында чанып кээр дег.  
Өгжө кирип, аякка сүт кудуп алгаш,  
Өрү, куду сүзүглелдиг өргүй чашкан.

Ак чеминиң дээжизин делгей салып,  
Артыш кыпсып, кодан сүрүүн эргий басып:  
— Дайын халап, өлүм-чидим ыразын-на!  
Тамчык, тайбың чайназын! — деп, кыйгы салган.

Хола чула имистелген чырыын өтүр  
Хоолап каан солдат оолдуң хөрек чуруу:  
«Мени дээш, сен ынча дыка ыглава, авай,  
Мээң тыным — тайбың ол» деп, чагаанзыг-дыр.

Ава кижичерле ындыг, тамчыктанмас,  
Ажы-төл дээш сеткил-чүрээ оожургавас.  
Оттуг чаадан, ажыл-иштиң чымыжындан  
Отлу, кызын кезээде-ле манап чоруур.

### ШОМ-ШУМНАР

Шом-Шумнар, Чооранныгга чораан сен бе?  
Шораан бедик сыннарынга тепкен сен бе?  
Чуңма-тези, өшкү, сарлыы кады оъттаан  
Чурумалдыг онза чараш оран чүве.

Кааң дээрниц чиндигир көк хиндинде  
Кара эзир кажык хире ужуп чоруур.  
Капшалдардан шурап баткан хайым хеми  
Ханы төрөөн Хемчиктиве чаржып кирген.

Дүнекинин түме-сая сылдыстары  
Дүндүк дээрден ылчың кыс дег карак базар.  
Шоваа чаңныг чылгычының сыгыт-ыры  
Шорааннарга хоюңнадыр чаңгыланыр.

Эртенги хүн эриг алдын хаяа чырыы  
Эрөөн каътка херел чажып шонгалакта,  
Элик-хүлбүс, сыын-мыйгак, мажаалай-даа  
Эзимнерже чемиш дилеп дойлуп үнер.

Ээремчиктер дузаа ышкаш, бурун шагның  
Ээр-дагыр кокпалары сыннар сыраан.  
Союспаң-Мөге, Чүгүрүк-Сат өгбелерниц  
Солун чиктиг ужуралы ында сиңген.

Кедизинде мөңгө чырыыр Хосталга дээш  
Кежегелиг кара бажын кестиргилээн,  
Чолу чаагай Алдан-маадыр эрестерге  
Шом-Шумнар чаглак шивээ болуп чораан.

Барбаан кижээ хөөредип мактавас мен,  
Байгы турган сеткилимниц шыны-ла бо:  
Часпас адар, бедик тевер аңчыларның,  
Чарлыг аттыг малчыннарның чурту чүве.



САЛЫМНЫГНЫҢ САЛЫМЫ

I

Аарыг оолак  
аккыр хар дег палатада  
өлүп чыдыр —  
өртемчейниң үүлези-дир.

Чазап кааны  
чараш мөң-мөң шыңганнарлыг  
содаан эдип,  
чоргаар мөге онаан манаан.

Дүүн кезжээ  
дүрген дуза эккеп каарга  
сыкырткаштың  
чырга аарыын намдадып каан.

Пөрүктенип,  
пөзүн чешкеш шала чазаан  
бөзүр-базыр  
мөгезин оол эдип орду.

Кестик туткан  
хензигие салаалары  
чонар-дашты  
сомнап орда магадаан бис.

Чаңгыс дүне  
чараш каасты чаяптар деп  
бодаваан бис —  
бо-ла-дыр-ла — чоргаар мөге!

Шевер холдуг  
Черзи ирейниң салгаан оглу —  
салымныгны  
салга аарыг алгаш барды.

Өртемчейге  
чурттаан хонуу эвээш-даа бол,  
өндүр күзел  
чулуун амзап четтигипти.

\* \* \*

Эзим черде  
Эткен сыынның ыяңгылыын,  
Каш сын ажыр  
Харыылаан үн амырга-дыр.

Ажап аңчы  
Ам-на сенче чоокшулап ор.  
Амыргазын  
Алды дөңде тыртып чору.

Сээң үнүң  
Чедер уг чок ырап бар чор.  
Куюмналыың  
Кулактарда артып калды.

Эзим черниң  
Ээзи сыын, эр-хей-дир сен.  
Амырганы  
Адаанчыңдан ылгап кааптың.



*Сергей ИРГИТ*

**БОДАМЧАЛЫГ  
ЧОРБАС БОЛЗА...**

Базар-Бора бир-ле хүндүс  
Багай конну үстү бээрге,  
Эзер-чонак хөглөп мөггөш,  
Элдеп чаңныг апарып-тыр.

Өдекке эккеп баглап каарга  
Өгже безин сезиктиг көөр,  
Эзертээштиң мунар дээрге  
Ээзинден хояр болган.

Чаажыктыр мунар дээштиң  
Чадажып каан. Хоржок болган.  
Бир-ле чүведен хойган соонда  
Билинмейн маңнаар болган.



Эзер, чүген херекселин  
Эпти хынап, септеп чорбайн,  
Эки аътка бак чаң алыскан  
Эээниң-не буруузу-дур.

Ажы-төлү мунар болгай,  
Андыг малды канчаарыл ам?  
Семирткештиң соп чиир-дир дээш  
Сериин тайгаа аппарып каан.

Тулган кылдыр семирирге  
Тудуп аар дээш чеде берген.  
Туттурбайн дезер дээштиң,  
Дуругдан аът шурай берген.

Бодамчалыг чорбас болза,  
Бойлаан багай чаңнар тывар  
Бора аъттан дора салым  
Бодувуска таваржып боор.



### *Биче-оол ДОЮНДУП*

#### **СЫЫН ҮНҮ**

Оруктуг-Хем бажын орта  
Орайтадыр барып четкеш,  
Оъттуг, суглуг черни шилип  
Одагланып алдывыс оң.

Хайынган шай дывылады,  
Кара-быдаа чиндиңнеди.  
Кадыр-Каътта сыынның үнү —  
«Каргыраалап» эгеледи.

Чаржалаштыр база бирээ  
Чанывыстан харыылай-дыр.  
«Чаңнап турда күжүрлерниң  
Чараштарын» дижип ор бис.

Докпак баштыг сөөскен даңзаа  
Таакпызын кыпсып алгаш,  
Тоолчургу аян-биле  
Даржай ирей төөгүп олур:

«Эрте шагдан бистиң улус  
Эткин өйүн шилип алгаш,  
Сыннардыва аъттангылааш,  
Сыыннар үнүн дыңнаар чораан.

Салым, угаан чаагайжыыр,  
Сарыыл кирип, назын узаар,  
Оолдар, кыстар херек кылып  
Ону дыңнап чоруңар дээр.

Эдип турда, сындыва  
Эгинден боо шыгаап болбас.  
Эндег кылып, мажы басса,  
Эки эвес, үүлгедиг боор.

«Боскум дунуп калган соонда  
Боолаза-даа хүлээр мен» дээр  
Борандылаан күскү сыынның  
Бодалы ындыг дижир чүве.

Шаандагының чаңчылдарын  
Сагып көргер, оолдарым.  
Чамдыктарның ужур билбейн  
Чаңнай бээрин соксадыңар».

Даржай ирей ону сөглээш,  
Даңзазының хүлүн кактааш,  
Таңдыларже кара шайын  
Тапты сүргей өргүй берди.



Саая ТАСПАЙ

## ЧЫЛАН ЧҮГЕ ШАГАР АПАРГАНЫЛ?

Сон бээр чеже үе эрткенин кижн санап-даа четпес. Ол шагда чыланнар шырыштарга, тулаа шыктарга бөлүк-бөлүү-биле өөр-өөр бооп алгаш чурттап чорааннар. Олар өске дириг амытаннарга бичии-даа хора чедирбес, холдуг амытанга соктуруп, буттуг амытанга бастырып өлүртүр, мындыг чораан чүвө-дир.

Бир-ле катап төрөл бөлүк чыланнар улуг чыыш кылган.

— Чырык чер кырында бүгү-ле амылыг чүвөдө бис-ле кем-бак кылбас, холдугга соктуруп, буттугга бастырып өлүртүр-дүр бис. Эрлик-Ловуң хаанның алдын даңгыназындан арга-сүмө айтырып, оон өршөөл дилээли — деп аңаа дугурушкел чүвөң иргин.

Бир чыланнн элчи кылдыр кагыскаң.

Чылан чүү боор ийик, Эрлик-Ловуң хаанның өргээзинче хушуну аязында, айның чаазында аъттанып чорупкан чүвө-дөр. Ол чаңгыс-даа дириг чүвениң караанга көзүлбейн, чаштының чорааш, арай кежээликтей апарганда, Эрлик-Ловуң хаанның өргээзинге чедип кээп-тир. Хаанның алдын даңгыназы ак өргээзинде амыр-менди саадап олуруп-тур.

Чылан-даа чүзү боор ийик, доң черни довука чедир басып, эриг черни эгин ажыр киир басып, алдын даңгынага ак кадак тудуп бараалгап, амыр-мендизин айтырып, келген керээн ажыт-чажыт чокка чугаалап берген, мындыг-дыр:

— Алдын даңгына мындаагылар, чырык черде бистер дег хилинчек чок амытаннар чок-тур. Холдугга соктуруп, буттугга бастырып өлүрүвүс өлүп, кырлырывыс кырлып төнөр дей бердивис. Биске арга-сүмеден айтып, ачы-дузадан чедирип көрүңөр — деп, Чылан чалбарып тейлээш, чалынганш турупкан чүвөң иргин.

Ам канчаар, алдын даңгына херек апаар дээш курлап чораан чеди чүүл күштүг хоран аржаанын дөгере чыланга ижирткеш, салып чорудупкан чүве-дир.

Чылан чүзү боор, чеди чүүл күштүг оо-хоран аржаанын ижип алгаш, аалдың адаанга бадып чыдарга, аңнап чораан Эрлик-Ловуң хаан таваржып кээп-тур. Хаан чыланни көрүп кааш:

— Оюжаңнаан-шоюжаңнаан кулугурну мону!— дээш, аъды-биле бастырар орта, аъдының мурнуку даваны оюжуп дүшкеш, ол-ла черинге өлгөн чүвең иргин. Хаан чүгле өлбөөн, арай боорда алдын даңгыназынга чугаалап чедип-тир:

Даңгына олургаш:

— Амдыы чаа-ла Чылан маңаа келгеш, менден авырал дилеп, арга-сүме айтырып, өлдүвүс, төндүвүс деп чаннырга, чеди чүүл хоран аржаанымны ижирткеш чоруттум, ооң хоранының күжү ол болган-дыр — деп хараадап чугааланган.

Эрлик-Ловуң хаан олура:

— Чырык чер кырынга чылан дег шыырак, ол дег хоралыг амытан турбас болганы ол-дур!— деп хараадап-халактап, чыланни дедир кыйгыртыр деп дужаал үндүргөш, бир элчи салып чоруткан чүвең иргин. Ол элчизи өлдү ыйнаан, олчаан барган-дыр оо. Ам канчаар, ийиги элчизин кагыскан. Оозу ырактан-на:— Силерни Эрлик-Ловун хаан келдирти — деп дилээн чүве-дир.

Үр-даа болбаанда Чылан Эрлик-Ловуң хаанның аалынга чеде берген. Алдын даңгына чеди чүүл күштүг хоран аржаанын чыландан дедир кузуп бээрин дилээн. Чылан кузуп эгелээн. Бир чүүл хоран аржаанны кузуп берген, алды чүүл хоран аржаан чыланниң, эът, ханында сиңип калган бооптур. Өлүреринден корткаш, Чыланни салып чорудупканнар. Ооң соонда чыландан улус коргар апарган.

## ДУРУЯА ООЛДАРЫ

Бичии шаавыста ойнап өскөн черивис аърга-ыяжы элбек, бойдузу эң-не чараш дээн чурумалдыг черлерниң бирээзи чүве. Ол черлерни Кызыл-Хавак, Көк-Хавак деп адаар, аразы ырак эвес черлер болгай. Кызыл-Хавактың кырынче үне бээрге, Баян-Дугайның делгемнери көстү бээр: кызыл-кызыл даштарлыг, арты-ишти делгем-делгем ховуларлыг. Унунда теректер үнген кара суунда балык-байлаң эмгежок. Шыктың унун дургаар янзы-бүрү чечектер айыраң-на чүве! Ак-көк, кызылзымаар, сарыг, өкпөң өңнүг дээш кандызын

чок дээр! Чазын хөөлбектерге өдүрөктер, аңгырлар, көк-дуруяалар, кастар, кижиге танывас куштар-ла хөй.

Дуруяалар ховуларга чоруур, хорумнар аразынга төрүүр. Төрөөн дуруяалар чалгыннарын далбайтып алгаш, кижиге шоглаар боор чүве. Бичии оолдар оон корткаш, чана маңнажып кээп турдувус. Бир катап бистиң аалдың оолдары дуруяа оолдарын көөр дээш чорупкан. Оолдар төрөөн дуруяалар чанынга чеде бергеш:— Оолдарың биске көргүс!— деп-ле алгыржып эгелээн. Кырган-авам көрүп кааш, оолдарга чагаан:— Чаа төрөөн куш оолдары дүвүрөтпес, хоюспас чоор. Силерниң аваларыңар ышкаш ажы-төлүн азырап, кызып чоруур куштар-дыр. Моон соңгаар куш уязы үрөвөңөр, чаш чүвөлөрни камнаңар.

Удаваанда демги дуруяа оолдары авалары-биле кады ховуга бо-ла шергилеп чоруурлар. Ырактан көрүп чаптаар, оларны хоюспас дээш оюп эртер апарган бис. Ие дуруяалар бистерни база таныыр болгаш ырап ушпас, оожум оыттап чоруурун магадаар бис. Чазын Баян-Дугайның дуруяалары бо-ла оолдарын эдертип алган чоруурун көргөш, өөрүүр бис. Чүгө дээрге чүглө бистер эвес, олар база өзүп оорлар.

## КЫЗЫЛ-ХӨРЕК

Март ай үнүн келген. Хар, соок улуг-даа бол часкызып орган. Садывыста янзы-бүрү ыяштар сергеп-ле келген. Оларның аразынга дүңө хоюп, хүндүс чөмөненип чоруп турар бистиң шынаа черниң куштары-ла хөй: ала-сааскан, таан, борахирилээ болгаш оон-даа еске куштар. Уругларывыс ол куштары таныыр болгаш дегбестер чүве. Оларга чылыг уяларны-даа туда инап бээрлер.

Мек ажылдааш, сад ишти-биле чанып ор мен. Танывазым куштуң үнүн дыңнап кагдым. Шеттер аразынче топтап көрүп турарымга, дыт будуунда тайгага көргөним чараш кызыл хөрөктүг кушкаш бо олур де! Ооң канчап тайгадан ужуп баткаш, мээң садымга чедип келгени ол ирги? Иштимде дыка-ла өөрдүм. Ол-ла дораан бажыңымга келгеш, улузумга өөрөөн сеткилимни тө каап бердим.

Оолдар садче үнө халыштылар. Садка баргаш, кызыл-хөрөктүг чарашсынып, чаптаанын чугаалап келдилер.

Оолдар ол кушкашка уя кылып берген.

Кызыл-хөрөк шынаа куштары-биле таныжып, садтап ыравас аларган. Бистиң уругларывыс ол кушкашка база

аажок ынак. Чайын бистиң огородувуста хоралыг курттарны кызыл-хөрек узуткап, ачы-дузазын көргүзе берген.

Чоорту кызыл-хөрек чаңгыс эвес, он шаа чеде берген. Олар шупту бистиң садывыста хостуг чемнеп, эптиг чурттап, турумчуй бергеннер.



Чаң-оол ОНДАР

## ШЫДЫРААЛААР КҮСКЕЛЕР

Бичии Аяс-оол бир эжинге ужуражып келгеш, чугаалаан:

— Бистиң аңмаарывыста шыдыраалаар күскелер бардыр ийин, эжим!

— Күскелер канчап шыдыраа ойнаар чүвөл?— деп, эжи кайгап айтырган.

— Шынап, ийин! Чүгле дүне шыдыраалап ойнаар. Оларның судьязы ачам-на болгай. Ам ийи эртен уттурган күскелерни көргүстү — деп, бүзүредирин оралдашкан.

Ооң соонда элээн каш хонганда, кезек бажыңнарга «шыдыраалаар күскелер» дугайында чугаа тарай хона берген. Чүге дээрге, Аяс-оолдуң эжи бир эртен келгеш, шыдыраага уттурган күскени ийи караа-биле көргөн. Ынчангаш ол чугаа хөрлээлээн.

Чүвениң алыс ужуру мындыг болган чүве-дир. Аңмаарга күскелер аыш-чемче чазыйлап, ону үрегдеп туруп берген. Аяс-оолдуң ачазы моортай чок болгаш, шыдыраа хөлүнүң иштинге сереңги ыяжын кадыг хлеб картының кырынга кожайтыр шашкаш, күске кире бээр кылдыр хааржакты шала аңгайтыр сээнеп чораан.

Чазый күске чем хайдынып чорааш, шала хагдынчак аастыг шыдыраа хөлүнче кире халааш, демги кадыг хлеб картын ызыргаш тырткан-на. Хлеб карты чыла бээрге, сереңги ыяжы барып ушкан. Күске туттурган, үнер чер чок бооп, хааржак иштинде муңгашталган.

Дүне ынчаар халып-таттырган күскелерни Аяс-оол чүгле эртен көөр турган.

Аяс-оолдуң адазы:

— Күскелер дүне шыдыраалаан, а мен судьялап хондум, уттурган күскени «шииткел көргүс» дээш меңээ дужаап берди — деп, оглунга тайылбырлаан.

## ЧЫЛАН ЧЫДЫР

Чаңгыс-Чодураа деп черге аалывыс дөрт өг чайлаглап көжүп келген чүве. Бир-ле хүн аалдың кадайлары бистиң өөвүске шайлап, хөөрежип олурганнар. Мен оларның тавактарда диле кескилээш салгылап каан быштаан, өремелиг таараазын сартыктап, амырап-ла олур мен.

— Аарыг кырган-аваңны барып көргөш кел, оглум!— деп, авам айбылады. Ол аарыг кырган-авам эң артыкы, суг кыдыы, эрик кырында өгде, олуруп, ковайып шыдавас, чыдар кижжи. Маң-биле баргаш, эжикти аяар ажыткаш, кире бердим. Көөрүмге, кырган-авамны шуглап каан энчектиң кырында дээрбектелдир дүрлүп алган чылан, бажын кожайткаш, дылын караңнадып каап чыдыр.

— Бо кончуг узун куртту көрөм, оглум. Мээң ыжык баарым кырында чыдып алды, улуска барып чугаала!— деп, кырган-авам дыңналыр-дыңналбас сымыранды.

Үне-ле халыдым. Шайлаан кадайларга келгеш: — Чылан чыдыр!— деп алгырдым.

Аалда шимчээр-ле кижжи ол өгде барган. Өгже кирген кижжи-ле дораан үне халып келир. Улуг эр кижжи бар эвес, шупту-ла кортук херээжен улус. «Ой, өршээ!», «Дадайым!» дээрден өске, чүнү-даа канчап албастар. Хөнөк аастары, чүү-хөө демирлер кыңгырадып-ла турлар. Хойзуп чорудары ол ыйнаан.

Ынчап турувуста ачам бора аъттыг бо келди. Өгден бир ынаа дүжүрүп алгаш, чыланни илгеш, хана доразынче октаптарга, дашкаар кулбуруп үне берди.

— Ой, дадайым! Ону өлүрбес чоор, хоржок, оглум! Диригге ырадып каавыт!

— Ой, өршээ! Күжүр-ле угбамны, кайы хире коргут чытчык ирги?

Ачам дашкаар үнүп келгеш:

— Аарыг кижжи чанынга олурбайн, чүге бо өгде дөгереңер чыгылып олуруп алган силер!— деп, кадайларны кончуду.

Ачам чыланни өг хаяазындан тып илип алгаш, Ак суунче аппарып октапты. Божжа ышкаш өңнүг, үерлээн сугнуң ортузунга дүшкеш, дедир бо-ла эштип үнүп ор. База илгеш октаарга, сугнуң ындыы кыдыынга дүшкеш, ам-на шөйлү берген бадыпты.

Кырган-авам чыланни ол хире көрүп чыткаш, черле кортпаан. Ындыг аарыг кижиге чылан-даа каяа коргунчуг деп. Ынчан эмнелге чок. Сүт-Хөл кожуун безин тургустуумаан турган. Кырган-авам удаваанда чок апарган. Кижжи

элүрге пөске ораагаш, ажык шөлге салып каар турганын ынчан көргөн мен. Ол кайыи-на чыланның хайы боорул аан. Аарыгның бергеzi эмчи чок үеде, кырган-авамны шыдаштыр-бааны ол боор.

## ХАЛАЛЫГ БУГАЖЫК

Хар чаар чоокшулап, кыржаң соок дүжүп келген. Тайгаларже аңчылар айттанып турганнар. Хоочун аңчы Ооржак Болгаа бо удаада аңнаар эш кылдыр хоорай чурттуг Ховалыг Бугажык-биле дугуржуп алган. Ол хостуг үезин анаа эрттир-бес, аңнаар, балыктаар мен дээр эр чүве-дир. Ийи аңчы аалдан үнгениниң ийиги хонуунда аңнап өөренген черлери Уруларга чеде бергеннер.

— Баштай-ла Бай-Аяң бажындан хараар-дыр. Маңаа кандыг-даа аң таваржыр чер-ле болгай — деп, хоочун аңчы чугаалаан.

Тайга кырынга хонуп алгаш, айттарын хаялар аразынга чажыра баглааш, кес баалыкта келгенде, чер чыраан. Мурнунда ханы эзим иштинде сула үнген дыттар, пөштер, шивилер кезилдир оймактарже дураннап олурганнар.

— Көрөм, акым, дуу ийи кара чүлөр-дир? Бээр шимчеп үнүп келдилер — дээш, Бугажык дуранын сунган.

— Чүү деп кончуг чер ээзи дээр сен! Ийи эвес, чаңгыс даг-түгөк-тир, дуңмам. Топтап көрөм! — дээш, дуранын дедир сунган.

— Өршээзин, акыжыым! Девидеп-ле болбас. Бооң белетке! Бо черле көлүн эртир улуг аң-дыр. Думчуун безин черден өрү көдүрбес. Мону кулак үстүнче мугур сөөм хире өрү адардыр. Мээң боом эдерге-ле мажыны базар эвеспе — дээш Болгаа эжинден бичии ырады үңгей берген.

Адыг мыя бо, ажык оймакта, думчуунуң чүжүлээри безин дыңналып келген.

Болгаа шыгаагаш, хөме базыпкан. Адыгның алгы-кышкызы, ыяш-даштын даажы-даа аажок. Кезек болгаш шимээн барган. Эжиниң боозу-даа дагжаваан. Ам көөрге, Бугажык боозун октапкан, бергүн бир холунда тудуп алган, дуу халып ыңай болган бооп-тур. Соондан кыйгырып, сүрүп маңнаарга-даа четтирбээн. Айттарын эрте халааш, артты ажа берген. Болгаа аьдын муна каапкаш, соондан чеде бээрге, оозу бо олурган. Чугаалажырының кайызы чорда база дезипкен. Бугажык аргаже кирериниң кыры чорда, арай боорда доктаадып алган. Ол хүн чүгле эжин оожуктуруп, ашкарып-чемгерип хүнзээш, хонуп алганнар.



Эртенинде дүүнү адыын барып көөрге, оозу шеттер аразында ушкан, дүктери аай-дедир көжүп чыткан. Бугажык ону көргөш, ыңай бол часкан. «Өлгөн аң-дыр, дүгүнүң шимчеп шыдары ол-дур» дээш, Болгаа холу-биле туда бээрге, ам кээп оожургаан.

Кайгамчык улуг ыйгыны союп-бузуп, аът-хөлүн, эжин кадарып хонган. Адыгның бажының кежи безин хой кежи хире болган. Артынчаан быжыглааш, ээп чанып чорупкан-нар. Оон эгелээш, Бугажык Ховалыг эвес, Халалыг Бугажык деп атка чединген.



*Моторк ТИРЧИН*

## ШАГАА ХҮНҮНҮҢ ЭРТЕНИ

*Чечен чугаа*

Малчыннар шагаа хүнүн четтикпейн манап турган. Авам өг-оранын арыглап, ширтек-дежээн чүм харга кактап, силгиттинген тур. Дааранган, шидиттинген, ону-мону аян киирген, чай-даа чок. Суглагар сатин додарлыг ой алгы тонну ачамга даарай шаап берген.

Ачам өдек-кыштааның девискээрин аянчыдып, секпереткен тур. Демир хүүрек, маска, балды даажы имир дүшкүже дагжап келир. Хой кажазы шагда коптарттынган.

Авамның холдары анаа олурар эвес, ожук-пажы от-көс чок турар эвес. Манчы-хуужуур, боова-боорзактан аңгыда үүже өгнүң хүндүлүг черин ээлеп турар.

— Кежээ бол, оглум. Аваңга дузалаш, «мамак» чиир сен — деп, ачам чассыдып чугаалады.

— Мээң оглум авазыңга чээрген, хөржең киирип бээр кижги. Дузакыры кончуг — деп, авам шынын-на чугаалаар болду.

— Шагаа хүнүн ажыл-биле уткуур бис, оглум — деп, ачам оожум чугаалады.

Курзук диштиг бичии кижги меңээ өөрүнчүүн кандыг дээр! Авазы-ачазының эргелиг сөзү, дузалакчы эжи кылдыр көргени кижги өөрүвес арга чок. Ачам хап ишти кажыктарымны дыт чөвүрээзин хайындыргаш, өңнеп берди. Ол база-ла улуг шаңнал. А авамга те мыйыстарын хайындыргаш, даалы чазап, белек кылды оң. Дас кара өңнүг боор чоржук.

Мындаа мөңгүн өөктер шуткуп кылган кижги. Кожавыс Галина угбайның чагыглары ол чүве ышкажыл.

Сайгылгаан бар эвес, керосин лампазы өг иштин бүлүң-гүй чырыдып тур. Авам-даа, ачам-даа ол чырыкты ажыглап чүү-хөө кылып.

Та кажан удуп, дыштанып турар улус ыйнаан. Билбес мен.

— Шагаа хүнү кажан үнүп келир чүвөл, авай?— деп айтырдым.

— Удааш оттуп келириңге, ол-ла.

— Дүргөн удуй берейн бе, авай?

— Ынчал че. Оттуруптар мен, оглум.

Ачам кыштадыр шыгжаан үүжезин бузуп, пашта дүлгөн олур. А авам домбузун хулдеп чугган тур. Шыыладыр удуй берген чордум. Авам оттурупкан.

— Шагаа келди-ле, оглум. Тура халы! Ак аът чылы чолукшуп кирип келди. Амыр-ла, ак аът Чылы!

Тура халып келдим. Өгнүң эътсиг, мүнзүү аажок. Өг иштин ам ийи лампа чырыдып тур. Авам, ачам чаа тоннарың кеткилеп алган. Авам сүдүн чажып, чалбарып туру:

Чылан чылы чылбырады,  
Чывар соогу сынып калды.  
Сылдыс дээрде чивеңнешти,  
Чыраа Аът чыл моорлап келди.

Экини эктим ажыр хайырлап, өршээ!  
Ээр-таңдым аң-меңин элбедиң, өршээ!  
Өөрүшкү-маңнай өөм ойбазын, өршээ!  
Өөр-өнер сол-менди чурттадып, өршээ!

Ажы-төлге буян-кежин мурнадып, өршээ,  
Ак Аът чыл авыралдыг-ла болзун, өршээ!

— Ак аът чыл кайда келди, ачай!

— Ак аът чыл моорлап келди, оглум. Бир хар немедиң. Ам өөренир сен, оглум.

— Экизин ой! Өөренир ме-ен! Шагаа келген. Өөренир ме-ен!

## МАҢГЫРЗЫННЫГ-АЛААК

Кара-Булуннун арыгжыгаштарында алаактар-ла хөй. Ында онзагай алаак бар. Ону Маңгырзынныг-Алаак джжир. Аңаа таалап, харын-даа мырыңай чыргап чыткылаар ийик мен. Черге амыдыралдың үндезини — ногаан үнүш боор чү-

ве. Ногаан арга иштинге кижиниң дыжы хана-ла бээр. А мээң ол алаакка ынаам анаа эвес-ле болгай.

Маңгырзынныг-Алаактың өске оюмнарлыг алаактардан ылгалы бар. Кулчазыг, агы-каңгызыг чыды думчукка дээп кээр. Күзүн болза-даа кедергей тааланчыг. Чыжыргана база кыдыын долгандыр сап-сарыг чайганып тургулаар. А чазын шыксыг агаарны безин Маңгырзынныг-Алаактың кулчазыы базыптар чүве ийин. Маңгырзынның дазылын казып алгаш, амданнанып чип олургулаар мен. Кандыг-даа шончалай, согуна болгаш кулчаныындан сыр өске амданныг, чаагай-ла үнүш чүве. Эм шынарлыг үнүш ийин ол.

Час дүжүп, хөрсүн чылый берген. Маңгырзынның сыптары шымыл чаш көк удазын ышкаш чиңгеден чиңге сыптар баккылап келген болур. Ынчан ол кезек девискээрден үнер-ле хөңнүң чок. Тааланчыг агаар өкпе-чүректи хээрзидип, аян кирип чыдар. Ол чаш көктү кезип алгаш, кургадывыт. Манчы-хуужуур эьдинге согажалаптарга чип-ле ханмас сен. Чаагай-ла үнүш эвеспе. Быдаа-мүнге каапкаш аартаптарга, сырыңгы-думаа эстип хайлы бээр.

Авам Маңгырзынныг-Алаакка ынак-ла болдур ийин. Авамның аайы-биле мен база аңаа хандыкшаан турдум. Шончалай ышкаш маңган ак дазылды тыва тыртып алыр мен. Ооң сывындан танып каар турдум. Хөрсүнден аспакталган салбактанчак салчыгаштарын камныг кескеш, дедир ол-ла черинге хөөп каар мен.

Демдектеп каан черимден күзүн бичежек маңгырзынны тып алчык мен. Хлеб, сүт-биле кады чип-ле ханмаан мен. Маңгырзынныг-Алаакты чазын, күзүн өрттен камгалаар дээш чүнү кылбаан дээр сен. Ол кавыда орук белдирлеринге мындыг чарлалды астым: «От-биле ойнаваңар! Бойдустуң ыяш, кат-чимизин чөптүг ажыглаңар. Арыг — сээң өңнүүң Сени эмнеп, агаарны арыглап турар. Ногаан «хуулгаазынны» камгалаңар!» деп, сагындырыгларны бижээн чуруктарны чагылар олурткаш, быжыглап кагдым.

Кижиниң херекке албайн турган үнүштери безин херек апаар. Согунаның база бир хевири бойдустан чиде бербезин дээш, Маңгырзынныг-Алаакты камгалап турарым ол. Бойдустуң чаяп каан үнүжүн камнап, ажыглап чорууру сээң хүлээлгөң бирээзи эвеспе, дунмам.



*Бавуужап ОНДАР*

## ДӨРТ АЛЫШКЫ

*Тоол аяны-биле*

Төл багы — өг чуду.  
Төрөл багы — аал чуду.

Хыл-Боостая, Терезин-Чода,  
Хылызын-Баштыг, Каам-Дус дээш,  
Ады-сывы элдеп-эзин  
Алышкылар чоруп-тур оо.

Айбылаарга айбы билбес  
Алышкылар кажык адып,  
Ойнап оргаш маргыжыгдан  
Одашкаштың чошку берген.

— Шолук хөржү кижидир сен,  
Сээң-биле ойнавас мен.  
Селбегер куу терезин дег  
Чодаңны сый шанчыптар мен.

— Сээктенген бызаа ышкаш  
Чүгө дылың узаңнаттың?  
Сен дег ындыг Каам-Дусту  
Судак суунче чажыптар мен.

Терезин-Чода шугул, кылчаң,  
Тендиңейнип туруп келгеш,  
Багай ыя Каам-Дустуң  
Майындыва майгывыткан.

Кааң дээр-даа бүргеп келгеш,  
Караңгылап частаан ышкаш  
Каам-Дустуң ийи шаңгыр  
Караандан чаш бүлдөш диген.

Акылары кээргээр байтык,  
Аразында бижирешкеш,  
Салааларын кожаңнадып,  
Чаржалажып электөөннер.

— Элек-элек, эът думчук,  
Эзир төрөөн саңныг хая.

Бят-ыят, ыяш думчук,  
Ыглаганмай, ыжык карак!...

Каам-Дус-даа чүзү боор ийик,  
Карак чажын чодуп чоруй,  
Аксым чок бе диген ышкаш  
Акыларын удур одаан:

— Ыылашпаңар, хоолашпаңар,  
Ымыраадан дора силер.  
Ымыраа деп ыргак чүве  
Ыылаза оон дээре.

— Аалава, шыжылава,  
Арыжыктан дора Каам--Дус.  
Арыжык деп дүктүг чүве  
Аалаза сенден дээре.

Үнген хун-даа ашкыжеге,  
Үгер, шолбан үнгүжеге,  
Ааспырак алышкылар  
Алгышкаштың туруп берген.

Оргакталган оюн бажын  
Оожургадып, соксадыр дээш,  
Авазы-даа оолдарыңга  
Аьш-чем азап чазамыктаан:

— Алгышпаңар, оолдарым,  
Анай эьди чиир силер.  
Чогушпаңар, оолдарым,  
Чодуу эьди чиир силер.

Ады соңнаан, хырны мурнаан  
Алышкылар амырааштың  
Аяктарын кужактапкаш,  
Авай ырын бадыргылаан:

— Чоруп, чоруп келиримге  
Чода салып каар авам...  
Барып, барып келиримге  
Балдыр дүлүп каар авам...

«Бодай аарак» авай дижип  
Борбак эьдин шүгдүрүп чээш,  
Алышкылар имир каксы  
Амыр-шөлөөн удуй берген.

Эртенинде алышкылар  
Эзеп херлип оттуп кээрге,  
Эргим ынак авазы-даа  
Эрттир удуй берген болган.

Өшкен отту чүшкүрерге,  
Өлереңнеп кывар эвес.  
Өөлежип ыглажырга,  
Өлген кижги дирлир эвес.

Эргим ынак авазы-даа  
Эки үдөп ажаап каар дээш,  
Чүнү-чүнү кылырын-даа  
Сүмележип дугурушкан.

Хыл-Боостая тарая соктаар.  
Хылызын-Баштыг серге өзээр.  
Терезин-Чода чээргенээр.  
Каам-Дузу суглаар болган.

Хараганнаан Терезин-Чода  
Казыргыга таварышкаң,  
Чоога аксы хөлбең шыкка  
Чодазын сып алган иргин.

Хыл-Боостая быдаа кылыр  
Кырлыг арбай шоңнап тургаш,  
Борбак каржаң ажырышкаң,  
Боостазы чарлы берген.

Аш-куу хүлчүк чөвээндиве  
Ажыш кылдыр кадаптарда,  
Девидээштиң Хылызын-Баштыг  
Тейин оя часкап алган.

Суглап чораан Каам-Дусту  
Суггур чаашкын таварыырда,  
Эргек хире амдыы хөөкүй  
Эстип хайлы берип-тир оо.

Бардам төнөк Каткыжы  
Бажы ойбак, буду сынык...  
Байбаңнарны шооткаштың  
Баарымайлааш, калып-тыр оо.

Хыл-Боостаа, Терезин-Чода,  
Хылызын-Баштыг, Каам-Дус дег.  
Арай ындыг өңнүк, тала  
Аравыста чок деп болбас.



1991 чылдың март 26. «Өзүмнер» деп чаа чечен чогаал каттыжыышкыны ол хүн төрүттүнген. Тываның ном үндүрер чери болгаш Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери ооң чаяакчы ада-нези болган. Алыс уг-шиниң, ужур-утказын, харын-даа ооң киржикчилерин ап көөр чүве болар. «Өзүмнер» — мооң мурнунда найысылал Кызылга чедиш-кинниң аялдап келген чечен чогаал каттыжыышкыны — «Дамырактын» дорт салгакчызы, ооң чаагай чаңчылдарының уламчылакчызы болган. «Өзүмнерниң» тургузукчу хуралын даргалап эрттирген Александр Даржай — «Дамырактын» үндөзилекчизи, а удуртукчулары болуп, ооң кичээлдерин кады эрттирип турар Михаил Дуюнгар, Николай Куулар, Антон Тержаа олар шунтузу 70—80 чылдарның «дамыракчылары» болгай.

«Өзүмнерге» кээп турар чечен чогаалга сундулук кижилерниң хар-назыны, арга-мергежили, амыдырал байдалы, бижиир аяны аңгы-аңгы. Шынап-ла, шак ыңдыг болурга солун, онзагай болбайн канчаар, шунтузун бир хепке кудуп каан эвес, ыңдыг болур ужурлуг-даа. Республиканың өл-бо булуңтарында суурлардан база «Өзүмнерге» адрестээн чагаалчылар кээп турар, ыңда база-ла шүлүктөр, чечен чугаалар, шоодуглар...

Мырыңай чаа бижип эгелеп чоруур, дылы хөпүгүп, эге аяшпажыл-ганың бодуун дүрүмнерин шиңгээдип ап чоруур оолдар, кыстардан негелде эмгек дуржулгалыг апарган, чамдык чогаалдарын парладып четтигипкен, бодунуң тускайлаң чогаадыкчы үнүн, хөөнүн тып бар чыдар кижилерге бодаарга, бир янзы. Чок, ам-даа чаш, кенен, турумчуп быжык. таан чогаалды кым-даа эки-дир, тулган-дыр деп мактай бербес, ынчалза-даа деткимчениң, дузаламчының, чаагай арга-сүмениң сөстөрүн чаа бижип эгелеп чоруур кым-даа болза албан дыңнаар. Өттүнүүшкүн, өөрө-дилге — кандыг-даа чогаалчының албан эртер үе-чадазы, оруу ышкажыл. «Өзүмнерниң» ажыл-чорудулгазының кол сорулгазы-даа аныяк болгаш эгелеп чоруур чогаадыкчы салым-чаяанныг кижилерге баштайгы идиг-деткимчени көргүзери, оларның шын угланыышкынын тыпчып бээри, чон мурнунга бирги чогаалдарының үнеринге дузалажып, арнын чазыктырып бээри болгай.



Каттыжышкынның хар-назыны ийи чыл безин четпээн-даа болза, соң киржикчилери ажыл-амыдыралынын аайы-биле үнүп-кирип, ол-бо кезүп-шимчеп, ырап-чораан-даа турар-ла. Ынчалза-даа колдуунда үргүлчү кээп турар доктаамал өзек база бар. Биеэги «дамыракчылар», амгы «өзүмчүлөр»: Эмма Ооржак, Сергей Шаалы, Борис Ондар олар амгы үеде черле элээн дуржулгалыг, арга-мергежили шору бедик деңгелде келген улузувус ол. Ол ышкаш Светлана Ооржак, Маргарита Шойдак, Анай-Хаак Тере, Ховалыгмаа Куулар оларга идегел улуг, шынап-ла, чем эреп болур, салым-чаяанныг аныяктар. Ам олардан чүглө баштайгы чедишкиннерге менээргенмейн кызып ажылдаары, сеткил-сагыжының далайын сыгатпайн, улам тереңделдирери негеттинер.

«Улуг-Хем» сеткүүлдүң бо үндүрүлгезинде «Өзүмнер» деп чечен чогаал каттыжышкынының киржикчилериниң чамдык шүлүктөриң парлаан. Аныяк чогаалчыларның баштайгы шенелделериниң дээрелеринде тавыжарынче чаладывис, хүндүлүг номчукчу.



## *Эмма ООРЖАК*

### **ОВУУЗУННУГ ЧАС**

Частың шак бо овуузуңнуг тыныжыңга  
Чагырты бээр чалыыларның чүрөктөри  
Чайгаар оттуп, дүвүрөксеп хөлзей бергеш,  
Чажыттарын шыгжамырдан ушту кааптар.

Частың шак бо овуузуңнуг тыныжыңда  
Чараш кыстар, анай-хаак дег, часты хонуп,  
Чаңгыс үе оолдарны куюмнадып,  
Чалыы назын халыынының одун кыпсыр.

Частың шак бо овуузуңнуг тыныжыңдан  
Чалар от дег ынакшылы хайныкканнар  
«Ынак мен» деп ийи сөстү манагзынып,  
Бызы келип, сырынналып хинчээн көөрлөр.

Частың шак бо овуузуңнуг тыныжыңың  
Эзининге, чаражыңга алысканнар  
Чарлып-каашпас чуртталганың шынзылгазың  
Эргелеңчип алыр болгаш, аңаа ынак.

## ЭРГИ ЧУРТКА

Эрги чуртка чедип кээр мен.  
Ээнзиргей шыпшың чүве.  
Бажыңымның орну бо-дур.  
Базыптайн дээн, чүрек хоржок...

Шагар-оьттар үглөп алган:  
— Чаңгыс-даа бээр келбе!— дээнзиг,  
Чагдатпас-тыр, кончуун ыңай.  
Сагыш муңгаш, кайгап тур мен.

Дөрт деп сан дег чоон дыттың,  
Төжөө арткаш, муңгагдаан боор,  
Эжеш турган баглааш-биле  
Элээн-не үр менче көрдү.

Ада-өгбөм чуртун кагган  
Өөдежогум ам-на билдим.  
Ажы-төлүм шак бо шыкка  
Өөрүп, хөглөп өзери кай.

Эглип келбес эрткен хүннер,  
Эдип болбас частырыглар,  
Өгбө чурттуң сорунзазы  
Өөмчө чалап, дүймедип чор.

## МЫЙГАК-ХАРАГАН

Арга чарык кадыр ийлер —  
Алыс чуртуң көскү болгаш,  
Мыйгак-хараган, кыйгы салып,  
Мыя бо дег кыптып кээр сен.

Өкпең-кызыл чараш өңүң  
Өөрүшкүмнү хайныктырып,  
Бодундува сорунзалай  
Божуу кел деп чалай бээр сен.

Частың башкы өргүл чечээ,  
Чаңгыс сеңээ эргеленип,  
Ховаган бооп хуулуп алгаш,  
Хойнуңга кээп хонуксаар мен.

## Владимир ТАРГЫН

### ДАМЫРАКТЫҢ ХОМУДАЛЫ

Оңгар кара кызаа хемни бодаарымга,  
Оран-чурттуң хөгжүмчүзү ол-даа ышкаш.  
Ооң ханы шип-ле шимээн дөвүнүндө  
Орлан уруг чадаганнап ойнаан-даа дег.

Кызаа хемге чаңгылангаш, аялга тып,  
Кыңгырадыр ырлап аккан дамырак суг,  
Сеткилимниң муңгаралдыг хомудалын  
Сеңээ сөглээн дигензиг-даа, кулак салдым:

— Алдындан суг ажыктыг деп билбейн чоруур  
Арбын чонум арай мени хомудадыр,  
Анай-хаактыг аяң-шыгым бокталдырып,  
Айдыс чыттыг сүүзүн ойдум суспарадыр.

Меңээ чунуп, богун октап, хирин аксыр,  
Мени кым-даа өрү көрүп, хүндүлевес..  
Ава черим адаандыва мөгаттынып,  
Арыг кылаң агып кире бергей-ле мен.

Шуваганчы чымчак хөөннүг сымыранып:  
Суу кургаан оран-дыр бо, өршээзин дээр.  
Сула чаңныг шугул кижги хорадаксап,  
Суу чүгө кадып калган черил бо дээр.

### НАРКОМАННЫҢ ӨЧҮҮ

Конопля чыып аар дээштиң  
Хову-шөлдү кезий маңнап,  
Чашпан, бүрү сывыра соп,  
Салааларым дештир четти.  
Кадыкшылым камнавайн,  
Кара чашпан ораап тырткаш,  
Сээдең-сербээ кижги ышкаш,  
Сеткил-сагыш төөрөктелди.  
Чалыы-чашты дедир сургап,  
Салдарывыс халдаткан бис.  
Чалыы чараш назынында

Чамдыктары тенек аараан.  
Эътке дужаар арган хой дег,  
Эмчилерге азырадып,  
Өкпем аарыг, өлүр чедип,  
Өөдө көрбейн суларадым.  
Угулзалаан тыва черге  
Улуг үүлө бүдүрбедим.  
Чыдыг чашпан тыртып алгаш,  
Чырык көрбейн, ат-ла болдум.  
Арган-дорган кончуумну көр!  
Ажыг чашпан тыртпаан болза,  
Алдан дөрткө шүүй тудуп,  
Алдар-аттыг чорбас мен бе?



*Байыр-Белек НУРЗАТ*

**ЫНАК ЭВЕС  
БОЛЗУҢЗА-ДАА...**

Ынак эвес болзуңза-даа, калган эрни  
Сактып-бодап чорууруңну билип тур мен.  
Салым-чолун илередип чедип кээрге,  
«Ыңай барам, анчыыңны» деп ойлаткан сен.

Ынчалза-даа сеңээ душкан санында-ла  
Карактарын уян-чымчак көрүп келгеш,  
Ылым-чылым орган боду аажок өөрүп,  
Каттыраңнап, чаңнай бээрин эскерген сен.

Халап болуп, хайлыг өлүм хөөкүй эрни  
Ынакшыырын хораан-даа дег, алгаш баарга,  
Кажан-шагда таныыр чораан кижич боорга,  
Ынак эвес болзуңза-даа, ыглапкан сен...

Канчап дизе, чырык черде сеңээ ынак  
Хайыралыг оолдуң чүрээ сокпайн баарга,  
«Чүгле өлбе!.. Ынак хевээр чорам!..» дигеш,  
Чүрээң саргып, кударалдан ыглаан боор сен...



ЧИҢГИС ХААН  
БОЛГАШ ОДУЧУ

Өске чоннар кыргып-хыдып,  
Өртемчейни үптөп-тонааш,  
Сүрлүг Чиңгис ушпа чөнээн,  
Күжү кошкап, хүнү келген.  
«Өлүмнү мен тиилээн» деп,  
Өжү хайнып боданып-тыр.  
Оът шинчип, эм-дом кылыр  
Одучузун келдиртип-тир:  
— Мөңгө назын бодарадыр,  
Дөгөөн ботту чалыыткадыр,  
Күзээш кым-даа бодап тыппас,  
Күштүг эмден дүргөн кыл — дээн.  
Кылып чадап, чөрчүүр болза,  
Хылыш-мези бажың алыр...  
Меге сөстү көөр хөөн чок  
Мерген ирей мону сөглээн:  
— Хаан-агбай чарлыы күштүг,  
Карачалдар оон эртпес.  
Өйлүг бойдус хоойлузу —  
Өлүм хаанны база ойбас.  
Эге болгаш төнчү ийи  
Эгиир шагда баштажырлар,  
Эрги чүүлдү чаа чүве  
Эндег чокка ыяап солуур...  
Ынчалза-даа дыңна, хааным!  
Ыыдың дыңнааш, чалчаларың  
Хөлү алдап, коргары дег,  
Хөй чүс чылда сурааң алгыыр!  
Делегейни моол хылыш  
Дес хан-биле суггарып каан.  
Шак оон үнген оът-көк ышкаш  
Салгал бүрү сени утпас...  
Карачалды чорудупкаш,  
Хаан-агбай хей-ле өөрээн:  
Барасканның боду эвес,  
Бачыт долган ады арткан...



**ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ  
АРЫН-НҮҮР**

«Талыгырже ырай берем, көзүлбе» деп,  
Таанда менче ындыг дошкун көрүнме даан.  
Сеңээ мындыг шынчы боордан, кемим чүү деп,  
Сенден чарлыр салым багын эдилээр мен.

Аңгы кижээ ынак сен дээш ажынмас мен.  
Адааргалым, хомудалым өшпес-даа бол,  
Адаан сүрүп, хоп-чип дажып маңнаvas мен.  
Арын-нүүрүм мурнуңарга арыг болур.

Кара чаңгыс ынаныштыг дилээр чүвем:  
Кадайыңга хайыралыг, камныг болам,  
Оскундурган аас-кежиим көстүт бузуу  
Оода-ла ону чылдып, өөртүп чорзун.

\* \* \*

Чогум чүге салыммывыс оруктары  
Эжеш боордан, адырарып чоруй барды?  
Сорулдааның одун кыпсып, эгелеп кааш,  
Эчизинге чедирбейн, чарылдывыс?  
Шуут өске кысты чүге шилип алгаш,  
Чуртталгаңның даяңгыгыжы кылып алдың?  
Уруг мени алаактырып, часкарыптар,  
Ужур-чөвүн харыылаптар сөзүң кайыл?



*Светлана ООРЖАК*

\* \* \*

Кадырып каан чечээң-дир мен,  
Хая көрбейн чоруй барам.  
Каттырымза — доңа бээр сен,  
Кайгапсымза — оңа бээр сен.

Хаяа — орууң чырыткызы,  
Хайлыг бачыт таварбазын.  
Хая көрбейн чоруй барам,  
Хагган эжиң хана болзун.

Хөөрлерде чурттаан өлүм  
Хөлестээнин дыңнаваан мен.  
Көрүнчүүңге көзүлзүмзе,  
Хөлөгемни кыйгырбас сен.



*Сергей ШААЛЫ*

#### **ЫНАНЫШ ЧОК ТЕЛЕФОН**

Автобустуң чоруур шагы арай элек,  
А сен база мени үдеп келбезиңге,  
Вокзалывыс ханазында телефондан  
Бодангаштың, өөңөрже долгавыттым.  
— Алло!— дээрге, сээң үнүң ышкаш боорга,  
Амырааштың сеткилим шуут чырыш диди.  
— Кайызыл бо? Кайнаар долгап тур сен?— дээрге,  
Кайгап калдым. Аваң болду. Девидедим.  
Сести-сести сээң адың айтырыптым.  
— Сесерликте эжи-биле барды — диди.  
Оол азы кыс бе дээрзин билип аар дээш,  
Орта черле чедингир сөс тыпайн бардым.  
Аваң күжүр телефонун салыпкан боор,  
Анчыы кончуг сыйылааш дааш дыңналып тур.  
«Ынак мен» деп сөглөксээним бүтпес боорга,  
Ынаныш чок телефонну азып кагдым.  
Автобусче олурарын чалай бээрге,  
Арай муңгак бодалдарым «шыгжавыттым».  
Сеткилимниң шынаазындан шала күскээр  
Чечек ышкаш хадый бээриң ол-ла чоор бе?



*Василий САНДЫП*

#### **АРЕНДАТОР**

Арбын дүжүт ажаар бодааш,  
Арендага кирип алдым.  
Үстүү черге дугурушкаш,

Үш-ле чылга керээ чардым.  
Суур адаа булуң ишти  
Суггаттыг чер болбазыкпе.  
Черни чарып, илииртээштиң,  
Чемгир сула тарыдым-даа,  
Кара хөрзүн дажып тургаш,  
Картошканы олуртум-даа.  
Чайның ортан үезинде  
Чаагай дүжүт көстүп келди.  
Халас хүннер эрттирбээним  
Каракка-ла илдең болду.  
Ынчалза-даа, хайлыг чүве,  
Алды, үстүү ийи суурнуң  
Ала-шокар инек-малы  
Ажаап безин албаанымда,  
Арылдыргаш туруп берген.  
Хаваннары хүндүс казар,  
Хаван ээзи дүне дойлаар:  
Картошкамны меңээ дээспейн.  
Каш-ла хонук ажаар болду.  
Үш чыл улай мындыг болуп,  
Үүлө-херек чогувады.  
Үптеттирип-тонаттыргаш,  
Үнүм безин чидип калды.  
Алды, үстүү ийи суурга  
«Арендатор» адым алгаан.  
Чээлиге алган акшам  
Чеме-хала болу берген.



*Владислав САРЖАТ-ООЛ*

\* \* \*

Кудумчуга чорумда  
Куулар эжим артымдан:  
«Кускуннаарга дыңнавас,  
Кулааң кадыын» диген де.

«Канчап ийи кулактар  
Када берген чоор» дээштиң,  
Шымчып-тудуп көөрүмге,  
Чымчак хевээр болдулар.



\* \* \*

Базаң акым келгеш,  
Бажым дүгүн суйбааш,  
«Дырап берейн, каям,  
Дыргааң бар бе?» диди.

«Демин чаа-ла, хайлыг,  
Дендии узун дыргаам  
Херек чок деп бодааш,  
Кезип кааптым» дидим.



*Арина ДУГАРЖАП*

\* \* \*

Сээң үнүң уян, чазык, дыңнаан болза,  
Сээң карааң угаан долу, билген болза.  
Сээң эрниң чуга, хоюг, ошкаан болза.  
Сээң чажың кара, сырый, чыттаан болза.  
Сээң кежиң ай дег аккыр, деген болза.  
Сээң сының талчыгаш дег, суйбаан болза.  
Сээң куспааң чылыг, чымчак, шымны берзе.  
Сээң чаңың оожум, топтуг, чурттай берзе.

\* \* \*

Көзүлбес сен, көжегени ажыдар мен, көзүлбес сен.  
Көзүлбес сен, көлдөгөр дээр көрүнчүктээр, көзүлбес сен.  
Көзүлбес сен, көгүткүлөп алгырар мен, көзүлбес сен.  
Көзүлбес сен, көжээге кээп илдигер мен, көзүлбес сен.



Юрий КЮНЗЕГЕШ

### ТУРГУЗУКЧУ ХУРАЛ

1942 чыл. Кадыг дошкун, хайыра чок дайынның кидин түлүү. Чылдың эгези бистиң улуска тиилелгениң баштайгы өөрүшкүзүн хайырлаан: Кызыл Шериг чайлады аткаарлап келгеш, немец-фашистиг әжелекчилерни Москва чоогунга доктааткаш, чылча шапкаш, чүс бөжөн — ийи чүс километр хире бурунгаарлап, удур шавар халдаашкынның түңнелинде чүс-чүс суурларны, хоорайларны хостаан. Мурнуу фронтунуң маадырлары Донда Ростовту, Волхов фронтунуң шериглери Тихвин хоорайны хостаан. Совет Эвилелиниң Маадыры, армия генералы Г. К. Жуковтуң, генерал-лейтенант К. К. Рокоссовскийниң, генерал-полковник И. С. Коковтиң, генерал-майор И. В. Панфиловтуң, Л. М. Доваторнуң полководчу ат-алдары динмиреп эгелээн.

Гитлерниң шериглери ол аштырышкындан оңгарлып келгеш, Кызыл Шеригни 1942 чылдың күзүнүңде Сталинград чоогунга чедир аткаарлаарынче албадапканы ыраккы тыылда Тывага ынчан шоолуг-ла эскерттинмээн. Чүгө дээрге, бир талазында, Совинформбюро бистиң аштырышкыннарывыс дугайын шоолуг дыңнатпас, «...аар-берге тулчуушкуннар сөөлүңде Н, хоорайны каапкан... Мурнуу фронтуга немец-фашистиг командылал шавар халдаашкынче шилчээн...» дээн ышкаш, ийи талазында, ынчан бистер, Кызылдың № 2 ортумак школазының эң үстүкү — алдыгы клазының өөреникчилери он дөрт-он беш харлыг оолдар шеригге келдирткен орус аныяктарның, Араттың революстуг шериниң аъттыг полкунуң солдаттарының дайынчы белеткелин сонуургаар боордан башка, Ырак барыын чүкте дайылдажып турар фронтунарның байдалын «Кызыл Шериг тиилээр, бистиң кудумчуларывыска байырлал база болур!» деп ыяк бүзүрел-биле хайгаарап турган бис.

Ол бүзүрелди ТАР-ның арат чонунуң фронтуга дузалаан бир эшелон мөөң белээн чедирип чораан төлээлериниң эккелгени немецтерден хунаап алган боо-чепсек болгаш өске-даа шериг эт-севиниң делгелгези, Тывада чоннуң амыдыралының дайын үези-даа болза, шоолуг өскерилбээни база

ла быжыглап турган. Ынчангаш баштайгы мөөң белек чедирип чораан төлээлериниң кежигүвү, чогаалчы О. Саган-оолдуң «Уттундурбас ужура-жыышкындар» (сөөлүндө «Тываның арат чонунуң мурнундан» деп адаан) очерктерин, Л. Чадамбаның «Москваның тирилгези», Б. Хөвөңмейниң «Идегели оскундурган», М. Идам-Сүрүңнүң «Оккур аъттар» деп шүлүктөрүн, С. Пюрбиснуң «Дайынчы даалганы күүседип чорааш», С. Сарыг-солдуң «Белекмаа» дээн ышкаш чечен чугааларын харын улуг хандык-шыл-биле номчуп турган бис.

Хенертен Сталинград дээш тулчуушкуннар эгелээнин солуннардан номчуп, кинохрониканың медээлеринден көрө бергеш, дайын шөлүндө байдал дыка дүшкүүрлүг, айбылдыг апарган-дыр дээрзин билип каан бис. Ынчап Совет Эвилелиниң салым-хуузу фронтуда байдалдан дорт хамааржып, бистиң чуртувус өлүр бе азы дирлир бе деп айтырыг шуут тургустунуп келген. Ам харын Совет Эвилели чок. Буурап дүшкен. Ону эрткен чылын Б. Ельцин, Л. Кравчук, М. Шушкевич олар Белоруссияның Беловежа (Ак-Чадыр) шыргайынга бүдүү чыгып алгаш, чаңгыс дүн иштинде М. С. Горбачевтуң дузазы-биле үлгедип каанын, делегейде эң улуг, күчүлүг күрүнени чондан дуукаа дугурушкаш узуткап каапканы маңа айтыры артык эвэ. Соң уржуун ам чон көрүп, билип, бодунуң экинге чүктөй берген.

1942 чылдың ноябрьда немецтерниң генерал-фельдмаршал Фридрих фон Паулюска командылаткан 6 дугаар армиязының 22 дивизиязын Ызыл Шериг бүзээлпкен дугайында Совинформбюронуң медээзин дыңнап турувуста, Сергей Кончукович Лаңзымы биле мени школа директору келдирткен болган.

— Даарта Чазак ордузунга чеде бериңер — дээш, Дуваа-Хөө башкы бистиң идик-хевивисти шинчилеп көрдү.— Чогаалчылар хуралына чалап турар-дыр. Эки дыңнап, өөренип алыңар.

Бодум дугайты билдингир: ТАРЭ ТК-ның чанынга аныяк чогаалчылар бөлгүмүнге айда ийи удаа барып, кичээлдеп турган мен. Соң удуртукчүзү Байкара Дамчаевич Хөвөңмей, киржикчилери А. Хуурак, М. Идам-Сүрүң, К. Тоюн, И. Медээчи, С. Тамба, С. Шойгу, Ю. Сундуй, Л. Чадамба, Ф. Сеглеңмей, О. Дизеңмаа, В. Эренчин болгаш өске-даа шүлүкчүлөр турган чүве. А. Пальмбах, С. Сарыг-оол, О. Саган-оол болгаш С. Пюрбю чамдык кичээлдерге олуржуп, янзы-бүрү темаларга кичээл эрттирип, харын анаа солун чугаа-даа чугаалап берип тургулаан. Сөөлүндө ол бөлгүмнү Л. Чадамба удурту берген.

А калган Сергей Кончукович Лаңзымы чүге чалааныл? Ону арай кайгаан мен. Эжимниң мөчүп каарының мурнуу чарында чурудуп тургаш, ону сактып келгеш, оон айтыра берген мен. «Ырмажок чүве болбазыкпа. Көжүп чоруур чурулга мастерскаязынга С. Феоктистов, В. Тальянова, Ю. Аранчын, сен суглар кады кичээлдеп турдувус чоп. В. Тас-оол, В. Демин бисти башкылап туржук... Ырмажок узун чогаал

Зижип алган мен, ам болза шүлүглел-дир ийин...» дээш, эжим быт чок барган. Ынчангаш ону чалааны ол болган.

Конференцияның канчаар эрткенин чугаалап турбайын, ооң отчедун парлаан «Тувинская правда» солунуң ийи дугаарынга үнген чүүлдүң очулгазын силерге бараалгадыйын. Чүге дээрге, мугур 50 чыл дургузунда чамдык чүүлдер утгундура бергилээн боор-дур, чүгле Тываның чогаалчыларының бирги республика конференциязы үш хун үргүлчүлээн, амгы Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажыңының үшкү каадынга хуралдаар залга хуралдап турган дээрзин тодаргайлап каайн.

## «ТАР-НЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫНЫҢ БИРГИ РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

### БИРГИ ХУРАЛ

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының оглу — Тыва Арат Республика бодунуң догунап келген үезиниң дургузунда чүгле политиктиг болгаш экономиктиг хөгжүлдезинге эвес, харын база шакпын сайзырап турар культуралыг чурт бооп бедик көдүрүлген.

Тыва улустуң культуразының болгаш уран чүүлүнүң депшилгезиниң херечизи Чазак ордузунуң хуралдаар залынга ноябрь 22-де ажыттырган тыва чогаалчыларының бирги республика конференциязы болган. Аңаа аныяк чогаалчылар, шүлүкчүлөр, артистер болгаш улустуң тоолчулары чыгып келген.

Конференцияны ТАРН ТК-ның секретары эш Тока ажыткан.

Улуг ССРЭ биле чаңгыс лагерде туруп турар Тыва Арат Республика Ада-чурттуң улуг дайынын ханныг фашизмге удур чорудуп турар дошкун хуннерде конференцияны чыылдыгарын демдеглээш бодунуң уран сөзү-биле немец-фашистиг эжелекчилерге немелде согугну кылырынче конференцияның киржикчилерин эш Тока кыйгырган.

Эш Токаның чугаазын бүгү залдың диңмиттиг адыш часкаашкынары хөй удаа үзе кирип турган.

Хүндүлүг президиумну соңгаан. ТАР Биче Хурал Президиумунун секретары эш Самба-Людуп хүндүлүг президиумга ВКП(б) ТК-ның Политбюрозун эш Сталинни баштадыр соңгуурун саналдаарга конференцияның киржикчилери диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткуп хүлээп алган (. . .).

Конференцияга совет улустуң, партияның болгаш ССРЭ-ниң чазаның өмүнээзинден ССРЭ-ниң ТАР-да Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини эш Г. С. Петров байыр чедирген.

Эш Петров бодунуң чугаазынга мынча дээн:

— ТАР-ның Чогаалчыларының бирги конференциязынга акы-дуңма совет большевикчи байыр чедирер аас-кежиктиг болдум.

Силерниң конференциянар — политиктиг болгаш төөгүлүг улуг ужурдузалыг болуушкун-дур. Ол болза тыва национал чечен чогаалдың тодаргай ниитилел-политиктиг күш бооп төртүтүнгениниң херечизи-дир.

Силерниң Партиянар болгаш Чазаанар сөөлгү чылдарда национал уран чүүлдүң бүгү-ле адырларын хөгжүдөр дугайында улуг сагыш салышкынны салып турар. Ол күженишкиннер чедишкынниг бооп турарын хүлээп көрбөс черле аргажок.

Амгы бо конференция болза, тыва улустуң амыдыралында чаа улуг буруңгаар шимчээшкынниң херечизи болур-дур. Тыва улустуң сагыш-сеткил амыдыралы чаа фактор — чечен чогаал-биле байып турары ол-дур. Тыва улустуң культура революциязы хөгжүлдениң чаа чадазынче киргени ол.

Чаа социалистиг цивилизацияның бедиктеринче тиилелгелиг базымнарының оруунга чаа чедишкин дээш тыва улус бодунга байыр чедирип болур-дур.

Катап чаартынып эгелээн болгаш национал-хосталгалыг революцияның ачызында эрге-шөлээ тышкан тыва улуста канчаар-даа аажок ам-даа ажыттынмаан боттуг күштер барын кым дадагалзап диттирил? Дайзыннардан болгаш бүзүрелин ышкынганнардан өске кым-даа дадагалзавас. Силерниң конференциянар — тыва улустуң дайзыннарынга болгаш бүзүрелин ышкынганнарга, улустуң чогаалчы күштерин чедир үнелевес аж чок деп бадыткаксааннарга немелде-согуг болур-дур.

Тыва чечен чогаал хевирлеттинип тургустунарының чорудулгазының эге чадазында турарын бистер тергиин эки медресе билер бис. Ынчалза-даа тыва чечен чогаал бүрүн чечектелип сайзыраар аргалынгачигинмес бис...

Чечен чогаал революсчу чорудулгага мурнакчы идеяларны делгередирииниң, большевикчи шынны непередирииниң чепсээ болгаш аргазы болбушаан канчаар-даа аажок күш болуру билдингир болгай.

Оң-биле чергелештир чондан өөрениңер, делегей чогаалының эртинелерин, совет чогаалдың эртинелерин өөрениңер, бодуңарның культуранарны бедидиңер, уран сөстүң мергежилин шиңгээдиңер, марксизм-ленинизмниң теориязын шиңгээдиңер.

Ол болза, чуртту капиталистиг эвес оруктап социализмче хөгжүдерииниң херээнге, социалистиг революцияже ам харын хөгжүп эгелей бербээн чүве болза, кедизинде ыяап-ла олче шилчий хөгжүүр ужурулг национал-хосталгалыг революцияның хөгжүлдезиниң херээнге силерниң үнелиг салышкыныңар ол болур.

Эш Петровтуң чугаазын каш удаа адыш часкаашкыны-биле уткуп хүлээп алган.

Оң соонда моол улустуң, МАР-ның нам, чазааның өмүнээзинден МАР-ның ТАР-да бүрүн эргелиг элчини эш Идамчап байыр чедирип чүве чугаалаан...

Эштер Петровтуң болгаш Идамчаптың чедирген байырынга хары кылдыр аныяк драматург эш Көк-оол чогаалчыларының, шүлүкчүлерниң, артистерниң болгаш тоолчуларның өмүнээзинден сөс ап чүве чугаалаан. «Бистиң чогаалчыларывыска чогаадыкчы ажил-чорудулганың чаа делгем сруу ажыттынган. Ынчангаш бистер Тыва Арат Республиканың культуразын улам бурунгаар шимчедир бис...» деп бодунуң чугаазынга ол чугаалаан.

«Тувинская правда», № 122 (1050), 1942 ч. ноябрь 25.

### (ИЙИГИ ХУРАЛ...)

Ноябрь 23-түң эргенинде конференцияның ажылы үргүлчүлээн. Тыва национал чечен чогаалды хөгжүдериниң сорулгаларының дугайында (ТАР-ның Чогаалчылар эвилелин организаастаар комитеттин даргазы эш Пюрбюпуң илеткелин) база тыва шүлүк чогаалының болгаш тыва прозаны хөгжүдериниң сорулгаларының дугайында эштер Ховенмей биле Саган-оолдуң эдеринчи илеткелдерин дыңнаан.

Илеткелди болгаш эдеринчи илеткелдерни иденкейли-биле чугаалажып корген. Аныяк шүлүкчү эш Идам Сүрүң тыва национал чечен чогаалды хөгжүдөр дугайында ТАР-ның нам, чазааның сагыш-салышкынының дугайын, тыва улустуң аас чогаалының, орус классиктиг болгаш совет литератураның ТАР-ның аныяк чогаалчыларының чогаадыкчы өзүлдезинге ужур-дузаның дугайын тодаргай чугаалаан.

Чогаалчы эш Сарыг-оол эгелекчи аныяк чогаалчыларга болгаш шүлүкчүлерге дуза көргүзөр талазы-биле сорулгаларга доктааган.

Уруглар чогаалын бүгү тала-биле хөгжүдериниң эргежок чугулазын ТАРЭ ТК-ның секретары эш Очур конференцияга чугаалаан. «Чаа амыдыралды тургузуп турарының, совет улустуң немец эжелекчилерге удур маадырлыг демиселиниң дугайында солун номнарни аныяк номчукчулар чогаалчылардан манап турарын» ол демдеглээн.

Эртенги хуралдың төнчүзүндө ТАР-ның Чогаалчыларының конференциязының ужур-дузаның болгаш оларның сорулгаларының дугайында ТАРН ТК-ның чөвүлекчизи Я. Г. Калинин чүве чугаалаан. Эш Калинин: «60 конференцияга ТАР-ның чогаалчылары бодунуң национал хевирлиг социалистиг уткалыг чогаалының тургузукчулары болуп, бодунуң чонунуң мурнунга бараалгап турар-дыр. Чыдалар күжү-биле сөөк-язы өжээннежилгезин, шилинди нацияларның тергинделин, өске нацияларны чагырып албын болгаш оларның чер-девискээрин эжелээрин, кулдандырган нацияларны экономика талазы-биле дарлап-мөлчүүрүн база оларның национал байлаан үптөп самчыгдаарын дөгөп келген герман фашизмге — кижини төрөлгетениң өжээниг дайзынынга удур демиселди чорудуп турар маадырлыг совет улустуң мурнунга ТАР-ның чогаалчылары база бараалгап турар болгай» дээрзин бодунуң чугаазынга онзаалап демдеглээн.

(Конференцияның) үшкү болгаш дөрткү хуралдарына илеткелди болгаш эдеринчи илеткелдери чугаалажып көөрү уламчылаан. Аңа аныяк чогаалчылар эштер Чадамба, Диизенмаа, Биче-оол, Көк-оол, Х. Очур, Профэвилелиниң ТК-ның президиумунуң даргазы эш Лопсаң-Самбуу, генерал-майор эш Шоома, алгы заводунуң шалыпчызы Чомбуу-жук, ТАРН ТК-ның ажылдакчызы эш Очурбаанак, Чырыдышкыи яамызының эртем килдизиниң эргелекчизи Лопсаң, чурукчу эш Тас-оол, Чогаалчылар эвилелиниң органиастыг комитединиң кежигүнү эш Пальм-бах, Күртеатрның режиссеру эш Исполнев болгаш ТАРН ТК-ның секретары эш Базыр-Сат олар санал-онал бергеннер. Эш Базыр-Сат: «ТАР-ның чогаалчыларының хүлээлгези болза, тыва улусту бодунуң социалистиг улуг төрөөн чурту — ССРЭ-ге кызыгаар чок ынак болгаш бердингениниң езузунга кижизидер, Тыва Арат Республиканың улам чечектелиринге ону маадырлыг күш-ажылче көдүрүп, хей-аът кириер ындыг чогаалдарны чогаадып бижири болур» деп бодунуң чугаазына айтыкан.

Үшкү хуралга улуг баштыңчы болгаш башкы эш Сталинниң адынга шүлүктээн чагааны конференция улуг көдүрлүүшкүннүг хүлээп алган.

Конференция ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң президиумунуң адынга болгаш казах улустуң улуг ыраажызы Джембулга телеграммаларны «оруткан.

Конференцияның адынга ВОКС-тан (Бүгү-эвилелдиң Даштыкы чурт-тар-биче культурулуг харылзаалар ниитилелинден — ред.) байыр чедиршишкини келген, ында акы-дуңма интернационалчы найыралдык сеткилин болгаш аныяк тыва литератураның хөгжүлдезинге дузалаар күзелдин илереткен база Совет Эвилелиниң эң көскү чогаалчылары болгаш шүлүкчүлери эштер Шолохов, А. Толстой, Твардовский, Лебедев-Кумач, Сурков болгаш өскелерниң-даа оларның чогаалдарын тыва дылга парлааны дээш гонорарын алырындан ойталаанын дыңнаткан.

ВОКС-туң төлээзи эш М. Г. Суцескийни дамчыштыр конференция ВОКС-ка болгаш ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинге өөрүп четтиргенин илереткен.

(Конференцияның) төнчүзүндө ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң Уставын хүлээн алган болгаш ооң баштаар черин эштер Пюрбю (даргазы), Саган-оол, Пальмбах, Сарыг-оол, Хөвөңмей, Бобкова, Чадамба составтыг кылдыр соңгаан.

*«Тувинская правда» №123 (1051) 1942 г. ноябрь 27.*

Сергей Пюрбю бодунуң илеткелинге тыва чечен чогаалдың эрткен оруун кысказы-биле төөгүлөп чугаалаан. Тыва чогаалда тоожулал, шүлүк болгаш шии аймааның чамдык жанрлары бар апарганын, ооң моон соңгаар чедишкениниң хөгжүүрүнүн бүгү аргалары барын көргүзүп, хамыктың мурнунда «Кинчини чаза шапканы» деп очерктер номун, «Чыынды чогаалдарның» ийи үндүрүлгезин, «Революстуң херели» сеткүүлдүн, «Тө-

гәэн чуртувус дәэш», «Шиилер ному», «Уруглар ному» деп чындылар-ның, С. Токаның «Мәәң сактышкыным», «Үүр даргазынга үш чыл болдум», С. Сарыг-оолдуң «Тиилеп кээр сен», «Агар-Сандан ыяш», Б. Хөвөңмейниң «Аныяк Биче-оол», Он. Саган-оолдуң «Ужуражышкыны», В. Көк-оолдуң «Чалым-Хая», «Хайыраан бот», М. Идам-Сүрүнүдү, В. Эренчинниң, И. Эргил-оолдуң, Д. Бегзиниң, Ш. Лопсан-Самбуунуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын адап тайылбырлаан. Ооң илеткелиниң кол утказы чогаалдың хөгжүлдезин деткири-биле нам, чазактан улуг сагыш салып турар, моон соңгаар-даа чогуур дузаны көргүзөр боор деп идеял болган.

Ооң дараазында Ондар Саган-оол тоожулал чогаалын хөгжүдериңиң дугайында илеткелинге хөй үе чарыгдаваан. Ооң оозу-ла чөп. Шии болгаш шүлүк чогаалынга бодаарга ол үгө чедир эвээш санныг чечен чугаалар, очерктер бижиттинген турган. Ынчангаш Ондар (Олег) Карнамович Саган-оол чогаалчы болур дизе очулга ажылынга кирип тургаш, делегейниң литературазының дуржулгазын шиңгээдиң алырының чуулазын бодунуң илеткелинге онзалап демдеглээн.

Байкара Дамчаевич Хөвөңмейниң тыва шүлүк чогаалының тывылган дөстери болгаш ооң моон соңгаар хөгжүлдезиниң дугайында делегергей илереткелин онза сонургал-биле дыңнаан мен. Ооң мурнунда үнген С. Пюрбюнуң «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп ному-биле тавыш болгаш, илеткелчиниң чамдык чижектерин эки билип олурган мен. Ынчалза-даа ямб, хорей, анапест, амфибрахий дээн ышкыш биндинмес терминнерге илдикеш эвес, анаа-ла чыылган хөй дарга-бошка, элчин сайыттарны, чогаалчыларны кайгаар дээш база бодунуң дуржулга чоғум-биле ол илеткелди конспектилеп албаан мен. Кылыг сөзү-биле кол сөстү рифмалаар болза, шүлүк чечен болур деп карачаңгыс билип алган чүүлүм ол болган. Ол илеткел ынчаарда сеткүүлге болгаш сөөлүндө чогаалчының бир номуңга парлаттыңан. Ону бижииринге А. А. Пальмбах чугаажок киришкен деп бодаар мен. Тыва шүлүк теориязының талазы-биле ол баштайгы ажыл болган болгаш ам-даа бодунуң үнесин чидирбээн шинчилел ажылы болур.

ТАР Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кижигүннеринге амгы үеде сураглыг чогаалчылар-биле кады Кызылдың совет школазының орус дыл болгаш литература башкызы Александра Федоровна Бобкова соңгуткан. А. Ф. Бобкова ынчан С. Сарыг-оолдуң «Танкычыга чагы», С. Пюрбюнуң «Дайынчыга» деп шүлүктерин очулдурган, сөөлүндө «Литература и жизнь» солунга тыва чогаал дугайында чүүлү бижээн. 1944 чылдың апрельде тыва чогаалчыларның семинарынга шүлүк теориязының дугайында лекцияны номчаан. Ону Л. Чадамба очулдуруп турда, допчузу-биле бижип алгаш, 1951 чылга чедир камнап шыгжап чораан мен. Абаканның башкы институтунга литература шинчилелинге кирипде эртемин шиңгээдиң алырымга ол конспекти дыка дузалаан чүве ийин.



Илеткелдер талазы-биле санал-оналдардан Монгуш Ыдыраанович Идам-Сүрүннүң саналын онза сонуургап дыңнаан мен. Делегей болгаш орус литератураларны өөренип, ооң дуржулгазынга даянырының чугулазын чугаалап тургаш, А. С. Пушкинниң «Капитан уруун» окулдуруп тура: «ол чер чурттуг дүжүметтиң...» дээн домакты «каайлы хавырап дүжүметтиң» кылдыр соора окулдурганын шүгүмчүлээнин ам-даа утпаан, сактып чоруур мен. Виктор Шогжапович Көк-оол аажок хөлзеп санал берип: «Көк-оолду шүгүмчүлөңер-ле харын! Көк-оолдуң «Хайыраан бодун» согуңар-ла харын, согуңар!» деп изигленип турганы сагыжымга артып калган. Чогум кым «Хайыраан ботту» шүгүмчүлөпкөн чүве ийик, ынчан эскербейн эртирипкен, мынчага дээр аайын тышпайн чоруур мен.

Конференцияга чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Александр Пальмбах, Леонид Чадамба, Шалык Лопсаң-Самбуу, Оюн Диизеңмаа, Монгуш Идам-Сүрүн, Виктор Көк-оол олардан аңгыда хей-ниитиниң төлээлекчилери болгаш парлалга, уран чүүл ажылдакчылары идепкейлиг киржип, санал-оналдарын берген. Оюн Диизеңмаа — ынчан дээди сургуул белекелиниң курстарыга өөренип турган, баштайгы тыва херээжен шүлүкчүлөрниң бирээзи, а Шалык Лопсаң-Самбуу үжен-дөргөн чылдарда идепкейли-биле шүлүк бижид чораан, ТАРН ТК-ның нам комиссиязының даргазы, профэвилелиниң Төп чөвүлелиниң даргазы тургаш, 1943 чылда репрессияга таварышкаш, сөөлүндө хосталган, ону бүрүн агарткан. Санал берген Алексей Чамзыевич Очурбаанак баштайгы тыва альманах — «Чыыңды чогаалдарны» тургузарыга идепкейлиг киришкен, солупнарга В. В. Маяковский, А. М. Горький, Тарас Шевченко, М. Ю. Лермонтов дугайында чүүлдери бижээн, Владимир Маяковскийниң шүлүктөрин окулдургулаан, Тываның телеграф агентилелиниң (ТывТА) даргазы чораанын номчукчуга тайылбырлап каайын.

Конференция хагдынып турда И. В. Сталинга шүлүктээн чагааны С. А. Сарыг-оол, казах акын Джамбул Джабаевтиң 95 харлааны-биле холбаштыр шүлүктээн байыр чедиришкенин Б. Д. Хөвөңмей номчаан.



*ТАР Сайыттр Чөвүлели  
1942 чылдың декабрь 18-те бадылаан*

## ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УСТАВЫ<sup>1</sup>

1. Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвилели болза, чогаалчыларның чогаадыкчы ажылының удуртулгазын хандырап болгаш Тываның национал-революстуг чечен чогаалын хөгжүдөр талазы-биле

<sup>1</sup> Бо Уставты «Сборник законов ТНР» деп номдан окулдурган: Кызыл: 1944 ч. 441—442 ар.

ТАР-ның нам, чазааның шиитпирлерин боттандыра Тыва Арат Республиканың девискээринде чогаалчыларның эки тура каттыжышкыны болур.

2. Ол сорулгаларны күүседир төлээде ТАР-ның Чогаалчылар эвилели болза:

а) Тыва Арат Республиканың капиталистиг эвес оруктап социализмче хөгжүүрүнүң, феодалдыг артынчы чаңчылдарны ажып эрттериниң, ажылчы чон массаларны Ленин-Сталинниң херээнге, улуг ССРЭ-ге бердингениниң езузунга, ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның улустарының аразында найыралды быжыглаарының езузунга кижизидериниң херээнге чогаалчыларның бодунуң чогаалыбиле идепкейлиг киржирин хандыра;

б) чогаалчыларның чогаадыкчы чарыжын, бот-боттарынга демнежип дузалажырын организаастарының, шүгүмчүлелди болгаш бот шүгүмчүлелди калбартырының аргазыбиле чогаалчыларның идея-политиктиг билиглерин болгаш уран чечен мергежилин өстүреринге дузалаар;

в) арат массаларның ортузунга чечен чогаалды пропагандалаар, чогаалчыларның чогаадыкчы дуржулгазын солчур, классиктиг литератураның болгаш амгы совет чогаалчыларның чогаалдарын өөренирин болгаш тыва дылче очулдуарын организаастаар аргаларны ажыглап тургаш ажылчы чоннарның аразындан чаа чогаалчыларны белеткеп кижизидер;

г) тыва национал чечен чогаалдың теория талазыбиле үндезиннерин ажылдап кылыр;

д) чуртту капиталистиг эвес оруктап социализмче хөгжүдери дээш ТАР-ның удуртулгазыбиле ажылчы чоннарның маадырлыг демиселин көргүзүп турар уран чечен шынары бедик литература чогаалдарын тургузарынга бүгү хемчеглербиле идиг бээр.

3. Чогаал ажылы кылып чоруур, чечен чогаалга, критикага, чогаал очулгазынга хамааржыр тускай номнардыг азы ТАР-ның болгаш ССРЭ-ниң чечен чогаал сеткүүлдеринге парлаттынган чогаалдардыг, а ол ышкаш профессионал база клуб сценаларынга көргүзерин чөпшээрэн шиң чогаалдардыг чогаалчылар (тоожучулар, шүлүкчүлөр, шиңчилер, критиктер болгаш чогаал очулдурукчулары) ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери бооп болур.

4. Эвилелдиң кежигүнүнүңе хүлээп алышкыны ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң президиуму чорудар.

5. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнүңе хүлээп алган кижилер беш акша хемчээлдиг кирериниң дадывырын төлээр болгаш Чогаалчылар эвилелиниң доктааткан хемчээбиле ай санының кежигүн дадывырын төлээр болгаш ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң чаңгыс аай кежигүн биледин алыр.

6. Эвилелдин кезигүнү бо Уставты хажыткан, үш чыл дургузунда чогаал ажылын соксаткан, чогуур хуусаада кезигүн дадывырын төлөвүн таварылгаларда, а ол ышкаш Эвилелдин кезигүнүнүн бодунуң күзели-биле ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кезигүнүндөк баштаар черниң президиумунуң шийтпирин езугаар үндүрер.

7. Чогаалчылар эвилелиниң кезигүнүндөк үндүрер дугайында баштаар черниң президиумунуң шийтпиринге хомудалды баштаар черниң пленумунга болгаш чогаалчыларның республика конференциязынга кирип болур.

8. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң дээди удуртур органы чогаалчыларның республика конференциязы болур, ону үш чылда бир удаа чыылдырар.

9. Чогаалчыларның республика конференциязының күүсекчи органы Эвилелдин баштаар чери болур, ону республика конференциязынга соңгуур болгаш конференциялар аразында Чогаалчылар эвилелиниң удуртукчу дээди органы болур.

10. Чогаалчылар эвилелиниң пленуму хун бүрүнүн ажылын башкалары-биле Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң президиумунуң даргазы, дарганың оралакчызы, секретары болгаш ийи кезигүнү составтыр соңгуур.

Эвилелдин баштаар чериниң пленумун чылда бир удаа чыылдырар.

11. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери ТАР-ның чогаалчыларының республика конференциязынга бодунуң ажил-чорудулгазының дугайында отчетдун бээр.

12. Республика конференциязы Чогаалчылар эвилелиниң ревизия комиссиязын соңгуур. Ревизия комиссиязы болза, Эвилелдин баштаар чериниң саң-хөө болгаш материал-ажыл-агый чорудулгазын хынаар, акша-хөрөгини шын чарыгдп турарын хайгаараар болгаш чогаалчыларның республика конференциязынга бодунуң ажылының дугайында отчетдун бээр.

13. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелинге оортан күштүг бооп турар хоойлу-дүрүмнерге үндөзилеттинген бүгү-ле барымдаалары-биле кады юридиктиг төлээ эргени тыпсыр.

14. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери ТАР-ның де-вискээринге автор эргелерин камгалаарын бодунга алып, Эвилелге каттышкан чогаалчыларның өске-даа эргелерин камгалаар эргежок чугула хемчеглерни алып, күрүнө болгаш хөй-ниити организацияларынга төлөөлекчи болур.

15. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери чогуур организациялар дамчыштыр ССРЭ-ниң чогаал организациялары-биле ажил-ишти харылзааны тургузар болгаш ТАР-ның чогаалчыларының чогаалдарын ССРЭ-ниң парлаалгазынга парлап үндүреринге дуза кадар.

16. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери түр сургуулдар, библиотекалар, номчулга залдары, делгелгелер, конкурстар

организастан, журналдар болгаш тускай литература үндүрүп тургаш, чогаалчыларның идея-политиктиг билиглерин база мергежилин доктаамал бедидерин оралдажыр, а ол ышкаш чогаалчыларның культура болгаш материалдыг хандырылгазын экижидер хемчеглерни алыр.

17. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң чанынга тускай саавыырга үндөзилээш, «Литература фондузун» тургузар.

18. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң акша-хөрөңгизи болза:

- а) кирериниң болгаш ай санында кежигүн дадывырларындан;
- б) ТАР-ның Чазааның акшаландырышкыннарындан;
- в) «Литфондуга» кирер акша-хөрөңгилерден;
- г) ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң өске-даа орулгаларындан тургустунар.

19. ТАР-ның Чогаалчылар эвилелин чогаалчыларның республика конференциязының доктаалы-биле ийикпе, азы ТАР Чазааның шинтпир-биле дүжүрүп болур.



## Степан САРЫГ-ООЛ

### ЭРГИ БАЖЫҢ

Бир катап чогаал ажылының дугайында аңаа кээп чораан студентилер-биле хөглүг чугаа соонда сларның бирээзи Степан Агбаановичиден айтыра каапкан:

— Хүндүлүг Степан Агбаанович, мындыг кызыы, эрги ыяш бажыңда канчап чурттал орап силер, Силерге чаа бажыңардан чурттаар чер берип шыдавазы ол чоор бе?

Чогаалга хамаарышпас ындыг айтырыгның соонда, чугаалажып орган улус өрээл иштин ол-бо кайгал, «чүге», «чүге дилевес силер» деп элдөспинген үннер-даа дыңналды.

Ындыг айтырыгларны Сарыг-оол ооң мурнунда-даа өске аалчылар-

дан база дыңнап келген, ол баштактанып харыылаар турган: «Бажың эргилээн, бодум база кырып келдим». А бо удаада чугаалажып орган аныктарының кичээнгейинден азы боду-даа ындыг хөөннүг болду ыйнаан, биргээр харыылаарын албададыпкан хире. Дораан чугаалай бербейн, элээн ыыт чок орду. Ооң арнынга эпчоксунган хүлүмзүрүг көстүп келгеш, карактарын улай-улай чивеңнедип, солалай чаагы билдирер-билдирбес сирлеңейни берди — аажок хөлзей бергениниң демдээ ол. Ол улуг тынмазын оралдажып, чугаалай берди:

— Дилээр бе? Бо назыда ол сөстү чугаалап диттикпезин кызар

кижи мен. Өскүс калган чажым-дан тура-ла аажок коргар сөзүм ол.

Степан Агбаанович база катап ыттайын барган, оон хая көрнүп, карактарының чажын чоттуна тыртып алгаш, ам-на көрүп кээп, дыңзыг үн-биле баштактанды:

— Мээң эрги бажыңым силерге канчап таарышпаан чоор?— дээш, харыы-даа манавайн, чугаалап эгеледи:— Өске республикалар-ның чогаалчыларының бажыңна-рынга азы хоорай кыдыында дача-ларынга кире бергеш, шынал-ла бо чогаалчыларны мээң кызыы багай бажыңымга хүлээп алыры дыка-ла таарымча чок тур деп бо-дай бээр мен.

Сарыг-оол ынча дээш хөглүг хү-лүмзүрүй каап, шупту улусче кө-рүп, элээн каш үлегер домактар-даа чугаалап, орус ийи-даа үлегер домак сагынды: «Тар-даа бол, хо-мүдавайн сыңчып тур бис», «Бажың экизи булуңунда эвес, аьш-че-минде.»

— Ам канчаар, аалчы кээрге, амырап уткуур кижги болгай мен, шуптузун бо-ла ерээлге, бо-ла чүве бижирип столумга, ооң кырынга гымаклар каткаш, аьш-чем сал-гаш, чалаар улус бис — дээш, хөг-лүг каттыргылааш, немеди:— Бо-дак көрүңер даан, аалчыларывыс бистиң аьш-чемивиске эпчоксун-мас-даа. Харын өөрүп четтиргенин илередирлер. Чамдыкта семис хой кудуруунуң орнунга сагыш-сеткил-ге киржиң, хөөрежиң, анаа-ла шайлааш баргылаар бис. Кандыг-даа бажыңның эки чүвези аалчы-ларны өөрүшкү-биле хүлээп аары, чугаалажып оргаш ажык болуру, бот-бодун сонуургажып билиринде-

ле болгай. Ындыг турда, чурттаар черниң тар-кызызынче азы бө-дүүнүнче кичээнгей салыр кижги-даа чок болур чүве, ооң кадында эжишкилерниң чүрээ бот-бодунга аштылып келгилээр болгай.

Силер беш каът бажыңнарны таарымчалыын мактап орар-дыр силер. Кызылдың өзүп, сайзырап кел чыдарынга өөрүвейи орар деп бодай-дыр силер бе? Силерден ар-тык өөрүп орар деп билиңер. Мен маңаа 1928 чылда келген кижги мен. Силерниң шүгүмчүлөп кааны-ңар бо багай бажыңның кудумчу безин чок турган. Кызылдың өзүп, экижиң ораы чөптүг, бистиң амгы амыдыралывыска, эки чүүлче чүт-күлүвүске дүгжүп турар. Оон өскээр болбас-даа ужурулуг!

Степан Агбаановичниң чечен-мерген сөскүрү хенертен бадып, оожум чугаалады:

— А мен бо-ла бажыңга чурт-тап эртер боор мен ийин...

Шупту ытташпайн барганнар. Сарыг-оол бодунуң ам-чаагы сөзү-биле аныяктарның хөөнүн будап-кан боор мен деп сакты хонуп кел-геш, хөглүү-биле чугаалай берди:

— Эрги бажың джиңи тоо бо-дайин ордунар ийин. Ынчанмайн аан, баштай чүү-даа болза чалыы турар, а ооң соонда кырыыр өйү чедип кээр — дээш, ол колдарын чада туткаш, база уламчылады.— Ынчангаш силер, мээң эргим аал-чыларым, ам аажок аныяк, аажок чараш-тыр силер, а бежен хире чыл эртерге, база мен ышкаш апаар силер. Мээң хой чугаамга эпчоксунуп, хомудай бербенер даан, баштактанып ор мен. Дың-наксаар болзуңарза, бо бажыңның

чалы шааның дугайын чугаалап бэйн бе?

Оон-моон дилеглер дыңналды:

— Чугаалап көрүнерем. Биске аажок солун-дур.

— Чогуу хүнүн сагынмайн тур мен — деп, Степан Агбаанович чугалап эгеледи. — Сактыр чүвем Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелэриниң элээн каш ай мурнунда бо бажыңче көжүп кирген мен. Ажыл-иштиң өөрүшкүзү болган хууда аас-кежик-биле долдунгап тайбың, өөрүшкүлүг, тургузукчу амылгырал чоруп турган. Кылайтыр чонуп, хаарылдап каан дыт чудуктардан туткан бо бажыңны көргөш, мен аажок өөрүп, ымырап турган мен. Ары-чигири ышкаш ыяштың саргарты сыстып келген чуктары хүнге онзагай кылаңайнып, арыг чаагай ыяшсыг, чукуст чыт чоок кавыга айдызалып турган.

Бистиң чаа бажыңывыс ол чылдарда чүгле каас эвес, харын улуг турганынга кижини черле канчап өөрүс боор. Аңаа үш-үш өрөөлдиг бүдүп чеди аал ишти чурттап турган! Мен ооң мурнунда чаңгыс өрөөл чавыт, караңгы бажыңчыгашка чурттап турдум. А бо бажыңның дээвири үш метр бедик, соңгалары база улуг болгаш чырык. Эргенги хүннүң баштайгы керелдери, тускай бодап каан чүве дег, бистиң соңгаларывыска хууда байырын чедире бээрлер. Чуга дөмир кедиргөш, кара дозу-биле кылайтыр будуп каан бедик төгөрлик кантромарка-печка бо бажыңны ыңчаарда чылыдып турган. Чырык, чылыг болгаш таарымчалыг байдал четчир турган. А ол-ла бүгүдөн аңгыда мээң баштайгы

кадайым Севил Сүрүңмаевна-биле кады ооң сөөлгү хүннеринге чедир маңаа кадык, чаагай, чалыы-даа, аас-кежиктиг-даа чурттап турган бис.

Ол чылдарда республиканың театр-студияының директорунга ажылдап турган мен. Аңаа Москвадан чалаттырып келген тускай эртемниглер композитор Алексей Николаевич Аксенов, режиссер Иван Яковлевич Исполнев, хөгжүмчү Ростислав Георгиевич Миронович база балетмейстер Александр Васильевич Шатин суглар ажылдап турган.

Оларның удуртулгазы-биле анык болган талантылыг артистерниң бөлүү, хөгжүмчүлөр, ыраажылар, балет болгаш цирк бөлүктери тургустунгулаан. Азы ол чылдарда тускай эртемге үндөзилеттинген уран чүүл болган тыва литература төрүттүнүп эгелээн.

Театрга харысалгалыг ажылым-биле чергелештир чогаал бижириң уламчылап турган мен: шүлүктөр, шиңлер, чечен чугаалар, тоожулар бижит, орус совет болгаш классиктиг чогаалдарны тыва дылче очулдуруп турган мен. А 1942 чылда, ТАР-ның Чогаалчылар эвилели организастантына бээрге, ооң баштаар чериниң кежигүнү апардым.

Ол чылдарда бүгү-ле чүве чаа төрүттүнүп, шупту чүве «бир дугаар» бооп турган, чүү-даа шупту берге, ыңчалза-даа дыка солун турган. А өңүктөрнүң, эгелекчилерниң, бир эп-сеткилдиглерниң аажок хөйү, эң кол чүве ол-ла болгай, чүгле ажылга эвес, харын бистиң аравыста харылзааларнык төвү апарган бо бажыңга үргүлчү

чыглы бээр турдуvus. Чүге дээрге бистиң чогаалчыларның баштайгы салгалының хөй кези маңаа чурттап турган: бирги квартирага Байкара Хөвөңмей, ийгизинге бистиң шуптувустуң хүндүлүг ынак башкывыс болгаш эживис, түрк дылдар талазы-биле эртемден, тыва бижиктиң үндөзлекчизи Александр Адольфович Пальмбах, үшкү квартирага ол үеден бо хүнге чедир мен, Степан Агбаанович Сарыг-оол, (ыңчаарда 1942 чылдың төңчүзүнге чедир адымны Түлүш дээр турган) чурттап турар мен. Бо-ла бажыңга 1949 чылдың төңчүзүнде чуртталгамда мээң ийги эжим болур Мария Давыдовнаны Москвадан эккелген мен. Бешки квартирага бистиң улуг шүлүкчү-вүс Сергей Пюрбю, а дараазындаазынга композитор Алексей Николаевич Аксенов чурттап турган. Дөрткү квартирага чурттакчылар солчуп турган, а чедигизинге Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, эжим болгаш аңныр талазы-биле ужураалдарымның өскерлиш чок «эдеринчизи» Олег Карламович Саган-оол амыдыралының сөөлгү хүнүнге чедир чурттап чораан.

Ол аас-кежиктиг эрткен-барган чылдарда ажыл-чымыш болгаш үүрге-чүктешки хөлүн эрттир хөй турза-даа, бистиң чурттап чораан ол хүннеривисте бо бажыңга, азы кайы-бир кожавыстың квартиразынга чыгып келир, дыка солун кежээлерни хаая эвес эрттиргилээр турдуvus. Колдуунда бистиң бажынывыска бооп турган. Аңаа ук бажыңның чурттакчыларындан аңгыда, бистиң театр-студияның сур-

гуулдары бөлүк-бөлүү-биле чыглып кээрлер: ыраажылар, тандычылар, артистер, композиторлар. Театрның директору, назы-хар талазы-биле улуг эжи болганымда оларга сеткилимниң ханызындан ынак болгаш хүндүлээр турган мен. Олар база менден дудап калбас турганы билдингир. Ол дээрге көңгүс аныяк, часкы хамнаарак дег хоюг болгаш өткүт үннүг, бөгүн бүгү чоңнуң ханы хүндүткелин чаалап алган улустуң алдарлыг артистери Кара-кыс, Хүргүлек олар-дыр. Оларның аразынга кайгамчык ыраажы Долчуң-оол улуг идегелди берип турган, кончуг харааданчыг, мырыңай чалы шаанда чок апарды ийин. Ыраажылар ырлажып, хөгжүмчүлөр янзы-бүрү херекселдерге ойнап, шин артистери шүлүктөр номчуп турдулар. А эгелек чоруур композитор Алеша Чыргал-оол өскелер чок турда, бо-ла чедип кээр. Бис ооң-биле бо өрээлдиң шуут-ла шалазының кырынга алурупкаш, хөй-хөй ырларның ол аялганы, мен сөзүн бижип, аравыста изиг-изиг маргыжып, шаг болуп чордуvus ийин.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга бо бажыңның ханаларында Тываның аныяк уран-чүүлү, чалы чечен чогаалы «сиңнигип» калган деп болур. Ам безин мээң кырган өңүктөрим бо бажыңга кирип келгеш, бодунуң уран талантызы-биле мени өөрткөш баарлар. Азы Николай Өлзөй-оол бодунуң кайгамчык «Тооруктуг долгай тандызын» ырлааш баар, азы Кара-кыс коңгулуур дег арыг үнү-биле чүсчүс катап ырлап каапканы, улустуң ырызы «Бай-ла Хемчимни».

тырлааш баар, ооң сөзү мээни-ле болгай, азы Марьям Рамазанова мээң чогаалдарымны азы өскелерин-даа шүлүктөрүн аажок хандыкшыл-биле номчуй бергилээр чүве.

Бистин бажыңывыска Тывага кээп чораан хөй-хөй аалчылар киргеш барганнар. Улут совет чогаалчылардан бир-ле дугаарында 1942 чылда Степан Петрович Ципачев бистинге кээп чораан. Ол бистин бажыңывыска элээн каш хонук чурттап тура, шүлүктөр база бижип турган. Ооң соонда бо бажыңга өске-даа чогаалчылар — Москвадан болгаш өске-даа хоорайлардан аалчылар: М. Скуратов, В. Кожевников, А. Турков, Д. Романенко, С. Гудзенко, Н. Балдаев дээш өске-даа чогаалчылар кээп чордулар. Бистинге украин-тер, якуттар, буряттар, белорус-тар, алтайлар, орустар база болбайн канчаар, өскелер-даа кээп турган.

Маңаа, мээң бажыңымга, янзы-бүрү мергежилдин кижилери: чогаалчылар, журналистер, кинорежиссерлар, фото болгаш телекорреспондентилер, оларның иштинде СЭТА-ның болгаш ПМА-ның төлөөлекчилери, эртемденнер, чурукчулар, артистер кээп турган. А эргежок хөй өңүктөрүм, таныштарым, чамдыкта көнгүс танывазым-даа, таныыр-даа чаңгыс чөр чуртугларым: хойжулар, башкылар, ажилчыннар, колхозчулар, студентилер, пионерлер, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары бола кээрлер.. Ол-ла бүгү ужуражыгталар чүглө өөрүшкүнү эккеп турбаан, чамдыкта шүүдээр, сагыш

човап дузалажыр ужур таваржыр, а маңаа кээп турганнарның хөй нуруузунга мээп киржилгем, сүмем керек бооп турган. Ындыг-даа болза ол бүгү мээң амыдыралымның эчис сорулгазы, харын-даа чогаалчы болгаш хөй нитичи ажылым болуп турган.

Ол бүгүдөн аңгыда, мен бодавыже хүннүң баштайгы херелдери-биле эртенниң-не меңээ байыр чедирип кээр чырык соңгамның дужунда ажылдаар столумга «тутчу» берген-даа ышкаш, пат өөренип калган мен. Ооң дужунда бир шагда мээң олуртуп кааным кырган теректин бүрүлери болгаш ыт-кадының сыптары шылырткайнып келгилээр. Шыны-биле чугааларга, бо бажыңга бир-ле чаагай сактышкын, онза тураскаал мени өртей баглапкан ышкаш ийин.

Санаторий-курорт барып, аалдап, азы чогаалчыларның Чогаалдыга бажыңыңче чорупканымда, чүгө-ле ийик, ол черлерге, орта ажылдай албас мен. Кандыг-даа чорук чорааш, көргөн-билген солун чүүлдериниң, хөй сактышкыннарның салдарыңга алыссымза-даа, оомну болганчок-ла бодумнун ажылдаар столум артыңга бижип-рин кызар мен.

Өске бажыңче көжөр деп бодап-тарымга, ол эжинге өскерилгениңге демей сагындырар-дыр. Эшти тып алгаш, ону солувазы дег, мен ону кажан-даа кылбас мен. Чүглө өңүктөрүм, таныштарым-даа эвес, хөй танывазым кижилер безин мээң адресимни тыва тыртып аар, бо эрги бажыңымга меңээ ужуражып кээр, ыңдыг чугула, кижилерге херектиг кижиге деп чугаа-соодун



слар меңээ шаңнай бээрлер.

Кажан-на ийик, бо бажыңны  
будуп, экижиткеш, бир шагда ма-  
наа чурттап турган болгаш маңаа

кээп чораан бистиң үениң ат-ал-  
дарлыг кижилериниң адын бижээш  
азып каар болза деп бодаар-дыр  
мен ийин...

*С. А. Сарыг-оолдуң сактышкынын чогаалчының кадайы  
М. Д. Сарыг-оол дыңнап бижээн.*

## ЛУШАГА

— Ханылашкан ынагындан  
Канчап чарлыр? Берге чүвөл!  
Хадың, дыттыг Каа-хем болза,  
Кайнаар-даа бол, караш-ла дээй.

— Каш-ла хонук аразында  
Канчап ынчаар ынакшыдың?  
— Карак чивеш аразында  
Кара баарга хан-даа доктаар..

Чараш, чассыг Луша сен,  
Чанымга-ла чоруур болза,  
Чассыг, кыссыг бүткүр бодуң  
Чалар от дег хып-ла келир!

Шалыңныг чай, чайыктыг Дээр,  
Шарлан, эзим, Бүрен-Бай-Хаак,  
Сайлык куштар, часкы хек-даа  
Чанымда эвес, чүрээмде ойнаар.

Хөнү сының, хүрең чаагың  
Хөңнүң эрий, иштиң агы  
Мени бүрүн куспактапкан,  
Бердинипкен чүрек болдум.

## Л. СЕВИЛБААНЫҢ МӨЧЭЭНИНГЕ

«Кыстың үнүн» номчуп үнүп келир ийик сен.  
Кымны-даа бол кый деп келир хомус чордуң.  
Чаштыг караам чодуп алгаш өрү көрүп,  
Чалданыш чок тулчурумну бодап ордум.

Көрүкчүнүн өөрүшкүзүн, четтиргенин  
Хөгээржикте сөңнер безин сөглөп четпес.  
Өөрүшкүнүн оду кыпкан сээн арнын  
«Өже бээр» деп бүзүрээри эң-не берге!

Театрның сценазынга ойнап кааның  
Чараш уран дүрзүлериң мөңгө дириг:  
Сагышка чаа күштү немеп, сорук киирип,  
Чанывыста кожа базып, ырлап чор сен!

1964, 7/III

*К. Е-ге*

Көрнүп келир караа безин  
Хөңнүм чүрээм чымчаш кылып.  
Артында-ла үнү хомус,  
Аас-кежиин тоолдаанзыг.

Даштындан-на көңгүс илдең:  
Таныш, өңнүк эң-не чоогум.  
Хевиң безин бөдүүн чараш,  
Хевир-сының чазап чоруур.

Аксын-эрнин будуксавас,  
«Артык чараш» болуксавас:  
Авазының чечээ хевээр,  
Анаа, чазык эвилең эш.

Ужурашкан санында-ла  
Чымчак, чышпык, сөзү топтуг,  
Улам ээлдек чугаа сооттуг —  
Чылыг, шынчы дыңнаксаар мен.

\* \* \*

Шак-ла ындыг угаанныгны  
Чогаадыры тергиин берге,  
Шала чүгээр чурупсумза  
Чоргаар бодап чорбас мен бе!

Мактаар, алгаар артык сөс чок  
Бар-ла шаамче шынын сөглээн.  
Өйлөп-өйлөп сактып келгеш,  
Өөнгө кирип көржүксээм кээр.

Аажы-чаңы кижизигни  
Ол-ла хевээр бижип ор мен.  
Арай чевен бөдүүн диве —  
Ора-сомаң чуруп алдым:

Кулузун дег хөнү, чиңге  
Согун сының дыка көскү.  
Кускун-кара хоюг чажың  
Сорлуг ышкаш, хилиң торгу.

Чымчак, чашсыг мойнуң көөгүн  
Сыйбадым деп мегелевээн.  
Эргеледип сыйбаан болза  
Эгииреде кайын уттур!

Оожум топтуг ийи караан  
Орай дүндө шолбаннар дег.  
Чун каан бес дег аккыр диштер  
Шупту көстүр: сүт дег ак-чайт.

Чүү-даа канчаар хүлүмзүрүүң  
Чүрээмдиве изиш кынныр,  
Кыяң, кыйбың кыстар эвес —  
Кыссыг чараш бүдүжүң ол.

«Эдимге дээп, бажым суйбап,  
Эрним ошкап көргөн эвес,  
Ырактан-на мактава, акый —  
Ыядынчыын» диве, дунмай!

1980

Урана ДОНГАК

## ӨЗҮМНЕРНИҢ ӨҢНЕРИ

Тыва кижиниң делегей көрүүшкүнүн, сеткил-сагыжының байлаан ажыткан шүлүк чогаалының онзагайы, кайгамчыкты улам тода илерет келген. Хүнден хүнче тыва чоннуң поэзиязының утказы болгаш уран-чечен хевирлери калбарып, сайзырап турар. Бо дугайты Тываның ном үндүрер черинге 1990 чылда «Өзүмнер» деп ниити ат-биле үнген чыынды ном<sup>1</sup> бадыткаан. Аныяктарның шүлүк чогаалын Роман Лүдүп, Борис Куулар, Эдуард Мижит болгаш Артур Хертек төлээлеп турар.

Роман Лүдүптүң шүлүктеринде чараш поэтиктиг омур-хевир бар: соок, чывар, хыраа. Чалыны кысты харамдыгып ошкап турар соок; соңгаларны чылгап, бажыны бүдүнү-биле сырыштарынга белең чывар; сирень ыяштың будуу бооп көзүлгөн, эргиминден чарылганын сагындырган хыраа. («Ийи чагаа», «Аравыс чоок каржып эрткеш...» дээш өске-даа).

Чылыг хүннүң алдыны дег,  
Чырык айның мөңгүнү дег,  
Дүжүмге сен чуруттунуп,  
Дүннү өттүр төөрөдир сен.

Сирень частып келген-дир деп  
Хырааланган соңгаларым  
Шилдеринден хүлүмзүрүп,  
Кызыдыр-ла мегелээр сен.

Оттуп кээр мен, туман шаң дег  
Опчок меге эсти бээр-дир.  
Соңгам шилин угулзалаан  
Соок чывар каттырар-дыр.

(«Ийи чагаадан» үзүндү).

<sup>1</sup> Өзүмнер: Роман Лүдүп. Ийи чагаа. Эдуард Мижит. Кезерниң бадызы. Борис Куулар. Ыглаган хат. Артур Хертек. Сарыналдың ыялары. Шүлүк номнарының дептери.— К.: 1990.— 112 ар.

Эдуард Мижит «Чодураалар» деп шүлүүндө частып келген чодурааның каас-чаражын сийлибип-чураш, бистиң сагыш-бодалывыста ужуга берген маңган ак хуулгаазын куштуң овор-хевирин ажыткан:

Маңган ак-ак чалгыннарын херип-чайып,  
Бар-ла шаа-биле дээрже чүткүп ужул үнген  
Чечен тоолдан даңгына куш көрүп каан дег  
Чечектелген чодурааны кайгап тур мен.

Бо хуулгаазын куш бисти ооң-биле кады лириктиг маадырның ырак чашкы шаанче чедирип, чодурааның магалыг чаражыга алзып таалаан бичии оолду көргүскөн.

Поэтиктиг чурумалдарда ударгай хөөннер база дыңналып турар. Дүвүнүң овор-хевирин Борис Кууларның шүлүктөрүндө аймаараалкынны, оожургал чок бодалдарны илередип турар. («Дүвү», «Ыглаган хат», «Үнүң дыңнааш»...).

Ынчалза-даа бо авторнуң ынакшыл дугайында шүлүктөрүндө хөй эскерилге чок, оожум сеткил-хөөн дыңналып турар болза, Артур Хертектиң шүлүктөрүндө сеткилдин дүвүрели, хөй-хөй эскерлишкиннер эскертинер. Хары-даа Хертектиң шүлүктери поэтиктиг овор-хевирлерниң, чурумалдарның делгеми-биле ылгалыр. Куштүг ханы сеткиншкиннер манаашкын, эргеленип, хандыкшыл, сарынналдан билдиниң, номчукчулуң сеткил-сагыжын доюлдулар («Манаашкын», «Чодураалыг парк меңээ дүжеттинди», «Чүү деп сени кыйгырайн?», «Дүнелерде хаалгам соктап кээп чордун...» дээш өске-даа).

Роман Лүдүптүң чогаалдарында тыва поэзияда ховар таваржыр «сарыг» деп эпитет кестүп келген. Чоннуң уран сөзүндөн үнген бо тодарадылга тыва шүлүкчүнүң национал онзагай бүдүжүн илередип турар. Улустуң аас чогаалында адаанывыс эпитет-овор өң илередиринден аңгыда, кижиниң сеткил-сагыжына эң-не чоок, эргим чүүлдерни көргүзер. «Хары черге боданышкын», «Дүдүскекти сарыг хүнүм чылгай каапты...» деп шүлүктөрдө «сарыг хүнүм», «сарыг ховум» деп сестер лириктиг маадырның сеткил-хөөнүнүң бир янзы илерээшкенин айтып турар. Мында чугаа төрөл, чоок, эргим чүүлдер дугайында чоруп турары илден.

Ай, дээрде сылдыстар — чөөн чүк улустарының шүлүк чогаалында доктаамал демдек апарган кезектер-дир. Тыва литературада олар нургулайында каасталга бооп, чогаалдың утказынга улуг-ла салдар чок бооп турган. Сөөлгү үедө бо элементилерде тускай утка болгаш уран-чечен овор сиңниккенин эскерип боор бис. Шүлүкчү Артур Хертекте «ай» — кижиниң качыгдал-човуурунуң тоомча чок херечизи. Ай — «өлүмзүк», ооң чыры «хуурмак».

Бо шүлүкчүнүң лириктиг маадыры биске таныттыгыр болгаш чоок, чүгө дээрге ол маадырда бөгүнгү аныяк оолдарның мөзү-бүдүжүн

автор кайгамчыкты-биле сирип, оларның өртемчейже көрүжүн илереткен. «Космополитика», «Веранда» деп шүлүктөргө маадыры улуг негелдели-биле болгаш тоомча чогу-биле таныш болгаш билдингир.

Шүлүк чогаалын чүгле метафора тургузуп турар дээр болза, шын эвес боор. Бир авторга каас сөстүг одуруглар, доора утка сиңген домактар болгаш метафора чок-даа шүлүктөр хамааржып болур. Ол метафора кирбээн аян сеткилдиң күштүү-биле, хей-аът көдүрлүүшкүнү-биле болгаш шүлүктүң тускай тургузуу-биле четчеленир. «Космополитке» деп шүлүк база-ла ындыг. Бистиң мурнувуска романтик аяныг маадыр көстүп кээр. Ол тодуг, тоомча чок эргетеннерден ойталап, чоннуң идеалдарынга шынчызын даңгыраглап турар.

Артур Хертектиң шүлүктөрүнүн маадыры оожургал чок, деспес кижги. Автор лириктиг маадырны бо-ла «Үймээччи» деп адавылшаан, ону өптүг-кажар, саттыныкчы «Чалчага» удурланыштырар.

Аныяк шүлүкчүлөр бөгүнгү хүнүнү билип, угаап, боттарының хамаарылгавын илередип көргүзөрдө, эрткен үениң оворунче көрүнүп, чедимчелиг тывыштарны кылып турар. Эрткен үе биске ам-даа бүрүн ажыг тынмаан, харын-даа билдинмес чажыт бооп чоруур деп бодал Роман Лүдүптүң «Сарыг хүнүм пөрүк кыстың арны ышкаш...» деп эгелээн шүлүүндө шын эскертинген. Ыракка көстүп, шууштур халдып чоруй барган алдан маадырларның овор-хевиринде шүлүкчүнүң бо бодалы сиңниккен.

Солун, чаа бодал кирген шүлүк номчукчунуң сонургалын хаара тутуда бээр. Ынчалза-даа ындыг чогаалдарның аразында анаа шүлүктөп каан боданышкыннар бары комуданчыг (Р. Лүдүп, «Өртемчейде бүгү чүве назы-харлыг...»). Чүгө дээрге шүлүк өөредиг-суртаал аянычче кирип, оон утказы угаан-бодал талазы-биле кызы үе апаарын эскерер бис. А бодал уран-чечен овор-хевирде сиңген, ону дамчыштыр биске четкенде, долу делгем бооп үнөр. (Р. Лүдүп, «Сарыг хүнүм пөрүк кыстың арны ышкаш...»). Харын-даа чамдык таварылгаларда шилиттинген чараш одуруглар авторнуң бодал бижээнинден-даа хөйүнү сөглеп болурун билир болгай бис.

«Манашкын» болгаш «Сөөлгү дүн» деп шүлүктөр — төсгүнүң оруктарыга качыгдаан кижиниң салым-хуузу-дур. Номчукчуларга эрипшаажы манаан кижиниң («Сөөлгү дүн». А. Хертек) бодал-сагыжын, сеткил-хөөнүн дамчыдып чедирери белең эвес-ле болгай. 16 слогтук узун одуруглар лириктиг маадырның далаш чок болгаш дыңзыгышкынныг туугаазынга чүүлдеп:

Демир куржаан көзенектен делегейни көөрге хензин (16)  
Яңган кыстың караа дег ай кинданымче шургуп кирди. (16)  
Дер, хир сиңген шээживегим тиинден үнген халыыр-быттар (16)  
Нары чары азыгларже менден ырап дезип туру. (16)

«Космополитке» деп шүлүктө одуругларның узуну кайгамчык шыя шилиттинген. 8 слогтуундан оон кыска 4 ажык үннүгте чедир. Ол шүлүкке ритмниг төнчүлгени, уткалыг хевирлээшкини, чиге болгалы шийтирлиг хөөннү немең турар:

Күштүглерниң идиин чылгап (8)  
Нүгүл-биле хырным дүптөп (8)  
Чаңчыкпаан мен. (4)

Бо-ла авторнуң «Веранда» деп шүлүү база-ла ындыг, чүгле дедир анзылыг бижиттинген. Баштайгы ийи одуруг үшкү улам узун одуруг-биле төнер. Мындыг узадышкын хөөрөөн, хөглөөн кижиниң сеткилиниң делгемин көргүскөн:

Шак бо кежээ мында кыстар (8)  
Чагып каан дег шунту мээни (8)  
Шаптык каткан шолуктарның шорузу-ла! (12)

Ынчаарга сөөлгү строфаларда боданышкыннарга, түңнелдер үндүреринге эптиг аянны кириген:

Шаараш демир көзенекте (8)  
Чайгы айның овурунче (8)  
Шагжок караам көөрүндөн чалданыр-дыр (12)

Шүлүкчү Артур Хертек бо одуругларда частырыг кылгаш, чүгле хоругдалга боданып келген аныак оолдуң овор-хевирин тургускан.

Эдуард Мижиттиң ийи улуг эвес хемчээлдиг шүлүктерин онзалал демдеглеп каалыңар. Ол болза «Даңза» болгаш «Тыва идик» деп шүлүктөр-дир. Адаанывыс чогаалдар долу эвес, доостунмаан ышкаш сагындырар, а херек кырында шүлүктүн ара чугаалаан аяны философтуг боданышкыннар бооп уламчылаар. Шүлүктөр, бир талазында, кысказы-биле; өске талазында, бодалдың делгеми-биле чаңчылчаан япон шүлүк чогаалыңа чоокшулажып турар. Оларга «Эгези» болгаш «Хөлеге» деп база верлибр-биле бижиттинген шүлүктөр каттыжып турар. Одуругларның узуну-биле болгаш эге аяннажылга-биле кызгадаттырбаан хостуг шүлүк тургузуу боданышкынга болгаш бодалдарның хостуунга таарымчалыг.

Тыва шүлүк чогаалында чаа аттарны демдеглеп адаары өөрүнчүг-дүр. «Өзүмнер» деп номда кирген шүлүктөр хемчээлдериниң хөй анзы-зы-биле, чаа овор-хевирлерниң көвейи-биле онзаланып, чаа темаларның ажыдышкыны-биле ылгалып турар.



## ҮНЕЛИГ НОМ

Номчукчунуң бодалы

Сөөлгү үеде тыва дылга парлаттынып үнген номнарның аразындан А. Борбак-оолдуң «Элезинде боолаашкынар» деп номун эң сонуургап номчудум. Ол номну анаа-ла солун деп чугаалаар болза база таарышпас боор. Ол бистерге, номчукчуларга улуг үнелиг бооп турар. Бо номну Кызылдың ном садынга кирипкен соонда, каш-ла хонукта бурт дээн чүве. А ону садып алып дээш сураглан дыка хөй номчукчуларга ужу-разкып чугаалаштым. Мен ном садынга барганымда чамдык тыва номнарның үр-ле чыдып турарын көөр мен. «Элезинде боолаашкынар-ның» номчукчуларның кичээнгейин ыччаар дораан хаара тудупканының ужур — ында тыва чоннуң төөгүзүндө коргунчуг шаажылаашкынарны ижин кара чогу-биле, архив документилеринге үндөзилээш, репрессияның дириг херечилериниң чугаалары-биле бадыткап, бүзүрөнчиг кылдыр бижээнинде деп бодаар мен. М. Шур-оолдуң «Шын» солунга чоокта чаа бо ном дугайында бижээни «бүзүрөнчиг эвес, чамдык чүүлдерни өскээр тайылбырлаан» дээн хууда бодалы арай шын эвес боор деп бодаар мен.

А. Борбак-оолдуң бо номну биживес аргазы чок турган, чүге дегенге, А. Борбак-оол баштайгы «контрларның» бөлүүн Кызылга шийткен Онза судтуң дириг херечизи. Ону ол судтуң бижээчизи кылдыр томуйлап кааы турган. Оон аңгыда ол Күрүнениң Айбыл чок чоруунуң комитедин-ге ажылдап чораан хоочун чекист болгаш репрессияларның чамдык талаларын билген, көргөн. Автор номун кончуг оваарымчалыг, хөй чыл-дар иштинде анализтеп, шийчилеп тургаш, бижээнин билип алдым. Ном-да кол айтырыг — Тываның төөгүзүндө болган ол ханныг репрессиялар-ның кол буруулуг кижизи кымыл дээрзин илередип, дорт, дидими-биле бижээни чогумчалыг болган.

Шынап-ла М. Шур-оолдуң бижип турары дег, Тывага барык чээрби чылдар иштинде болуп турган репрессияларны С. Тока боду баштап, организастан, айтышкын берип турганын бо номда ылаптыг шыны-биле бижээн. С. Токаның талалакчылары ону дыка-ла камгалап, бүгү бурууну Сталинче чууй каап, С. Тока чүгле «чазыг кылган», «чазыг кылбас кижиге бар бе?», «кошкак удуртуп турган» дийип «ырлажып» турары эргижирээнин ам кым-даа билдир. С. Токаның талалакчыларындан ам бистиг аравыста чок Севил Юмбуу черле онзаланып ылгалып бижип турду.

Кем-буруу чок кижилерни эриидеп-хилинчектеп тургаш, меге өчүк-терни албадап тургаш ап, ат салып турган өске-даа кижилер бөгүн кел-геш, буруу чок мен деп агартынып, бодунуң буруузун өскелерге чайып турары моральга таарышпас херек-тир. Ооң орнунга харын чоннуң мур-нунга ажы-биле буруузун билинзе.



Тываның төөгүзүндө ол коргунчуг үени — репрессияның уржуктарың эктимге чүктөп эрткен мен. Мээң ыы-сыым, бүгү назынымда көрүп чораан хилинчээм чүгө-даа деңнеттинмес. Бо ханныг үүлгедиг моон соңгаар катаптавазын дээш, ону аныяк салгал билип алзын дээш, репрессия өскүдеринге буруулуг кижилерни чон эчизинге чедир сойгалап илередир дээрзинге бүзүрээр мен.

«Элезинде боолаашкыннарны» кижии анаа-ла сагыш амыр номчуур аргажок. Репрессияның хилинчээ чүглө мээң ачам дег улуг назылыг кижилерге таварышкан эвес, харың назы четпээн бичии чаштарны безин оюп эртпээнин чүглө бо номдан эвес, тыва солуннарга парлаан архив материалдарындан номчаан мен. ТАР Биче Хурал президиумунуң ужурга таарышпас хоойлуларны хүлээп ап турганын номдан номчааш кижии бүзүрээр аргажок. «12-ден 14 хар чедир назы четпээннерге кеземче харыссалгазын хүлээдир, бир чылдан куду эвес хуусаада хосталгазын казыыр дээнин 5 чыл чедир кылдыр өскерттир» деп ТАР Биче Хурал президиумунуң 1943 чылдың октябрь 20-де хүлээп алган доктаалыңга соң даргазы Х. Анчымаа ат салганын бо номда бижип турар. Бо доктаалдың дугайында архив ажылдакчызы Н. Кунчуннуң «Та кандыг кижилер боттарының эрге-чагыргада түр олудун ажыглап, чаш салгалды хилинчектээр хоойлуну бодап, саналдап киирген чүвө» деп солунга бижээн чүүлүн база сактып олур мен.

Тере-Хөл кожууннуң Чыргаланды школазында Каргы сумузунда Сарыгбай оглу 9 харлыг Шимитти «нам, чазактың баштыңчыларының чуруктарын ном, дептерлерден ора соп турганы» дээш буруудатканын архив материалындан номчаап, кижии эъди соор. Мындыг чижектер та чеже чүвө.

Ынчангаш А. Борбак-оолдуң номунда бижип турары ышкаш, Тываның улусчу революциязының херээнге бердинген мурнакчы кижилерни ТАР ИХЯ-зының ажылдакчылары канчаар аглап, кедеп, сегиртип, шишскиннерин күткүп салып, оларны «контрлар», «чоннуң дайзыннары» деп чыпшыр тудуп, нүгүлдөп, шаажылап турганын ам-даа эчизинге чедир сойгалап илередири кончуг чугула деп бодаар мен. Мен чоокку үеге чедир ыңдыг нүгүлдөкчилер барын шуут билбейн чораан мен. Чүглө чоокта чаа, ажык-чарлыг үе эгелеп, архивтиң чажыт документилери илереп кээрге, ам билген мен. ТАР-ның Культура яамызының сайыды чораан Седип-оол Тановту дыка хүндүлөп чораан мен. Тыва чон ону база ыңчаар хүндүлээр. Кызылчылар харын-даа Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы деп бедик атты аңаа тывысқан. С. Танов ол үеде мээң ачамны Иштики Херектер Яамызынга нүгүлдөп билдиришскин кииргенин архив документилеринден илереп кээрге, дыка муңгараан мен. Баштай бүзүрөвейн пат болган мен.

Черле ыңчаш чамдык улустуң бодап турары дег, «контрларның» ажы-төлдери, дөргүл-төрөлдери биле репрессияның буруулуг кижилериниң аразында үскүлежишскиннер, өжээн-чөдгээ болу бээр чадавас дег

сезигелдер үндезин чок дээрзин амьдырал бадыткап турар. Мен база өске кижилер дег нүгүлдекчилерниң дөргүл-төрөлдөргө бичи-даа багай сеткилим чок. Оларда буруу чүү боор. Харын-даа репрессияга буруулук кижилерниң бирээзиниң оглу биле репрессиядан качыгдаан кижиниң уруу өг-бүлө тудуп, ажы-төлдүг болганын билер мен.

Акты ак, караны кара дээри ышкаш, буруулугларның буруузун илередип, оларның ат-сывын дорт адаарын чон үргүлчү негеп келди. «Мен чүглө үстүкү черлерниң айтышкын-дужаалын күүседип турган мен» деп аштып кажарлап, үндезин чок черге массалыг репрессияның үүлгедиглеринден бодун чайладып агартынып, бодунуң буруузун өске кижилерге чууй каарын азы хөрлээрин оралдажып турарлар-биле канчап-даа чөпшээрэжиң болбас» деп, А. Борбак-оолдуң бижээни чөптүг.

Ылаңгыя репрессияның, кол буруулук кижизи С. Тока дээрзин А. Борбак-оол ажы-биле бижээни дидим чорук деп бодаар мен. С. Тока ынчан шынап-ла намның болгаш чазак-чагырганың бүрүн эргезин холунга ап, чуртка политиктиг удуртулганы баштап турган болгай. Репрессияны соксадыр-даа дээн болза ооң эргези турган. Ынчалза-даа «Элезинде боолаашкынарда» бижээни дег, дүүн чаа-ла кады ажылдап, эдержиң турган эштерин «чоннуң дайзыннары» деп нүгүлдээш, кыра шаап узуткап, каржы үүлгедигни кылган кижиз С. Тока дээрзи маргыш чок. Бодунуң политиктиг удурланкчыларын шак ынчаар узуткап каапкаш, Тывага бүгү эрге-чагырганы чаңгыс бодунуң холунга мөөңнөп апканын база чүглө С. Токага чүдүүр чоруктуң ынчан кедереп эгелээнин чон билер. Репрессиядан корткан чон чүглө аңаа тейлеп-чүдүүрүңге, алгап-йөрөөрүңге, мактап-чашпаалаарыңга өйлежиң чораанын билер бис. Ол дугайын номнуң автору шын бижээн.

ТАР-ның ИХЯның сайыды чораан, ооң соонда ТАР Биче Хурал президиумунуң даргазы апарган О. Полаттын, репрессияга буруузунуң удуу маргыш чок. Ол Полат безин мынча деп бижээни утпаан бис: «1938 чылда ИХЯ-ның байысаалга херээниң материалдарын С. Токага чедирип турган бис, а ол айтышкынны берип, резолюцияны салып турганын архивтен көрүп болур».

Тыва чоннуң төөгүзүңге актыг кижилерни ялалап шииткен ол шаажылалдарның кандыг кара истерни арттырып каанын номдан номчуурга муңгаранчыг-даа, коргунчуг-даа. Чурмит-Дажыны, Хемчик-оолду ТАРН ТК-ның Президиумунуң хуралы болуп турда тудуп хоругдаанын, ол хуралга ынчан С. Тока даргалап турда ындыг шиитпир хүлээп алганын «Элезинде боолаашкынар» деп номнуң ачызында билип алган бис. База ол ышкаш ТАРН ТК-ның III пленумунга «контрларны дээди хемчег-биле шидерин ТАР-ның дээди суд органнарыңга дагзыр» деп шуут дорт айтышкынны хүлээп алганын архив документизинге үндөзүлээш, автор бижээн. Ындыг факт-барымдаалар турда-ла, бистиң чамдык удуртукчу даргаларывыс чораан Г. Шыршин, А. Канзай, Ч-Д. Ондар олар база С. Токаны бар шаа-биле камгалап келдилер.

Репрессияның кол буруулуг кижилерин чонга дыңнадып адаары дилеп, ол даргаларга хөй катап киргилээн мен. Оларның харызы чыгыс болган: «Репрессия кончуг нарын айтырыг-дыр. Далашкан керээ чок» деп ыттан эртирип шаг-ла болганнар. Ынчаарга С. Токаның бодунга та чете катап дилег билдиришикин кирип келген кижиги мен. Чаңсыдаа катап харыы албаан мен. Ол дугайында солунга-даа бижээн мен.

Бистиң хүндүлүг эртемденевис Ю. Арачын репрессия дугайында орус, тыва ийи солуннарга хөй хемчээлдиг материалдарны бижигилээн. Ынчалза-даа ында репрессия дугайында чогуум тодаргай чүүл чок, а ооң кол буруулуг кижизин С. Токаны дыка-ла камгалап, ойзуп бижээн. Репрессияның үнүп келген чылдагаанында огулуг айытпаан, ооң түңнелидаа билдинмес, анализи чок чүүл болган. Ол бижээн чүүлдеринде колдуунда Тываның шаг-дүптен бээр төөгүзүн коптарып, номчукчулук кичээнгейин колдуунда олче углаан.

«Элезинде боолаашкынарда» бижип турары дег, репрессия дугайында ооң дириг херечилериниң сактышкынарны, аңаа хамаарышкан материалдарны солуннарга арай боорда үндүрер турду. Оон кедерезе, кызыл-кыяр, ыңдыг-мындыг деп. янзы-бүрү чылдагааннар каккаш, харын шуут үндүрбес чоруктар турган. «Шын» солунга мен ийи-даа катап ачам дугайында материал апарып бээримге, үндүрбес, меңээ дедир этидил берген чүве.

Черле ынчанг репрессияга хамаарышкан материалдарны солуннарга чырыдар, радиога дамчыдар туразы чок хөөннерни буруу шавар керек. Хамыкты хайындырып турган кижилерни бөгүн келгеш, олар буруу чок деп чон мегелеп турарынга кым чөпшээрер бир боор.

«Буруу чок кижилерни агартканы эки. Ынчалза-даа хоойлу-дүрүм езугаар агарган кижилерниң ат, фамилиязын республика солуннарынга бижип, чонга чарлаар ужурлуг. Агартынышкын чүгле солунга чарлаан соонда ам шынныг болгаш күштүг болур» деп, А. Борбак-оол кончуг шын бижип турар.

Сөөлгү үеде ачамның өлгөн мөчүзүн кайда чажырып хөмгөнүн билип алыр дээш, дыка-ла оралдажып келдим. Ийи-чаңгыс билир хире кижилер бар-даа болза, олар орта чугаалап бербес боор чорду. Та ам-даа коргары ыңдыг чүве. Бо ажыл черле ынчаш кончуг оожум чоруп турар.

Номда четпестер чок деп болбас. Катаптап бижип турар-даа чербар. Чамдык болушкуннарның чүгле документ барымдаалаан талазынче кол кичээнгей салган, а репрессияларга шаажылатканнырның амыдырал-чуртталгазын, аажы-чаңын бодунуң шинчилеп көргени-биле элээн чуруп көргүскен болза, ном оон-даа солун болур ийик. Ол талазы-биле материалдар барык чок деп болур. Ындыг дириг херечилер ам бисте өзээш арткан болгаш ону бижээн болза дыка эки турган. Чамдык четпестер турза-даа А. Борбак-оолдуң «Элезинде боолаашкынар» деп номун сөөлгү үнген номнарының дээрелериниң бирээзи деп бодаар мен. Ооң кол үнелиг чүүлү — Тываның төөгүзүндө хөй чылдарда чаштынып чыткан чажытты

архив материалдарын ажыглап тургаш, чонга дидими-биле чугаалап бергени. Амгы үениң кижилеринге-даа, келир үениң салгалынга-даа ол үнелиг, ажыктыг, өөредиглиг ном болур деп бодаар мен.

Бо номну өйлеп-өйлеп номчуп каап, ам-даа караам чажын төп чоруур мен. «Элезинде боолаашкыннар» меңээ ыңдыг эргим. Черле ыңчаш бо номну ам-даа элээн алгыткаш, чижектерден көвүдедир немээш, хөй-хөй номчукчуларның дилээн хандырып, дарый катап үндүрери эргежок чугула. Ынчангаш ук номнуң автору Артем Борбак-оол номчукчуларның санал-сүмезин, шүгүмчүлөлдиг саналдарын база оларның күзелинге үндөзилээш, «Элезинде боолаашкыннарны» эдиш чазап, немей ажылдаар дээрзинге, а Тываның ном үндүрер чери ук номнуң чаартып бижээнин чырыкче катап үндүрери чугаажок деп бүзүрээр мен.



## *Монгуш ЧОЧАГАР*

### **ЮНУС ЭМРЕ — 750 ЧЫЛ ОЮ**

*(1240-1320)*

Улуг түрк шүлүкчү Юнус Эмрениң төрүттүнгенинден бээр 750 чыл оюн чоокта чаа бүгү делегейге демдеглеп эрттирген.

Амгы Турцияда калбаа-биле нештерээн, бо хүннерге чедир чоннуң аас чогаалы-биле кады дамчып келген Юнус Эмрениң шүлүктери бүгү түрк улуска хөйү-биле билдингир.

Ортаакы вектерниң алдарлыг түрк шүлүкчүзү Юнус Эмре—суфисчи шүлүкчү. Ооң амыдыралын шинчилээн эртемденнерниң ажылдарындан түрк чоннуң улуг шүлүкчүге ханы ынаа билдинип кээр. Юнусту бөдүүн улустуң качыгдал, муңгаралын үлежип чораанын чон үнелеп хүлээп алганын, бай-хөрөңгитен болгаш шажын-чүдүлге кижилериниң Юнус дээрге хостуг, туразында сеткил-хөөннүг, чүдүл-

геге удур кижиле дээш аңаа хөңнү чогуу буруу шаап турар тоолчургу чугаалар хөйү-биле нештерээн.

Суфисчи шүлүкчү болган ужурундан Юнус Эмре хуулгаазын караң көрнүр аргалар-биле шиңгээдип алдынар, бойдуштуң бодунда чажыртынган көзүлбес бурганның дугайында эртемниң үзелдерин сайзырадып турар. Ол үзелдерни езугаар алырга черде болгаш делегейде бар-ла бүгү-ле эңме-тикчок чүвелерниң шуптузунда янзы-бүрү хевирлерде бүткөн болгаш ыңчаар көстүп бодараан чүве бурган боду бооп турар, азы ол чүл дээрге долгандыр турар делегейден көңгүс өске бурганның чаяап бурганчыткан өске делегейи бар бооп турар. Делегейже шак ыңдыг бурганчыткан көрүүшкүн-биле көөрүнге шуут дүүшпес, аңаа удурланыш-

как, херек кырында бар бооп турар долгандыр турар делегейге кандыг-даа угаадыг, медедел чок, ала чайгаар иттириг-биле бүзүрөй бээр дээн бодалдар-биле чергелештир, оон өске, ол делегейни билип аары арыг угаан-биле чедип алдынар деп ындыг уткалыг бодалдар шүлүкчүнүң чогаалдарында бот-боттарыга көңгүс удурланышпайн кады-кожа илереттингилээн.

Юнус Эмрениң чырык угаадылгалыг болгаш хөй-ниитижи медеделдиг бодалдары шажын-биле шуут удурланышкак болуп турар. Бурган боду болгаш Эрлик ораны ылап бар деп бүзүрөп, ол шажынчы чүдүлгени ыдык сагыырга Дылаажак ораныга баар, а сагы-васка Эрлик ораныга баар деп шажын өөредиинге Юнус Эмре суфистерниң медеделин удур салып, алыс шынны билип алырынче чүткөөн кижги бурганны бодунуң чүрээнден тывар деп, хакикат деп байдалга четкен кижги — арыг шынны, ужур-дөстү билип апкаш, ооң-биле бүрүн холужа берген кижги, — боду бурган апаар деп санап турар.

Юнус Эмрениң чырык угаазы-лалчы болгаш бот-тускайлаң мөзү-шынар дугайында кол бодалдарын езугаар алырга ужурну, алыс шынның дөзүн тывары болгаш кижиниң иштиги арыг-сеткилди болурунче бодунуң хууда сайзыралы үзүк чок сырый харылзаалыг болур. Ол сайзыралдың шимчедикчи күжү — ынакшыл сеткили болур. А ол ынакшыл сеткили бурганга ынакшыл биле кижиге ынакшылдың тутчуп каттыжа бергенинден тыштып келир. Кижиге

ниң бедик хүлээлгелиг кылдыр-чаяаттынганынга шүлүкчүнүң бүзүрөли болза ооң кижилерни үнөлөп билирин, кижилерге эриг биарлыг ынакшылын, кижизиг туружун көргүзүп турар. Юнус Эмре Ак кажан-даа Караны тиилеп турар кылдыр, кижиниң угаанын күштүт кылдыр болгаш соң кызыгаар чок шыдалын кезээде алгаш, бүзүрөлдиг көргүскөн.

Юнус Эмрениң шүлүктөринде кол өзек овор-хевир — суфисчи поэзияның алыс дөзү болур, шынны дилеп тывар дээш тояап чоруур улчумал кижиниң овор-хевир чуруттунган. Суфи дээрге араб дылда дүктүг көп кеткен кижиге дээн, а суф дээрге дүк, кадыг дүктен аргаан хеп — тоянчы суфисчи кижиниң овор-хевиринде кол чүүл. Бо чижеглээн овор-хевир Юнус Эмрениң аажок бедик шүлүкчү салым-чаяанының хараазы-биле, ооң хөй-аъдының, ажык-сеткилиниң дээди күжү-биле, амыдыралчы утка-биле, шүлүкчүнүң бодун көргүзүп турар катаптанмас онзагай хевирлер, мөзүлөр-биле катый-хаара бижиттинген бооп турар.

Юнус Эмрениң дылы болза ол үениң ёзулуг дириг түрк чугаа дылы бооп турар. Юнус Эмрениң шүлүктери ылап-ла түрк аяныг, оларның үнү, хөөнү түрк литературлуг дылдың сайзырап турумчаан үезиниң эге чадазында хамааржып турар, ынчангаш түрк литератураның национал үлегеринге удурланып, фарси (перси) литератураның эмин эртир салдарына алыскан, ону өтгүнгөн деп турар чамдык эртемендерге удур база бир күштүг хары болганын.

демдеглес аргажок. Тодаргай чижек: Юнус Эмрениң поэзиязы ашуг поэзиязының тыптырынга улуг салдарны чедирген, а ашуг дээрге амгы үеде допшулуур-биле дөмей саз деп хөгжүм херекселинге ойна-вышаан, бодунуң чогааткан ырларын, чоннуң ырларын, маадырлыг тоолдарны ырлап күүседир чечен-мерген онзагай ыраажы кижин дээрзи билдингир болгай.

Юнус Эмре түрк литературада амгы үеде аажок сайырангай

бооп турар гуманистиг углаанышкынның езулуг эң-не баштайгы үндезилекчизи бооп турар.

Ам Юнус Эмрениң каш шүлүктерин силерге таныштыраалы. Оларны А. М. Горький аттыг Литература институтунуң очулга факультетиниң студентизи Чотпуноол оглу Монгуш Чочагар түрк диндан дорт тыва дылче очулдурган.

## Юнус ЭМРЕ

\* \* \*

Эрмин долгап далай ышкаш  
Эмдик хөңгүм катап база чалгыыр сен бе?  
Карактарым ханныг чажы  
Хары черниң оруктары дуглаар сен бе?

Канчалыйн, ынаам сеңээ холум четпес,  
Качыгдалдан амыр-дыш чок,  
Чонум каггаш, тояк чоруур болу бердим,  
Чоокта меңээ дужар сен бе?

Ханы ынак өңнүм сеңээ ынакшыдым,  
Кара баарым саргып туру.  
Карактарым ханныг чажы  
Каалаан хемнер эрмин долуп дажыыр сен бе?

Сээн базар довурааң бооп чапты бердим,  
Серде-даа чок, ажыр көргөш турар-дыр сен,  
Харын удур хөрээң дөгөп,  
Кара баарым хуюкталдыр дагаар сен бе?

Оруум доза кадап каан дег харлыг даг сен,  
Орниң кара нүүрү-дүр сен,  
Ынаамдан мен айлык черже  
Ырай бердим, оруумну сен дуглаар сен бе?

Харлыг даглар бажын бүргээн, дүргектелгөн  
Чаглак-чаглак болган булут  
Кара бажың дүгүн чулуп, мени дээштин  
Чаашкыннап катап-катап ыглаар сен бе?

Юнусбейниң сеткил-хөңнү эзирди:  
Тояп чор мен, чуртум кайыл,  
Юнус хөөкүй дүшке сени  
Топтап көрдү: аарыг сен бе, кадык сен бе?

\* \* \*

Бурган бир-ле сеткил-хөөннү меңээ берди,  
«Бурган өршээ!» дивээнимде буян болур,  
Карак чивеш аразында омакшый бээр,  
Карак чивеш аразында муңгарап боор.

Карак чивеш аразында сөглөй албас,  
Кандыг-даа сөс утканы шын илеретпес.  
Халыын аарыг, бертиктер-даа таалаар сөстөр  
Карак чивеш аразында төрүттүнер.

Карак чивеш аразында дээрже үнер,  
Карак чивеш аразында черже дүжер,  
Карак чивеш аразында дамды алаар,  
Карак чивеш аразында далай болур.

Карак чивеш аразында дүмбей болур,  
Каш-даа сөглөп, чүү-даа дээрге дүлей артар,  
Карак чивеш аразында угаан кирер.  
Хамык бүгү аарыг сегип таалал болур.

\* \* \*

Делегейни каанкаш баар бис,  
Артып каарлар салам<sup>1</sup> болзун!  
Делегейге бисти салгаар  
Ажы-төлдер салам болзун!

Чөнээн бүшкүк сынывысты,  
Сөглөй албас дылывысты,  
Кемдип-көьргээн аарывысты  
Кээргээннер салам болзун!

---

<sup>1</sup> Салам — каң-кадык.

Сөөгүм тудун чыгтырганар,  
Сөөлгү хевим кедиргенер,  
Адак сөөлгү хирим чуггаш,  
Ажаап кааннар салам болзун!

Делегейден мран чарлып,  
Назы барааш чоруур дооста  
Намаз<sup>1</sup> кылып, сузум бодап,  
Тейлээн улус салам болзун.

Дервиш Юнус сөслөөр сөзүн,  
Чаштар долгон ийн көзүн<sup>2</sup>,  
Билбөөннөр те, билбөөйтөр аанд,  
Билгеннери, салам болзун!

\* \* \*

...Кадыр дагдым чуртум,  
Караам чаш теп ыглаар,  
Ханы ынакшылдан  
Хан бөглөнмес<sup>3</sup> сыылаар.

...дагымвы дычна,  
арын-нүүрүм кагдым,  
Ханы ынакшылдан  
Кара бажым оскундум.



---

<sup>1</sup> *Намаз* — мөргүл (ислам шажын ёзулалы-биле).

<sup>2</sup> *Көзү* — караа.

<sup>3</sup> *Бөглөнмес* — доктааттынмас дээн уткалыг.



**МААНАИНЫҢ АЛДЫ ҮЖҮҮНҮҢ  
УТКАЗЫН ТАЙЫЛБЫРЛАП  
НОМНААР КИИРИЛДЕ**

- Ум дээрге херел чайнаан  
Дээр өртемчей үнзүнзе,  
Дээрлерниң өлүм кыланнаан  
Бачыдын арыдар  
Аръяабал кудуктунун оду чырыыр!
- Ма дээрге, херел чайнаан  
Асури өртемчей барзынза,  
Асурилерниң хержип демисешкен  
Бачыдын арыдар  
Аръяабал кудуктунун оду чырыыр!
- Пи дээрге, херел чайнаан  
Кижин өртемчейге келзинзе  
Кижилерниң төрүүр база кырыыр,  
Аарыыр болгаш өлүр  
Бачыдын арыдар  
Аръяабал кудуктунун оду чырыыр!
- Бад дээрге, херел чайнаан  
Адыгуузун өртемчей таварышса,  
Адыгуузуннарнын үн чок мугулай  
Бачыдын арыдар  
Аръяабал кудуктунун оду чырыыр!
- Ми дээрге, херел чайнаан  
Мирит өртемчейге четсинзе,  
Мириттерниң аштаан болгаш суксаан  
Бачыдын арыдар  
Аръяабал кудуктунун оду чырыыр!
- Хум дээрге, херел чайнаан  
Тамы өртемчей кирзинзе,  
Тамының изиг болгаш соогунга  
Хайлып, быжып, үжүп түрегдээн  
Бачыдын арыдар  
Аръяабал кудуктунун оду чырыыр

Херел синниккен  
Таринаның эреге дээрин шингээдип  
Чайынналдыр чыып мөөңнээш,  
Чалбарыыры чогумчалыг болур.  
Ум ма ни бад ми хум.  
Ону шуптузун номназа,  
Ооң ачызында бүгү айыыл човалацны арыдып шыдаары,  
Күзээн үүлезин сеткилинге чедир бүдээри чайлаш чок болур.

<sup>1</sup> Асури — бурганнар-биле адааннашкаш, дээр-тенгерден дүжүр сывыр-  
таткан күчүлүг диирел, четкер, шулбус амытаннар ораны.

<sup>2</sup> Мирит — (бирд), тогнас, ханмас маңгыстар ораны.

Моол дылдан Чойдогийн Тодот

тыва дылга дүжүрген.

## МААНАИНЫҢ ХӨГЖҮМҮ

Ачызы күчүлүг ламага тейлэйн.  
Авыралдыг үш эртинеге  
Алалавайын тейлэйн.  
Алыс шынныг бурганга  
Амытан бүгүде бүзүрезин, өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Авырал көргүзөр бурганга,  
Ачылыг шын дээднлерниң судурунга,  
Эц-не мерген хууракка  
Эгинреде сүзүглөп тейлэйн, өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Арвын (он) ак мага боттуг  
Авырал ээзиниң кол шимээ,  
Амытан бүгүнүң авыракчызы  
Арьяабал бурганга тейлэйн, өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа!  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Өртемчэй чүглэ тудуш чацгыс,  
Буу-хаа ужуралдар көвей болгай.  
Өлүп бүрлүрүнүн мурнууда  
Буян чолувусту чүткүлдүг йөрээли, өршээ хайыракан.  
Арьяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Очалац делегсй мөңгө эвес.  
Эң берге олча кижиниң мага-боду.  
Ону тып-даа аарга хээрээ кончуг.  
Эң дээди олча буян номналы ол, өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Эргелиг-хайыралыг мага бодунну  
Ээн куруг ховуга октаптарга  
Эрлик оранга чедер оруунну  
Эргим лама айтып бээр, өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Ачылыг маанайнын үжүктерин  
Өөр-өнер номнап чалбарылы.  
Айыылдыг тамының хинчээнден  
Өршээл азырап авыралданар, өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Аза-четкер, аарыг-аржык, ханныг дайзын  
Айыылындан амытанны авыралдап,  
Амы-тынның буянның одун,  
Аас-кежикти арбыдадып өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Ыдыктыг эки кижн сеткилин тып,  
Ынай бараскан менээ дүрген чаягаш,  
Эгезинде чыглып үүртелген  
Эскит бакты арыглап, өршээ хайыракан,  
Арьяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Өлбес мөңгө Аръяабал бурганның  
Бурунгу түрү катап чаларааш,  
Өгбелерниң ёзузун эдерип  
Бурган башкы бооп бодарап келзин, өршээ хайыракан,  
Аръяабал аа.

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Бак хайлыг үүлениң үрезинден үүртээш,  
Карачааскаан калгаан тоянчыга  
Кайгамчыктыг Аръяабал бурган  
Баар оруун баштап чоруур болзун, өршээ хайыракан,  
Аръяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Элбек нүгүл кылган дээш  
Эрлик оран кирзинзе  
Энерелдиг Аръяабал бурган  
Ээ көрнүп азырап чорзун, өршээ хайыракан,  
Аръяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Өлүм, аш-чут, эрээ-хинчек  
Үүлезин чүктээн амытаннар  
Өлчейлиг маанай ачызында  
Үлүг-хуузу амыржыыр болзун, өршээ хайыракан,  
Аръяабал аа,

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.  
Буянын күзелдин сорук күжү-биле  
Алды чүүл амытанның  
Аарыг бачыдын арыглааш,  
Бурган бооп бодаразын, өршээ хайыракан,  
Аръяабал аа.

Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум,  
Ум ма ни бад ми хум, ум ма ни бад ми хум.

Маанайның хөгжүмүн моол бижиктен тыва дылга Адъяагийн Уртнасан  
көжүрдүм, түмөн чонга авыралдаан буяным бооп, нүгүлдүглерниң сеткилин-  
ге буянын үрезинин чашканнап бодаратсын!

## **МААНАЙНЫҢ СУРГААЛДАРЫ**

Бо өртемчей болза човалацныг өртемчей болган төлээде кым-даа кижиданаа кударап мушгаравазын, бодунга төлөн шыдавас килең нүгүлдү кылбазын! Бо өртемчейге кижилер шуптузу килең нүгүл кылбайн, эки сагыштыг, ак сеткилдиг чоруур болза, карангы дүмбөй оруктан чайлап, Сүхевад (Ды-ваажан) ораныга барып, өлбөс мөңгө-назышың илби-шидизин, эгээртинмес бай чуртталганың илби-шидизин тып чыргаары чугаажок болур!

1. Кежиг чок далай суун  
Хемелеп кежери берге,  
Бөмбүрзекте ар амытацның  
Мөңгө назылаары берге,  
Куржаа чок тамыже  
Кулбурууру ылап төлээде  
Ум ма ни бад ми хум.
2. Ганга хемниң суу  
Кадыр элинге черле сынмас,  
Мөлдүк-калдык амытаң шунту  
Мөңгө черле чурттавас,  
Кайгап ханмас орчалацнын  
Қара чаңгызы шын болганда,  
Кайгамчыктыг маанайның алды үжүүн  
Улаштыр номнааны ажыктыг  
Ум ма ни бад ми хум.
3. Алдын азы мөңгүн хөй-даа бол,  
Тамыга хүнезин чем болбас,  
Амыраацнын чажы узун-даа болза,  
Эрлик ораныңче сени эдербес,  
Таалалыңдан адырлып чарылгаш,  
Эгел чааскаан артарың дээш  
Арыг мөрүлүг ак үүлеже  
Агы чүткүлүң салзыңза ажыктыг  
Ум ма ни бад ми хум.
4. Эт-сеп, акша-мөңгүн бар-даа бол,  
Тамыга хүнезин чем болбас,  
Эптиг, талтыг чоруза-даа  
Эрлик оранга эдержип барбас,  
Таландан чарлыр шагында  
Қара чааскаан артар болганда  
Эргим чаагай арыг үүлеже

Хандыкшып чорууру ажыктыг  
Ум ма ни бад ми хум.

5. Харбайган хол узун-даа бол,  
Кажан-даа тенгерге четпес,  
Кара чааскаан кайгал эр болгаш,  
Халап одун өжүрүп шыдавас.  
Кайгап орбайн, хөөкүй бодувус  
Кайгамчыктыг маанайның алды үжүүн  
Кады демниг идегеп номназа ажыктыг.  
Ум ма ни бад ми хум.

6. Сунган бут узун-даа бол,  
Суг ээзиниң тейин теппес,  
Кижин боду кайгал эр болза-даа  
Мөңгө назы назылавас,  
Мөчүт хоозуну шын болганда,  
Күзөп орбайн, хөөкүй бистер  
Күжү улуг алды үжүктү  
Кичээнгейлиг номназа ажыктыг  
Ум ма ни бад ми хум.

7. Ада буянын бар хемчээ-биле  
Алган мен деп көөргетинме.  
Ляк туткан куурумчу-ла-дыр дээш  
Лартыктап дора көрбө.  
Салчаттынмас үүлениң үрезини  
Анга дугаар хөрөңгин ол!  
Арыг-чаагай ак үүлени  
Сактып бодап чоруур херск.  
Ум ма ни бад ми хум.

8. Бай, ноян болдум дээш  
Бардам, бак аажылава!  
Буурап бадып чор-ла мен дээш  
Мунгаранчыг бодалга алыспа!  
Бо өртемчейде кижилерниң  
Бай, ноян, чыргал дээр чүвези  
Эртен, кежээ шалың дег эстип каар!  
Бо хоойлуну билип алгаш  
Эки үүлени мөңгө бүдээр дээш  
Кызып-кылайып чорза ажыктыг.  
Ум ма ни бад ми хум.

9. Оор, дээрбечиге үптетпес  
Эртем-билиг мөнгө,  
Озал чокка негетине бээр  
Эки үүлэ үрезини мөнгө.  
Хуурмаа, шыны ылгалбас  
Хугбай бак сургаал хээрек.  
Элеп каар хеп мөдү  
Эргимидниң ынакшылы хээрек.  
Ум ма ни бад ми хум.

10. Аяк төдүү көзүлгөн  
Хүннүң херели мөнгө  
Амытан бүгүнү өөредип сургаан  
Номнуң күчүзү мөнгө.  
Асар хоорай дег көзүлгөн  
Чиргилчин хей хоозун.  
Ажык кончаа хопталаан  
Чилби сеткил үүлези хоозун!  
Ум ма ни бад ми хум.

**Тайылбыр:** Улуг кээргекчи бодисадпа Арьяабал болза, алды улуг өртемчейниң амытаннарының човулаң бачыдын арыглаар дээш маанайның алды үжүүн — «ум ма ни бад ми хум» — деп бүдээп хайырлаан. Бо алды үжүктү «Арьяабалдың чүрек тариназы» деп адаар. Бо болза «Ие болган алды чүүл хамык амытанга өмөк-дуза» дээн уткалыг болур. Ие болган алды чүүл хамык амытаннарга: дээр, асури, кижиге, адыгуузун, мирит, тамының амытаннары хамааржыр. Маанайның сургаалын моол бижиктен тыва дылга көжүрдүвүс, бистин оовус түмөн чонга ачы-буян бооп, өлчөй буянын кижилер көвүдээр болзун!

Д. Д. САРЫКАЙ — 60 харлаан



Дандар-оол Дыртыкович Сарыкай Улуг-Хем районнуң Арыскан суурга 1932 чылдың май 19-та төрүттүнген. Москваның даг институтун дооскаш, чер иштинден ажыктыг казымал байлактарны казып тывар талазы-биле тускай эртемниг даг инженериниң диплому алган. Күш-ажылчы амыдыра-

лын «Кызыл-Хавак» хөмүр-даш уургайының даг мастеринден эгелээш, удатпаанда участок начальниги болу берген. «Шын» солуннуң үлетпүр килдизиниң литературлуг ажылдакчызы, килдис эргелекчизи, СЭКП обкомунуң инструктору, үлетпүр болгаш транспорт килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, Каа-Хем хөмүр-даш өңгежиниң даг ажылдарының талазы-биле улуг инженери, директорунуң оралакчызы бооп ажылдап чораан, амгы үеде ында смена начальниги.

Литературлуг ажыл-чорудулганын амыдыралдың янзы-бүрү талаларын көрүп, биле берген дуржулгалыг журналист апаргаш, 1972 чылда эгелээн. «Бустунмаан үүже» деп тоожуларының баштайгы ному 1978 чылда парлаттылган. «Одунган тайганың кижилери», «Орук», «Үскүлежишкин», «Бустунмаан үүже» деп тоожулары бижээн. Тоожулар, чечен чугаалардан аңгыда, ооң хөй саныг очерктери, чүүлдери болгаш репортажтары республика солуннарынга парлаттынгылаан.

Дандар-оол Дыртыкович Сарыкай бодунуң чогаалдарын орус



дылче боду очулдургаш, «Сибирские огни» журналга, «Улуг-Хем» альманахка парлаткылаан болгаш

«Нетронутый клад» деп ат-биле орус дылга тускай ном кылдыр чырыкче үндүрген.

## Д. С. КУУЛАР — 60 харлаан



Доржу Сенгилович Куулар Чөөн-Хемчик районун Хөндөргөйге 1932 чылдың август 1-де төрүттүнген. Чадаананың чеди чыл, Кызылдың № 2 ортумак школаларында өөренип чораан. Абаканның Күрүвениң башкы институтунун төөгү факультетин дооскан.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун эртем ажылдакчызы, соң соонда литература болгаш

фольклор секторунун эргелекчининге ажылдап чораан. Кызылдың Күрүвениң башкы институтунун тыва дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчизи, доцент. Тыва шүлүк чогаалының дугайында диссертацияны бижээш, филология эртемнеринин кандидаты эртем чадазын камгалап алган.

Литература шинчилелинин болгаш критика талазы-биле ажылын 1956 чылда эгелээн. «Тувинская поэзия» (1970), «Төөгү болгаш амгы үе» (1982) деп номнарның, IX класска «Тыва чогаал» хрестоматиязының автору. «Тыва литература. Допчу төөгүзү» (1964), «Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктери» (1975) деп номнарны өске эртемденер-биле кады чогааткаш, парлап үндүрген. С. А. Сарыг-оолдун, С. Б. Шюрбүнүн чогаал ажылының, А. С. Пушкиннин шүлүглелдеринин, «Гэсэр» тоожузуунун Тывада непертээнинин, тыва тоожу тоолдарның болгаш тоолчургу чугааларның дугайында болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаадыкчы ажылының талазы-биле шинчилел ажилдарын бижээш парлалгага үндүрген. Ооң шинчилел ажилдары «История советской многонациональной литературы» деп хей дептерлиг номнун 4-кү болгаш 5-ки томнарынга база парлаттынган.

Эртем-шинчилел болгаш баш-

кы ажылы-биле чергелештир ва» деп тоожуларын, якут чогаал-  
Д. С. Куулар очулга ажылынга чыларның «Харлыг черде амыды-  
база иделкейлиг киржип турар. рал» деп чечен чугааларының  
Э. Казакевичниң «Көк кыды чыындызын тыва дылче очулдур-  
рааш», В. Ширяеваның «Экии, Ты ган.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери, «Улуг-Хем» сет-  
күүлүң редакциязы чогаалчы Дандар-оол Дыртыкович САРЫКАЙГА,  
критик Доржу Сенгилович КУУЛАРГА 60 харлааны-биле холбаштыр  
чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, аас-кежикти, каң кадыкты  
болган чогаалдыкчы улуг чедишикчинерни күзеп тур.



## ЧОГААДЫКЧЫ МӨӨРЕЙ

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга уткуштур эң-не тывызык, эң-не каттырынчыг, эң-не хөктүг, эң-не чаптанчыг, эң-не мерген чечен чугаа дээш чарлаан мөөрей уламчылап турар. Ооң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны тыпсыр:

Бирги шаңнал (чаңгыс)—1000 рубль.

Ийиги шаңнал (чаңгыс) — 700 рубль.

Үшкү шаңнал (ийи)— 500-500 рубль.

Мактал шаңналдар: «Улуг-Хем» сеткүүлдүн 1992 чылда үнген бүгү түүлери, «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуннарның 1993 чылда чагыдылгазын шаңнатканнарга халас чорудуп бээри.

Бо мөөрей өске бүгү мөөрейлерге демей эвес, ооң шаңналы бүгү киржикчилерниң (авторларның) холундан кирер, аңаа тиилекчи чүгле бодунуң арыг салым-чаяаны-биле шылгарап үнер. Тала-дугай, эш өөр тыртыжар чорукту бол-дурбазы-биле авторлар кымга-даа билдинмес шола адын салыр. Кажан тиилекчилер илереп үнүп келгенде, ынчан «х» чогаалдың автору кымыл деп солунга чарлаптарга, ооң ээзи ук чогаалдың хол-биле бижээн боттук хоолгазын жюриге чорудуп бергеш бадыткаар.

Мөөрейниң тиилекчилерин илередирде, хөй-хөй номчукчуларның санал-оналын барымдаалаары-биле эки деп көрдүнген кол-кол чогаалдарны «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуннарга келген дээрэзи-биле удур парлаар.

Шаңналга кирген болгаш мактаттырган чогаалдарны «Улуг-Хем» сеткүүлдүн 1993 чылда үндүрүлгелеринге парлаар.

Мөөрейниң түңнелин 1993 чылдың ноябрь айда солун-сеткүүлге чарлааш, шаңналдарны тыпсыр.

Чечен чогаалдың хемчээли машинага парлаан 3—4 арындан эртпес, ийи хоолгалыг, бир арынга 28—30 одуруглуг кылдыр, ийи интервалга парлаар.

1 чогаал чоруткан болза, 30 рубль, 2 чогаал болза — 60 рубльди сеткүүлдүң агар санынче шилчиткеш, (Кызыл хоорай, Тывасоцбанк р/с № 700489), ооң квитанциязын чогаалга кошкаш, дараазында адресче чорудар: инд. 667000, Кызыл, Кочетов кудумчузу, 4, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязы. (Шилчилге дугайында квитанция чок болза, ук чогаалды номчувас. Квитанцияның дугаарын авторнуң демдегеп алыры чугула, ол дугаар авторнуң шола адыбиле биске бүрүткеттинер.)

Чогаалдарны хүлээп алырының эң сөөлгү хуусаазы — октябрь 15. Мөөрейниң бүгү киржикчилеринге чогаадыкчы чедиишкинни күзедивис.

*Тываның Чогаалчылар эвилели.*

*«Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязы,*

*«Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуннарының редакциялары.*

ТӨӨГҮЛҮГ ХҮН

Тыва Республиканың Президентизиниң даңгыраа . . . . .	3
Президент Ш. Д. Ооржактың чугаазы . . . . .	5
Чогаалчы А. А. Даржайның чедирген байыры . . . . .	12

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ТООЖУЛАР

М. Дуюнгар.	Авамның тону . . . . .	15
	Чагаа . . . . .	23
М. Эрген.	Чөрүлдээ . . . . .	29
М. Өлчей-оол.	Ядараанда хамнаар . . . . .	35
	Күрүне чээлизи . . . . .	39
	Өтгөн артык саазын . . . . .	41
М. Кенин-Лопсан.	Дайзын уруу. Романдан эгелер . . . . .	42
Е. Танова.	Дүвүрээзинниг чалыы назын. Тоожудан эгелер . . . . .	67

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

А. Даржай.	Дириглерниң ызызы-биле. Шүлүглөл . . . . .	82
	Бүрөн ховузунда үннер . . . . .	85

М. Доржу.	Өгленген кыска йөрээл . . . . .	87
	Айбыжы . . . . .	88
Ю. Кюнзегеш.	Ужуп үндүм . . . . .	88
	Ынаныштың оруу ырак . . . . .	89
	Өнчүзү чок душтук . . . . .	89
Н. Куулар.	Эртежи . . . . .	90
	1997 чылдың сөөлгү хары . . . . .	91
	Дүнеки аалчы . . . . .	92
	Өре . . . . .	92
	Күскү элегия . . . . .	93
А. Үержаа.	Саң . . . . .	94
	Анекдоттар . . . . .	94
С. Майнак.	Ынак эш чок . . . . .	95
	Сен чок болза . . . . .	96
	Чештингени ол-ла чоор бе . . . . .	96
	Өже бербес . . . . .	97
	Манап ор мен . . . . .	97
С. Комбу.	Сонеттер . . . . .	98
	Чараш эвес чаңныг чорду . . . . .	100
Т. Карыма.	Манап чоруур . . . . .	100
	Шом-Шумнар . . . . .	101

<i>Б. Куулар.</i>	Салымныгының салымы . . . . .	102
	«Эзим черде...» . . . . .	103
<i>С. Иргит.</i>	Бодамчалыг чорбас болза. . . . .	103
<i>Б. Доюндун.</i>	Сыын үнү . . . . .	104
<b>САЙЗАНАК</b>		
<i>С. Таспай.</i>	Чылан чүгө шагар апарганыл? . . . . .	106
	Дуруяа оолдары . . . . .	107
	Кызыл-Хөрек . . . . .	108
<i>Ч. Ондар.</i>	Шыдыраалаар күскелер . . . . .	109
	Чылан чыдыр . . . . .	110
<i>М. Тирчин.</i>	Халалыг Бугажык . . . . .	111
	Шагаа хүнүнүң эртени . . . . .	112
	Маңгырзынныг-Алаак . . . . .	113
<i>Б. Ондар.</i>	Дөрт алышкы . . . . .	115
<b>«УЛУГ-ХЕМНИҢ» ААЛЧЫЗЫ — «ӨЗҮМНЕР»</b>		
<i>Э. Ооржак.</i>	Овузунуг час . . . . .	120
	Эрги чуртка . . . . .	121
	Мыйгак-хараган . . . . .	121
<i>В. Таргын.</i>	Дамырактың комудалы . . . . .	122
	Наркоманның өчүү . . . . .	122
<i>Б. Нурзат.</i>	Ынак эвес болзуңза-даа . . . . .	123
<i>Б. Ондар.</i>	Чиңгис каан болгаш одучу . . . . .	124
<i>А. Х. Тере.</i>	Ынакшыл болгаш арын-нүүр . . . . .	125
	«Чогул чүгө салымывыс оруктары» . . . . .	125
<i>С. Ооржак.</i>	«Кадырып каан чечээң-дир мен» . . . . .	125
<i>С. Шаалы.</i>	Ынаныш чок телефон . . . . .	126
<i>В. Сандып.</i>	Арендатор . . . . .	126
<i>В. Саржат-оол.</i>	«Кудумчуга чорумда...» . . . . .	127
	«Баазаң акым келгеш...» . . . . .	128
<i>А. Дугаржап.</i>	«Сээң үнүң уян, чазык, дыңнаан болза...» . . . . .	128
	«Көзүлбес сен, көжегени ажыдар сен...» . . . . .	128
<b>ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 50 ЧЫЛ ОЮ</b>		
<i>Ю. Кюнзегеш.</i>	Тургузукчу хурал . . . . .	129
	Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвиле- линиң уставы . . . . .	136
<i>С. Сарыг-оол.</i>	Эрги бажың . . . . .	139
	Лушага . . . . .	145
	Л. Севилбааның мөчээзинге . . . . .	—
	К. Е.-ге . . . . .	145
	Шак-ла ыңдыг угаадыгны . . . . .	—
<b>КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ</b>		
<i>У. Донгак.</i>	Өзүмнериниң өңнери . . . . .	147
<i>Г. Сайзуу.</i>	Үнелиг ном . . . . .	151
<i>М. Чочагар.</i>	Юнус Эмре — 750 чыл ою . . . . .	155
<i>Юнус Эмре.</i>	«Эрин долган далай ышкаш...» . . . . .	157
	«Бурган бир-ле сеткил хөөннү меңээ берди» . . . . .	158
	«Делегейни каапкаш баар бис...» . . . . .	—
	«Кадыр даглыг чуртум...» . . . . .	159

## БОГДА ШАЖЫН НОМНАЛЫНЫҢ ШҮЛҮКТЕРИ

Маанайның алды үжүүнүнң утказын тайылбырлап номнаар кий- рилде. <i>Очул. Ч. Тодот</i> . . . . .	160
Маанайның хөгжүмү. <i>Очул. А. Уртнасан.</i> . . . . .	161
<i>Мерген Кегээн Лубсаңдамбийжалцан.</i> Маанайның сургаалдары .	164

## ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ ЮБИЛЕЙИ

<i>Д. Д. Сарыкай</i> — 60 харлаан . . . . .	167
<i>Д. С. Куулар</i> — 60 харлаан . . . . .	168

УЛУГ-ХЕМ № 3

Литературно-  
художественный  
журнал

На тувинском языке

Редакторы выпуска

К. К. КУДАЖЫ,  
Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ

Художественный редактор

М. Ч. ЧООДУ

Технический редактор

А. А. ЧЕРНОВА

Корректор

Д. Х. КЮНЗЕГЕШ



Сдано в набор 0.3.05.92. Подписано к печати  
27.09.92. Формат 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Бумага типографская  
№ 2. Гарнитура литературная. Печать высокая.  
Физ. печ. л. 11. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-от-  
тисков 10,2. Уч.-изд. л. 9,71. Отпускная цена 7 руб.  
Тираж 10 000 экз. Заказ № 824. ТП 1992 г.

Редакция журнала «Улуг-Хем» 667000 Кызыл,  
ул. Кочетова, 4.

Типография Министерства печати и информации  
Республики Тува 667000 Кызыл, ул. Щетинкина  
и Кравченко, 1.

20p.

2p.